

IV ОПИС И АНАЛИЗА ГРАЂЕВИНА

Гамзиград је утврђено насеље трапезастог облика површине око 6,5 хектара. Изграђено је на неравном терену, доста изразитог нагиба према истоку и северу, тако да висинска разлика између највишег дела на југозападном крају и најнижег на супротној страни, по средини источне стране, износи 9,8 m. У ствари, утврђење је подигнуто на утоку двају потока, од којих један протиче испод источних зидова утврђења, док је од другог остало само дубоко корито што се спушта са запада и дотиче бедеме на северној страни.

Грађевине у унутрашњости насеља пратиле су природан пад земљишта.

Непосредна околина Гамзиграда измењена је само у делу непосредно уз одбрамбене зидове, где су, на северној страни, вршена регулисања речног тока, те начињени ровови (*vallum*).⁴⁸ Они су вероватно постојали око целог насеља.⁴⁹ Зидови утврђења су у великој мери сачувани: засути грађевинским материјалом и шупом и обрасли високим растињем и шибљем, избијају на површину на висини од 10—15 m изнад земље. Благодареви томе, могуће је утврдити план насеља и облик фортификације иако она није у целини откривена. Тако се зна да је дуж одбрамбених зидова распоређено двадесет кула кружног или вишеугаоног облика. На источној и западној страни између угаоних кула, изгледа да су биле још четири, распоређене тако да су две средње нешто ближе једна другој. На северној и јужној страни постоје такође по четири куле, али оне су подједнако међусобно удаљене.

Први план и скица изгледа гамзиградског утврђења, начињени средином прошлог века, показују погрешно бедеме насеља са 18 кула.⁵⁰ Из тих раних скица се и пре почетка археолошких ископавања знало да су, поред кула данас видљивог утврђења, прстојале у унутрашњости на више места мање куле. Од њих су до данас откривене

48 У западним областима се нису градила византијска предзиђа, а само изузетно су постојали валуми. У Риму, на пример, копање канала је започето у време Максенција, (cf D. van Berchem, *Recherches sur la chronologie des enceintes de Syrie et de Mesopotamie*, Syria XXXI, Paris 1954, 265). Ровови или канали (αφρος) су, међутим, готово редовно бранили утврђења, уколико нису постојале протеихизме у источним областима; анонимни писац из VI века, познат по томе што је сакупио и изложио начела за која су се залагали старији писци, препоручује да се одабере за утврђење место добро брањено рекама (cf. F. Cabrol, L. Leclercq, *Dictionnaire d'archéologie chrétienne et de liturgie*, Paris 1928, col., 1977).

49 С. Мачај, наиме, помиње ров испред северног и западног бедема гамзиградског утврђења (op. cit., 95), па изгледа да је овај последњи у његово време још био видан.

50 Према *Denkschriften d. philos.-hist. Classe XVII, 1868, fig. 4*, основу са осамнаест кула објавио је Д. Краниалов (*Sur le problème des influences orientales*, Старинар н.с. XIX, 1969, сл. 37). Нешто измењену основу, али са истом омашком у погледу броја кула објавио је и Ј. Мишковић (*Неки стари градови и њихове околине у Краљевини Србији*, Старинар Српског археолошког друштва 3, септембар 1887, 71).

три. Остаци осталих унутрашњих кула се могу распознати по видљивим узвишењима.⁵¹

Положај многих грађевина унутар бедема могао је бити утврђен пре почетка археолошких ископавања, на основу видљивих делова и трагова који су се у сушним месецима назирали на површини. На њих је указао Ђ. Бошковић већ 1950. године.⁵² Доцније, на иницијативу првог управника Народног музеја у Зајечару, Вјекослава Поповића, ови трагови су брижљиво забележени и геодетски снимљени, а потоња истраживања су показала да је положај откривених грађевина био тада тачно утврђен.⁵³

сл. 3 У току досадашњих археолошких ископавања откривене су три скупине грађевина: делови двају утврђења, са западним градским вратима, постројења у северозападном делу унутрашњег простора и један храм са теменосом и монументалним жртвеником на источној страни.

сл. 7 Откривање утврђења је започело у средини западног градског бедема, где се наишло на два паралелна одбрамбена појаса. Унутрашњем припадају: *porta decumana* са двама бочним кулама, део обимног градског зида и једна кула правоугаоне основе, северно од улаза у насеље. Уз унутрашњу страну осмоугаоних кула и мањим делом дуж зида на северној страни, наишло се на остатке стубаца отвореног трема, што је био изграђен дуж зидова утврђења. Одбрамбени зидови унутрашњег утврђења, а такође и његови тремови — портици — порушени су у време када је грађено спољње утврђење. Остале су свакако куле унутрашњег утврђења, и данас прилично сачуване. Уз њих су дозидани, или уметнути између две куле, ступци портика другог, спољњег утврђења, те се на основу положаја стубаца у односу на куле унутрашњег утврђења могло закључити да су спољњи бедеми млађи.

Западна врата спољњег, тј. млађег одбрамбеног појаса, у односу на врата старијег утврђења, померена су према југу за осам метара, а ојачана су кулама— споља вишеугаоним, а изнутра кружним. Са унутрашње стране откривених градских зидина нађени су велики ступци крстообразне основе који су припадали трему, што је постојао и дуж унутрашњих зидова млађег утврђења.

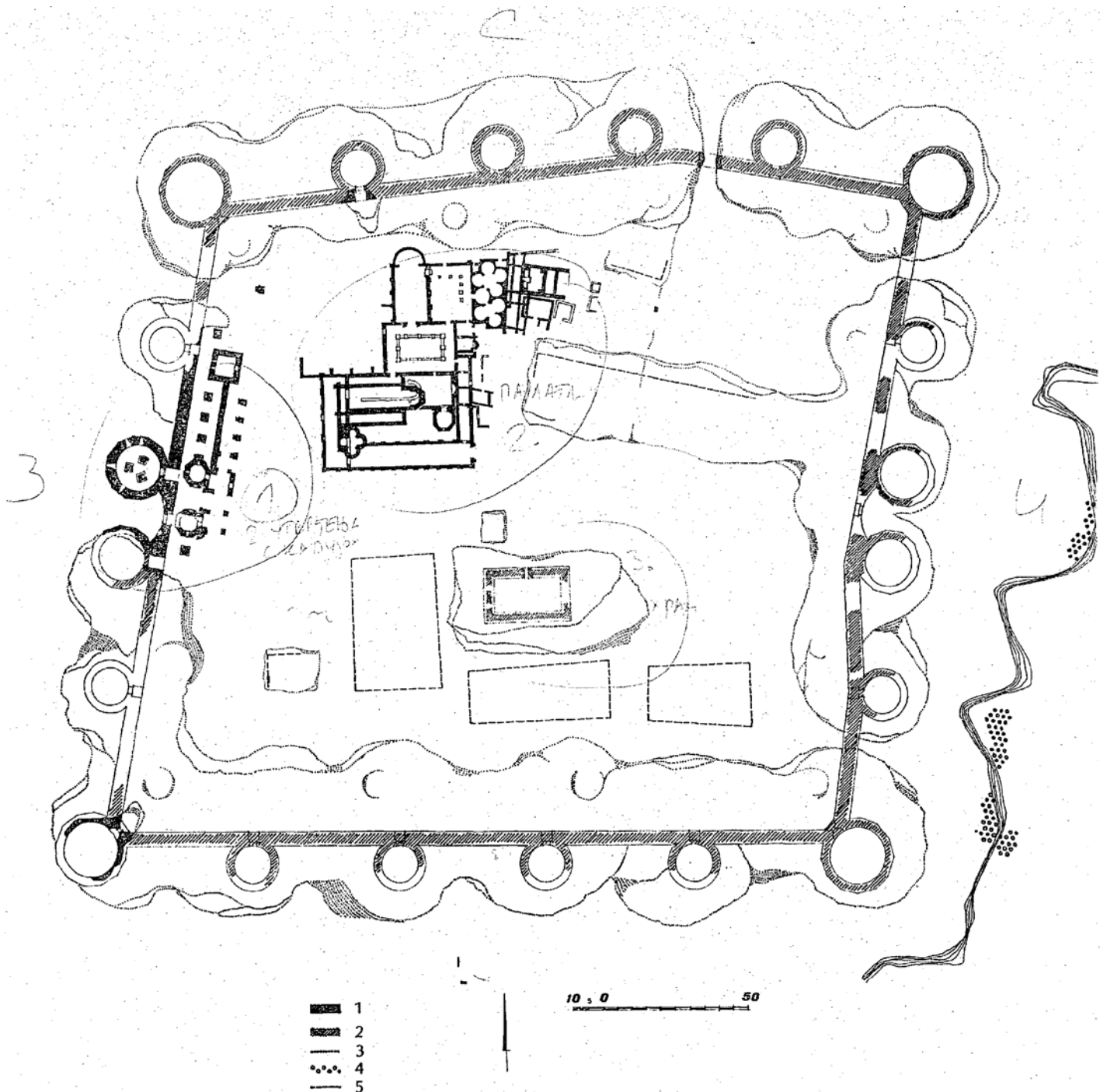
Грађевинску скупину у северозападној инсули чине објекти из више епоха. У основи целине је једна палата са пространим дворанама, са атријумима, термама и неколико мањих просторија чија намена није утврђена. Доцније је проширена према истоку, а у њене атријуме накнадно су уграђене колоне са тремовима. У сали D је била накнадно уграђена једна ранохришћанска црква (I), док су друге дворане палате (A, K, M), у неко доцније време, испреграђиване у низ одаја зидовима грађеним блатним везивом. Судаћи по начину зидања, употребљеном градиву и стратиграфији, у исто то време настала је и друга црква (II) од које је позната само крстионица (у просторији M). Најзад у прследњој фази у дворани D и делимично на простору B палате саграђена је базилика са крстионом (базилика III).

У трећој целини, по средини северне стране унутрашњег простора, откривен је пагански храм са зидовима теменоса и жртвеником; запажене су две фазе изградње храма. У другој су дограђени извесни делови у цели и подигнути зидови теменоса. Уз храм, преко

51 Остаци унутрашњег утврђења били су средином прошлога века видни на више места, па је њих Каниц забележио и унео у свој цртеж (*Römische Studien in Serbien, Denkschriften der kaiserlichen Akademie der Wissenschaften in Wien, bd. XXI, Wien, 1892, 97*).

52 Ђ. Бошковић, *Средњовековни споменици источне Србије...*, сл. 48.

53 Геодетски снимак основе са извесним исправкама објавио је Ђ. Мано-Зиси (*Le castrum...*, сл. 2). Доцније, после нових открића показало се да су његове измене, иако су се чиниле логичним, нетачне, односно да су ранија запажања унета у геодетски план исправна.

3 Основа насеља, стање
1972. године

ХРОНОЛОШКИ
ОКВИРИ

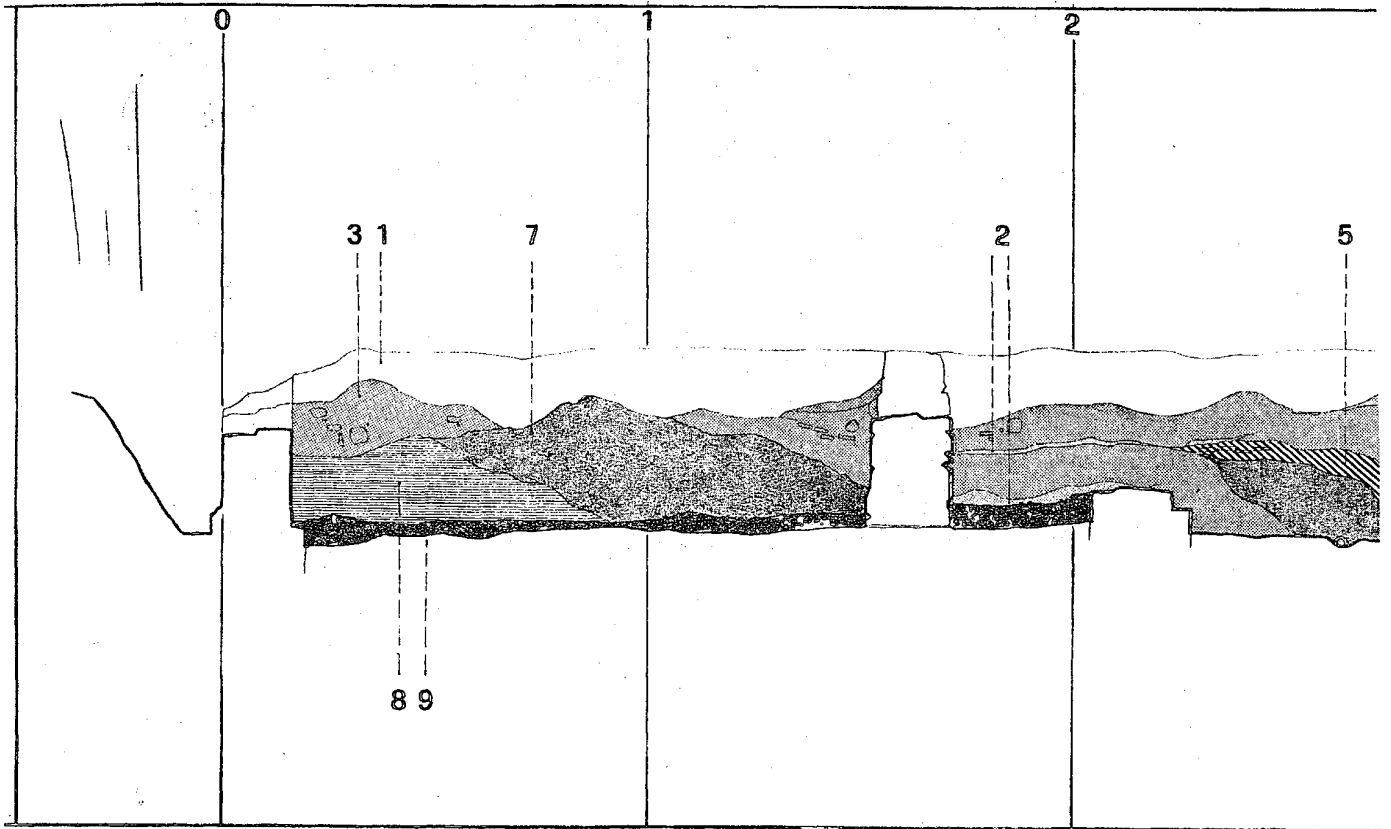
сл. 4, 5 и 6

његовог већ разореног теменоса, подигнуте су доцније неколике про-
сторије од ситног грађевинског материјала са блатним везивом.

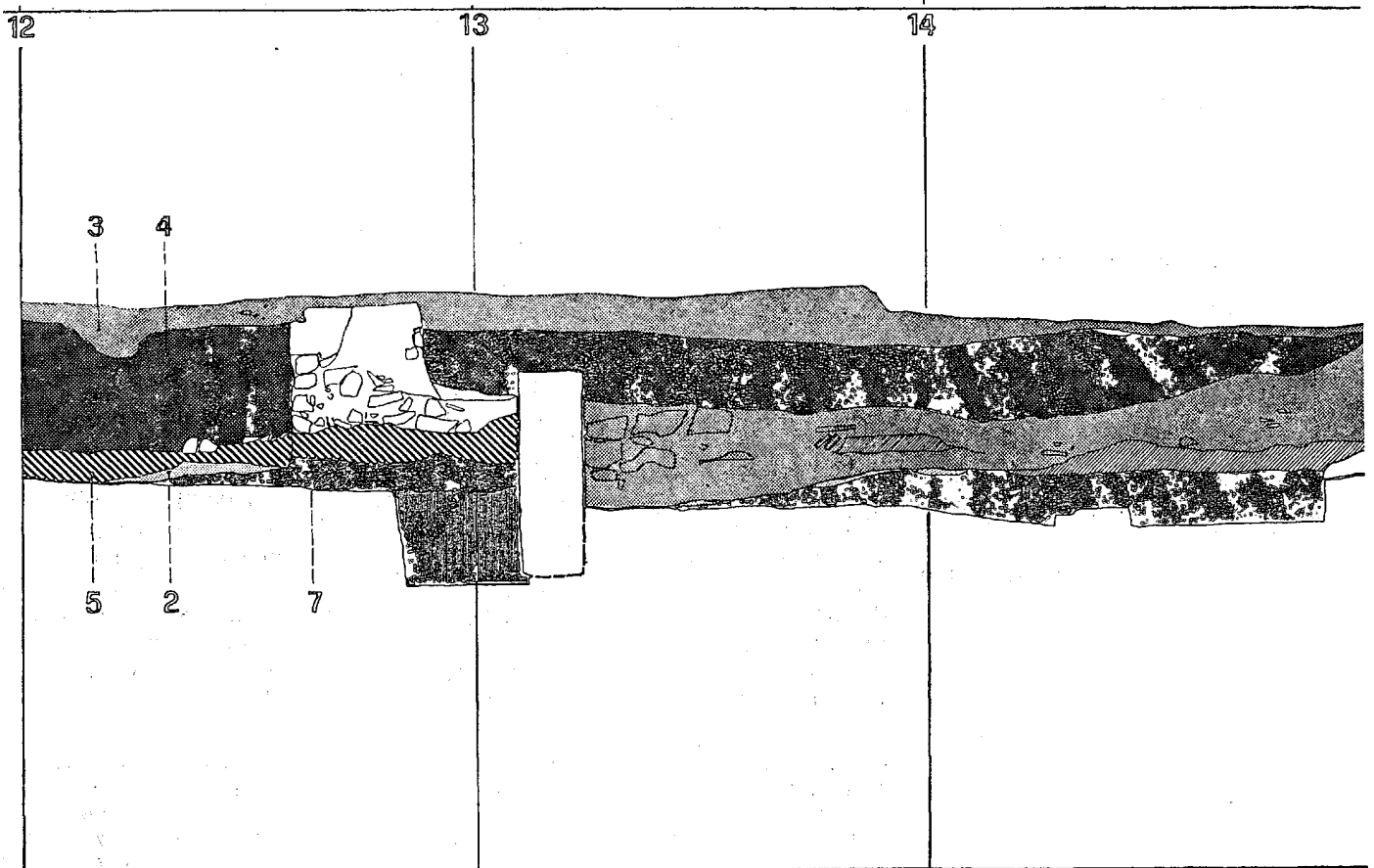
Редослед настајања грађевина, откривених унутар утврђења, могао је
бити сигурно установљен благодарећи околности да се фазе грађења јасно
међусобно разликују. Утврђена су четири слоја подова, насталих у
различитим, али невеликим временским размацама. Једино је под
грађевине из задњег, петог грађевинског хоризонта био знатније издигнут
изнад претходног нивоа становања (преко 1,5 m). У току ископавања је,
међутим, утврђено да је та изузетно велика висинска разлика остварена
насипањем тла.⁵⁴

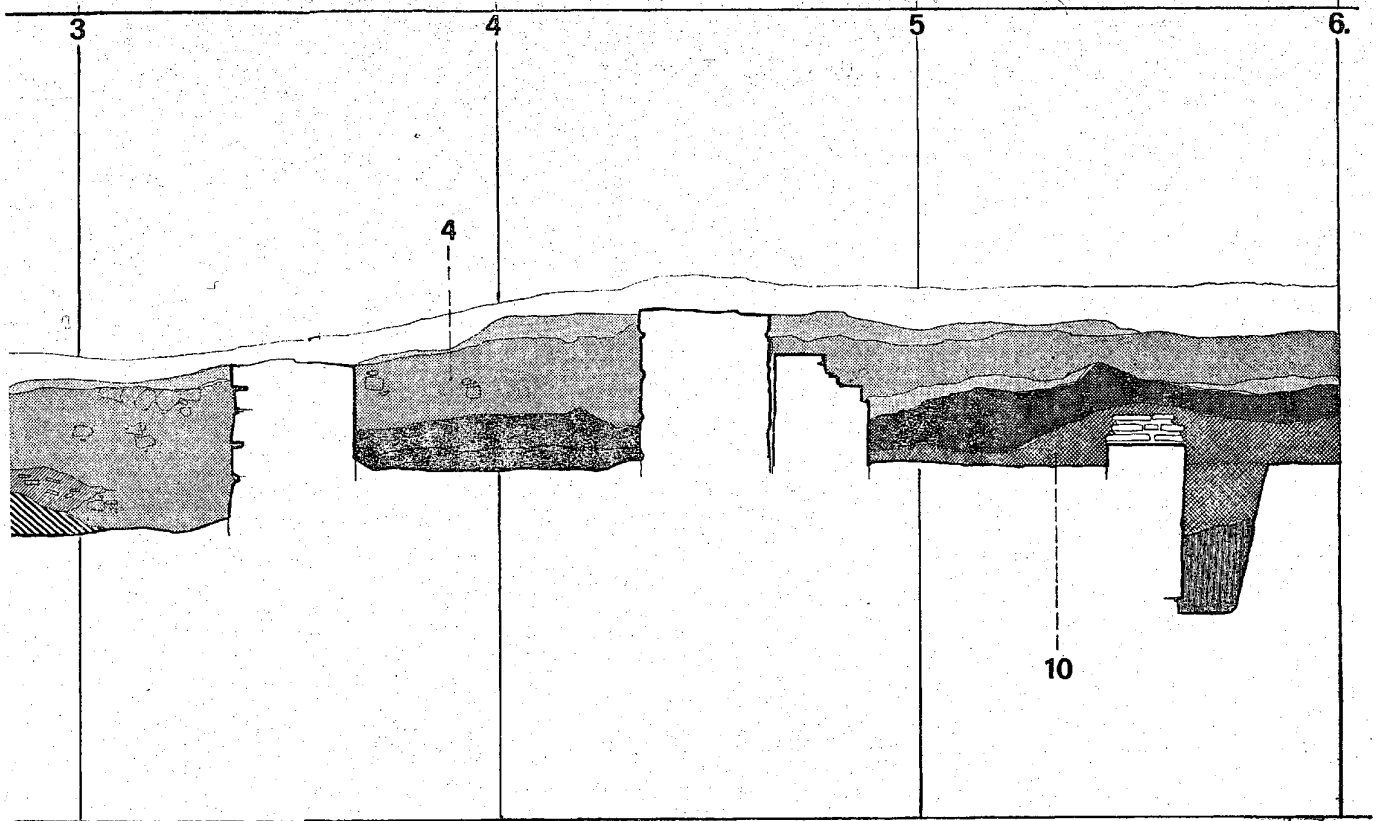
54 У току ископавања ове базилике 1961. и
62. године, у квадрату Е/5 и Е/8, нађени су
у другом и трећем слоју остаци
праисторијских судова, па је Ђ. Стричевић,
већ у току самих ископавања, закључио да
су они овамо доспели у току насипања
терена.

Да је вршено насипање закључио је по
саставу и садржају слојева. Пра-
историјски остаци нађени су, међутим, и
испод мозаика у сали D (V. Popović, op. cit.,
147); у квадратима Е/5 и 8 доспели су у
више слојеве у току доцнијег прекопавања
терена.

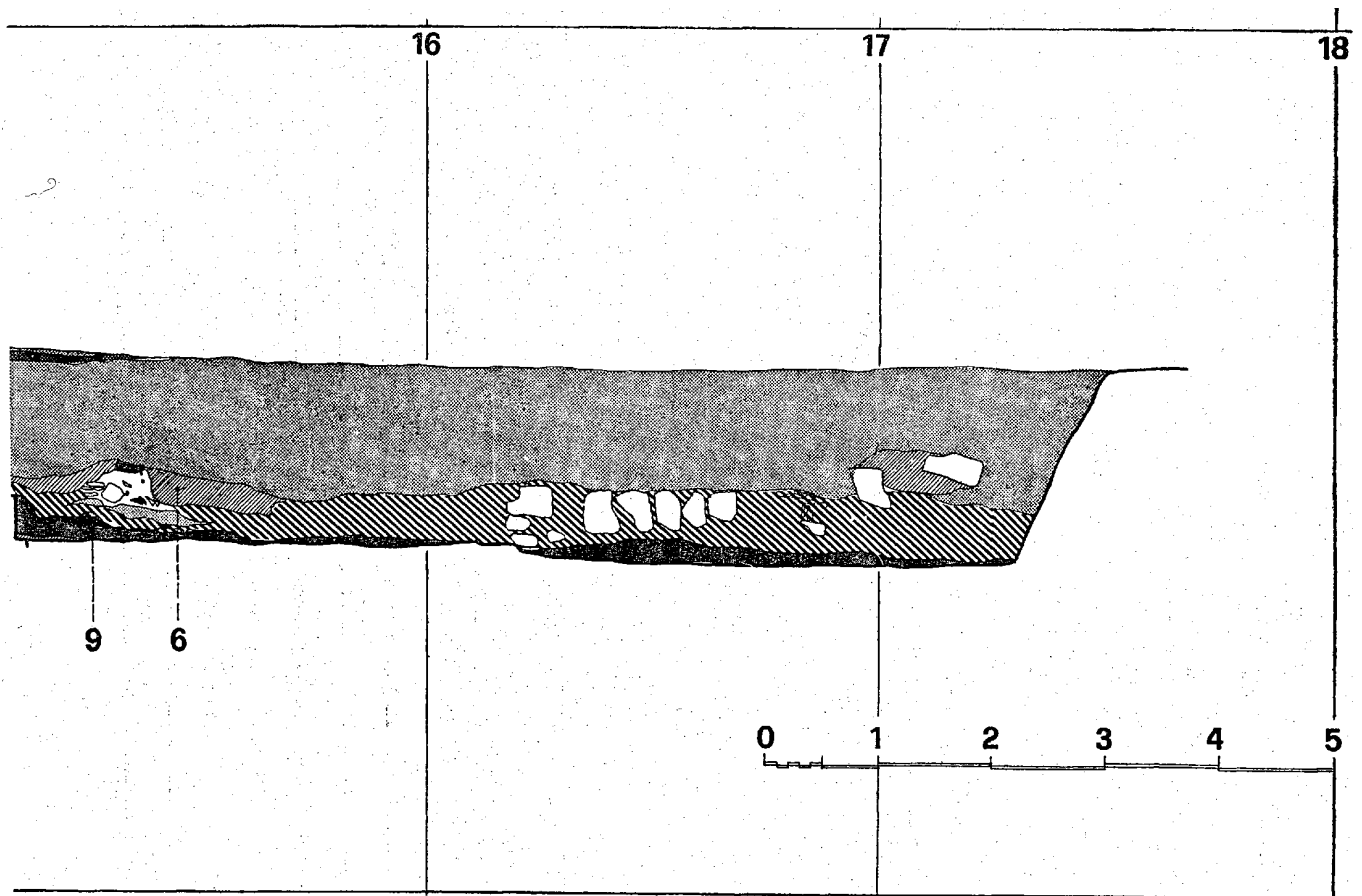

4 Профил у сектору G, 1—6 (1. хумус, 2. слој малтера, 3. шут са грађевинским материјалом, 4. чврста црна земља са ломљеним каменом и комађем опека, 5. сивкаста земља са ситним комађем камена, 6. црвенкасти слој са доста комађа опеке, 7. чиста мрка земља, 8. глина, 9. пепео и гарез, 10. малтер са ситним комађем камена)

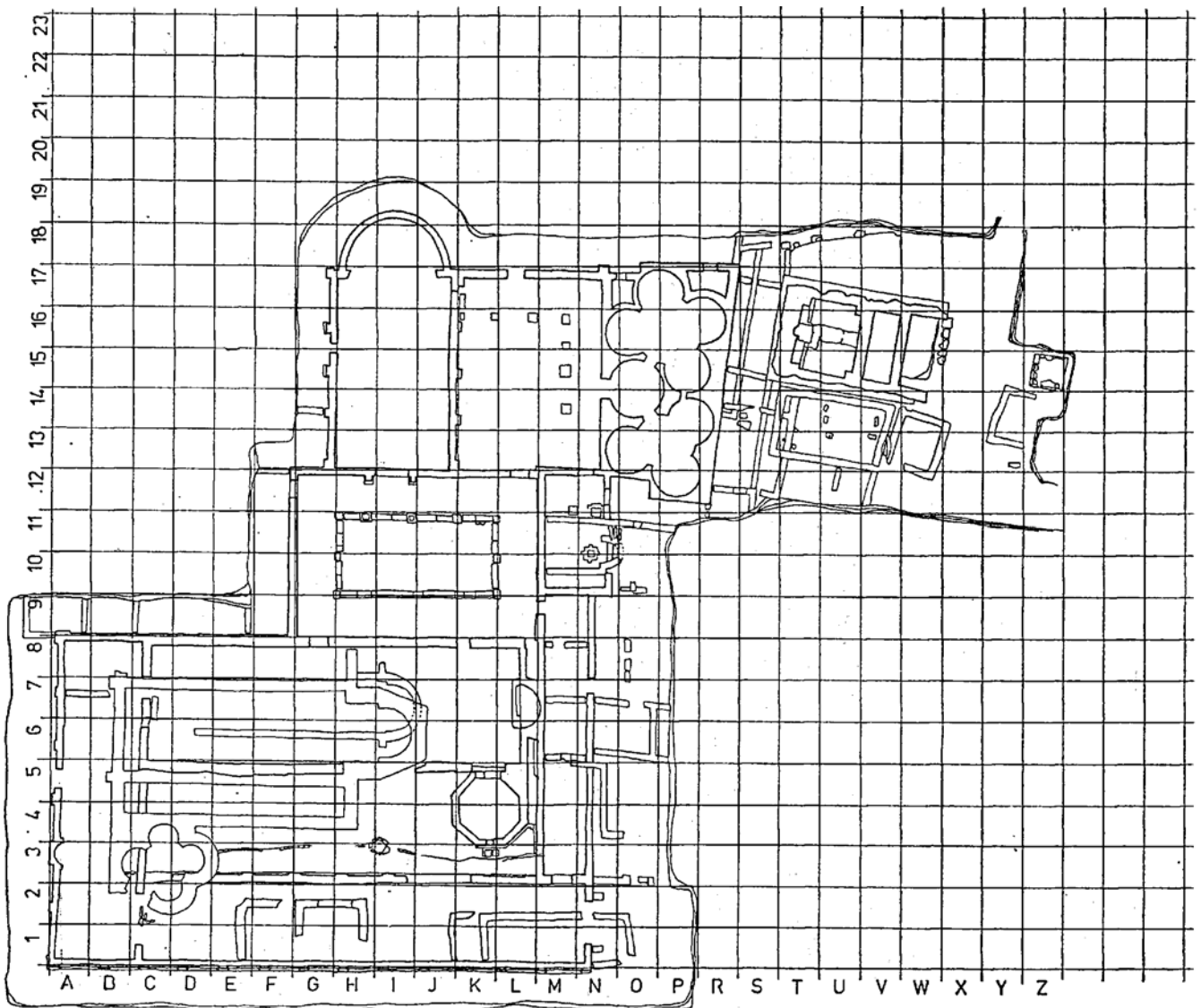

5 Профил у сектору G, 12—18 (1. хумус, 2. слој малтера, 3. шут са грађевинским материјалом, 4. чврста црна земља са ломљеним каменом и комађем опека, 5. сивкаста земља са ситним комађем камена, 6. црвенкасти слој са доста комађа опеке, 7. чиста мрка земља, 8. глина, 9. пепео и гарез, 10. малтер са ситним комађем камена)

На основу међусобног односа грађевина и начина повезивања, или раздвајања њихових зидова, према техници зидања и употребљеном градиву, могле су бити установљене поједине фазе, а на основу уметничких споменика и нумизматичких налаза утврђен њихов хронолошки оквир. Тако се могло закључити да између пода римске палате (фаза I) и пода базилике III постоје три фазе грађења. Прво су у атријуме палате уграђене колонаде са тремовима и она проширена према истоку, што представља другу фазу. Завршни радови на паганском храму и изградња зидова његовог теменоса поклапају се са временом када је почело ширење палате према истоку, односно са другом фазом утврђеном у сектору палате. Следећој, трећој фази, припадају доградње и делимична преправка палате у време када је она још у целини стајала (црква I, базени у одајама L и M и други тада уграђени уређаји). Истом слоју припадају и извесне просторије дозидане западно од атријума F и сале G и југозападно уз храм. Према покретним налазима из Гамзиграда, трећа фаза грађења, са уграђивањем цркве I у салу D палате, могла би се ограничити на време до првих година V века. На основу нађеног новца, наиме, делимично је реконструисан ток збивања у Гамзиграду. Утврђено је да је ту живот текао без прекида од времена Аурелијана до Аркадија што је потврђено налазима новца свих владара из тог раздобља. Из доцнијега доба налажен је новац од времена Јустинијана надаље, а из раздобља од Аркадија до Јустинијана нађен је само један примерак новца Лава I и то у једној згради грађеној земљаним везивом. Овај последњи налаз уједно обележава четврту фазу у којој су настале многе просторије зидане сакупљеним грађевинским материјалом са блатним везивом. Њихови подови су били или на висини подова фазе I, или виши за око пола метра. Ове грађевине, судећи по нумизматичком материјалу, постојале су, као што је речено, средином V века, а биле су у употреби све до времена Јустинијана, када је за-

6 Квадратна мрежа коришћена у току археолошких ископавања

почело грађење базилике III. Оне су можда делимично и после тог времена коришћене и грађене, јер је у једној другој таквој једноставној грађевини нађен новац Јустина II.

За одређивање временског оквира у којем су подигнута два утврђења Гамзиграда од највеће помоћи били су покретни налази. Тако је приликом ископавања бедема у најнижем слоју, на око 20 до 30 см изнад прага врата старијег, унутрашњег утврђења нађен један бронзани Диоклецијанов новац, што сведочи да је његова изградња могла настати најкасније у време овога владара. Друга, спољна фортификација има праг главних врата виши за 1,05 m од прага градских врата старијег утврђења, због чега се раније претпостављало да је изградња млађих бедема предузета знатно после првих. Тако је Ђорђе Мано-Зиси мислио да су они савремени базилици III, односно да потичу из Јустинијановог времена.⁵⁵ У оба случаја, дакле, и код базилике III и млађе фортификације дошло је до подизања пода, односно прага, у односу на грађевине претходне епохе, што је Мано-Зисија навело на претпоставку да је посреди иста појава. У току сондажних истраживања у северној полигоналној кули млађег утврђења, међутим, наишло се, непосредно испод малтерне подлоге за под, на чисту компактну земљу. Било је очигледно да је тло на некадашњој спољној, западној страни старије фортификације, пре подизања нових бедема, било природно више него тло у унутрашњем простору насеља и да је та околност условила подизање прага нових градских врата. Поред тога, у тој истој подлози пода нађен је један бронзани новац цара Галерија, а већ раније је откривен уз крстообразне ступце млађег утврђења, у најнижем слоју један примерак новца Аурелијана, што је све заједно наговештавало да је млађе утврђење настало знатно раније него што се мислило.

КАТАЛОГ 15 и 21

Доња граница за настанак овог утврђења ипак је могла бити ближе одређена на основу места налаза извесних фрагмената архитектонске пластике, за које је поуздано утврђено да припадају украсу западних врата млађих, других бедема. Већ у току првих археолошких радова нађен је на око пола метра испод врха темеља базилике III, један део пиластра и архиволте. Касније је утврђено да су првобитно припадали галерији изнад западних врата млађег утврђења, што је наговештавало могућност да је црква III млађа од других, спољних бедема. Ови комади, наиме, могли су доспети на место где су били нађени за време поменутог насипања при грађењу цркве III. Делови са фасада млађег утврђења нађени су такође у атријуму H, у најнижим слојевима, али ни они нису помогли да се време изградње млађе фортификације ближе одреди. У току конзерваторских радова 1972. године, откривен је један део профилисаног венца са галерије млађих градских врата, уграђен у конструкцију зидану земљаним везивом, дограђену уз стубац *porta decumana* старијег утврђења, из чега произилази да је млађе већ било оштећено у време четвртог периода грађења констатованог у унутрашњости насеља. Хронолошки однос млађе фортификације према примитивним зградама, зиданим ситним грађевинским материјалом и блатним везивом, није се могао тачно утврдити на основу стратиграфије, јер је могуће да су оштећења овог утврђења настала убрзо после изградње: на прагу његових врата нису видни трагови дуге употребе, а извесни комади клесаног украса са фасада нађени су у најнижем слоју, у равни самог прага. После тога, врата су до висине 1,3 m зазидана сувозидом у који је уграђено више блокова са спољашњих галерија. Могло се, према томе, претпоставити да првој грађевинској фази, утврђеној у унутрашњости насеља, одговарају бедеми првог утврђења, а млађа фортификација другој или трећој фази, односно да изградња овог последњег утврђења пада у време од Диоклецијана до владавине Аркадија. Ову претпоставку потврђују одломци опека на којима је сачуван део печата са словима MOES, нађени у вишеугаоној кули спољњег бедема. Ове опеке, о којима ће доцније бити више речи, датоване су у крај III и IV век.

КАТАЛОГ 22

У следећој, четвртој фази уследило је делимично зазиђивање улазних градских врата, изградња бројних стамбених одаја и једне

цркве, зидане земљаним везивом, у већ делимично, разрушеним великим дворанама палате, а затим рашчишћавање рушевина, изравнавање земљишта и изградња базилике III. У то време ниво становања је био знатно виши.

ВРЕМЕ
ИСКОПАВАЊА

сл. 81

Ископавања у Гамзиграду започела су 1953. године. Најпре су отворене сонде у северозападном делу унутрашњег простора, на месту где су по изгледу земљишта претпостављани значајнији архитектонски остаци. Те године откривен је источни део велике сале чији су подови били украшени мозаицима са геометријским и фигуралним композицијама. Доцније је утврђено да та сала представља једну од најрепрезентативнијих просторија римске палате (D). Следеће године ископавања су проширена према југу, те је откривен и део јужне, улазне дворане ове целине (A), чији су подови такође били покривени мозаицима. Тако су већ прва већа ископавања потврдила претпоставку да је Гамзиград један од значајнијих римских локалитета у некадашњој провинцији Мезији.

Археолошки радови у Гамзиграду започели су на иницијативу и у организацији Народног музеја у Зајечару. Ископавања су била поверена Археолошком институту и Народном музеју у Београду,⁵⁶ а конзервација откривених грађевина Југословенском институту за заштиту споменика културе.⁵⁷ Због недостатка средстава, радови нису вршени 1955. и 1956. године, а 1957. археолошка ископавања продужио је Археолошки институт САН,⁵⁸ од тада до 1963. вршена су сваке године. У том раздобљу откривене су потпуно три сале римске палате (A, C, D), атријум (F) и низ просторија уз источну фасаду (L, M, K). Упоредо са овим радовима започело је ископавање бедема. Тада је откривен једини део утврђења који је до данас познат.

Између 1965. и 1969. године, Југословенски институт за заштиту споменика културе је вршио обраду, допунско снимање и изучавање откривених грађевина, а такође и мања сондажна испитивања неопходна да би се склоп појединих грађевина, или насеља у целини, ближе одредио. У то време откопан је унутрашњи простор вишеугаоне куле млађег утврђења, а унутар бедема, део сале, северно од атријума (G). Вршена су и мања сондажна испитивања изван утврђења о којима је већ било речи.⁵⁹

Замашнија ископавања настављена су тек 1970. године. Од тог времена, под руководством Драгослава Срејовића, откривен је северни део римске палате (H, N, O, P), пагански храм са теменосом, а потпуно је ослобођена наноса и правоугаона кула северно од *porta decumana* и део портика спољашњих, тј. млађих бедема.⁶⁰ Проучавање и конзервацију откривених грађевина преузео је, од 1969. године, Републички завод за заштиту споменика културе, из Београда.⁶¹

СТАРИЈЕ УТВРЂЕЊЕ

Од старијег утврђења откривена су, као што је наведено, западна врата (*porta decumana*), једна кула северно од њих и део отвореног трема, изграђеног дуж зидова са унутрашње стране бедема. На основу изгледа земљишта и делова видљивих на површини, може се приближно одредити положај свих угаоних кула, затим кула на се-

56 Руководилац археолошких истраживања у то време био је проф. Б. Манозиси.

57 Њима је руководила арх. М. Чанак.

58 Руководио је археолошким ископавањима преузео је тада научни сарадник института Б. Стричевић.

59 Руководио је овим радовима поверено је арх. М. Чанак Медић, тадашњем вишем конзерватору у Ју-

гословенском институту за заштиту споменика културе, а ископавање је водила Љ. Вуковић, археолог и управник Народног музеја у Зајечару.

60 Опширније о току археолошких ископавања и досадашњим истраживањима касноантичког Гамзиграда писала је А. Лаловић, *Развитак 6* (Зајечар) 1971, 64—70.

61 Проучавање откривених грађевина и даље је задатак аутора овог рада.

верној страни и положај оних на супротној, јужној страни, које је Каниц приказао на свом цртежу. Према познатим деловима се види да је план првобитног утврђења у облику неправилног трапеза, чија западна страна заклапа са јужном оштар, а са источном туп угао и да је на северном бедему постојао прелом. Тако се, и поред тога што ова фортификација није откривена у целини, њена некадашња основа може са доста сигурности утврдити.

PORTA DECUMANA

Градска врата са осмоугаоним бочним кулама не јављају се често. Исто обликована постоје на Диоклецијановој палати у Сплиту. Сви истраживачи који су проучавали порекло овог облика, сматрали су да се на царској палати у Сплиту јављају по угледу на *Porta Caesarea* из Салоне, из времена Републике.⁶² За разлику од солинских врата, која су троделна, на палати цара Диоклецијана улаз је јединствен, а то је случај и у Гамзиграду. Врата са бочним осмоугаоним кулама постоје такође на источној страни Авентикума (*Aventicum* — II век наше ере). Тај облик имају Порта Преторија у Кому (*Como*) и врата утврђења у Виндониси из III века.⁶³

ТВРЂАВСКА ВРАТА

ОСНОВА

сл. 7

Градска врата се налазе у средини између две куле; нађени су доњи делови оба доворотника са удубљењима за усправну осовину дрвених врата. Унутрашњи део врата био је поплочан опекама од којих је неколико нађено *in situ*. Целину са вратима чини и део изграђен са унутрашње стране улаза. Ту, наспрам јаких контрафора, што одвајају градска врата од улаза у куле, постоје четвороугаони јаки ступци величине 1,9 x 1,9 m. Квадратни травеј између контрафора и стубаца био је највероватније покривен крстастим сводом, а контрафори и ступци међусобно повезани подужним и попречним луцима. Аркаде ових одељака чиниле су целину са портиком дуж зидова утврђења. Схемом основе унутрашњи део ових врата у Гамзиграду разликује се од свих досада познатих. Код свих утврђења који имају криптопортике, или само портике, постоји, наиме, нека врста унутрашњег, затвореног простора за одбрану (*propugnaculum*); код старијих примера створен је извлачењем спољњег зида упоље, чиме су добијена два упоредна зида између кула, код млађих примера, изградњом посебног постројења који улази у унутрашњост насеља.⁶⁴ Код градских врата која се могу поредити са гамзиградским, овај део је образован на другачији начин. *Porta Caesarea* у Салони и врата у Виндониси имају троделне пролазе међусобно одвојене зидом, те они у ствари представљају ходнике дугачке пет, односно девет метара. Унутрашњи део порта преторија у Кому није нам познат; врата у Авентикуму имају по један пролаз са сваке стране, дужине двадесет метара, а у средишту кружан *propugnaculum* распона преко једанаест метара.⁶⁵ Унутрашњи простор врата Диоклецијанове палате у Сплиту је квадратне основе, са странама дужине преко осам метара и масивним зидовима попут неке унутрашње куле.⁶⁶ Овај се простор, поред тога што у потпуности одговара намени, добро уклопио у композицијску схему периметралних зидова, повезујући се са криптопортиком и портиком. Код гамзиградског

62 F. Bulić, Lj. Karaman, *op. cit.*, 45.

63 Cf. F. Frigerio, *Antiche porte di città italiane e romane*, *Rivista archeologica della provincia antica diocesi di Como*, 108—110, 1934—35, 113 (сл. 86) и 260 (сл. 203 A, B, C) 261 (сл. 204).

У погледу датовања утврђења у Виндониси научници нису сагласни. Фролих (K. Frolich), који је овај локалитет ископавао, сматра да је оно из времена Августа, док га Ф. Фриђерио ставља у крај III века. Зна се да је Виндониса поново утврђена после 257. године (F. Altheim, *Le déclin du monde antique*, trad. A. Coeuroy, Paris 1953, 232).

64 F. Frigerio, *op. cit.*, t. XIII, планови са типолошким прегледом градских врата. За врата на германском лimesу cf. T. Bechert, *Römische Lagertore und ihre Bauinschriften*, *Bonner Jahrbücher des Rheinischen Landesmuseums in Bonn*, Bd. 171, 210—285.

65 F. Frigerio, *op. cit.*, 260, pl. B.

66 Cf. F. Bulić, Lj. Karaman, *op. cit.*, сл. 16; C. Fisković, *Prilog proučavanju i zaštiti Dioklecijanove palače u Splitu*, *Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti*, Zagreb 1950, основа стања из 1949. године; J. и T. Marasović, *Dioklecijanova palača*, Zagreb 1968, pl. 46.

примера такво обезбеђење је изостало, па са унутрашње стране улаза није изграђено затворено предворје, већ низ отворених arkada. Ту су опрезност и безбедност подређене естетским побудама, јер је унутрашњи портик био продужен и испред улаза у насеље да би се постигло јединство унутрашњег простора.

ФАСАДА
сл. 14, 15

О спољњем изгледу западних гамзиградских врата нема много података. Нешто више од самих доворотника сачуване су бочне стране фасаде, где се на 2,85 m од равни прага, налази део профилисаног венца од опеке. Овај венац обележава висину са које је полазила лучна конструкција над улазом. У току ископавања није се наишло на остатке који би говорили да су врата била друкчије пресвођена, а нису нађени ни камени сводари који би припадали овом делу утврђења. Због тога изгледа да су врата била засвођена луком од опека, као и сви остали отвори на кулама. Нема остатака који би наговештавали богатију обраду њихове фасаде. Спољашњем склопу врата припадају и полукружне нише на јужној и северној осмоугаоној кули, на странама окренутим ка вратима. Такве се нише уз велики улазни портал јављају на неколиким капијама касноантичких утврђења. Оне су, међутим, обично на фасади самих врата, са леве и десне стране великог улаза; могле су проizaћи из отвора изнад бочних улаза великих градских капија I и II века. Тако изнад бочних, пешачких пролаза на Августовим вратима у Ниму и Порта Пафија у Агрипенсису, датованих у I или почетак II века, постоје лепо украшени отвори.⁶⁷ Они постоје и на извесним славолуцима из тога доба, чије је порекло облика без сумње у оновременим градским вратима.⁶⁸ Ф. Фриђерио (Frigerio) сматра да порекло ових ниша треба тражити на малоазијском подручју, где се јављају већ у II веку, док у III веку постају нарочито омиљене, као што се види на утврђењу у Босри и Никеји из III века.⁶⁹ Код Диоклецијанове палате у Сплиту, вероватно зато што је посреди палата, укинути су бочни пролази а полукружне нише степенасто усечене у зид, тако да је по обиму образован леп оквир.⁷⁰ У свим поменутих случајевима, размак између кула на боковима улаза, већи је него код гамзиградског примера, те је било довољно простора за поменути композицију и склоп архитектонских облика. У Гамзиграду, пошто су осмоугаоне куле ближе отвору капије, нише су премештене на зидове кула; и овде су биле степенасто усечене у зид, али са једноставнијом обрадом него на Диоклецијановој палати у Сплиту. Овакав положај ниша доста је редак. На истом месту постоје нише на правоугаоним кулама јужних врата утврђења у Хисару код Пловдива, датованих у крај III или почетак IV века, а у Абритусу траговима полукружних ниша су запажени на бочним странама пропугнакулума.⁷¹

ОСМОУГАОНЕ
КУЛЕ

Две куле које су уоквиравале улаз у насеље имале су исти облик и положај у односу на осу улаза. Доцније је јужна кула преправљена у пропугнакулум врата млађе фортификације, па су тада многи њени делови уклоњени. Од северне куле, која је у већој мери сачувана, још увек постоје обимни зидови приземља, а делимично и првог спрата; прозори и врата, ниша на јужном зиду, подеони венци, спољње лице зида — доста су оштећени. Сачувано је међутим, довољно да би се могао утврдити некадашњи облик и спољна обрада.

67 F. Frigerio, op. cit., сл. 99 и 137.

68 Cf. М. Б. Михайлова, *Мемориалније и триумфалније сооружения*, у *Всеобщая история архитектуры*, Москва, 1973, 595--606, и сл. 140--151.

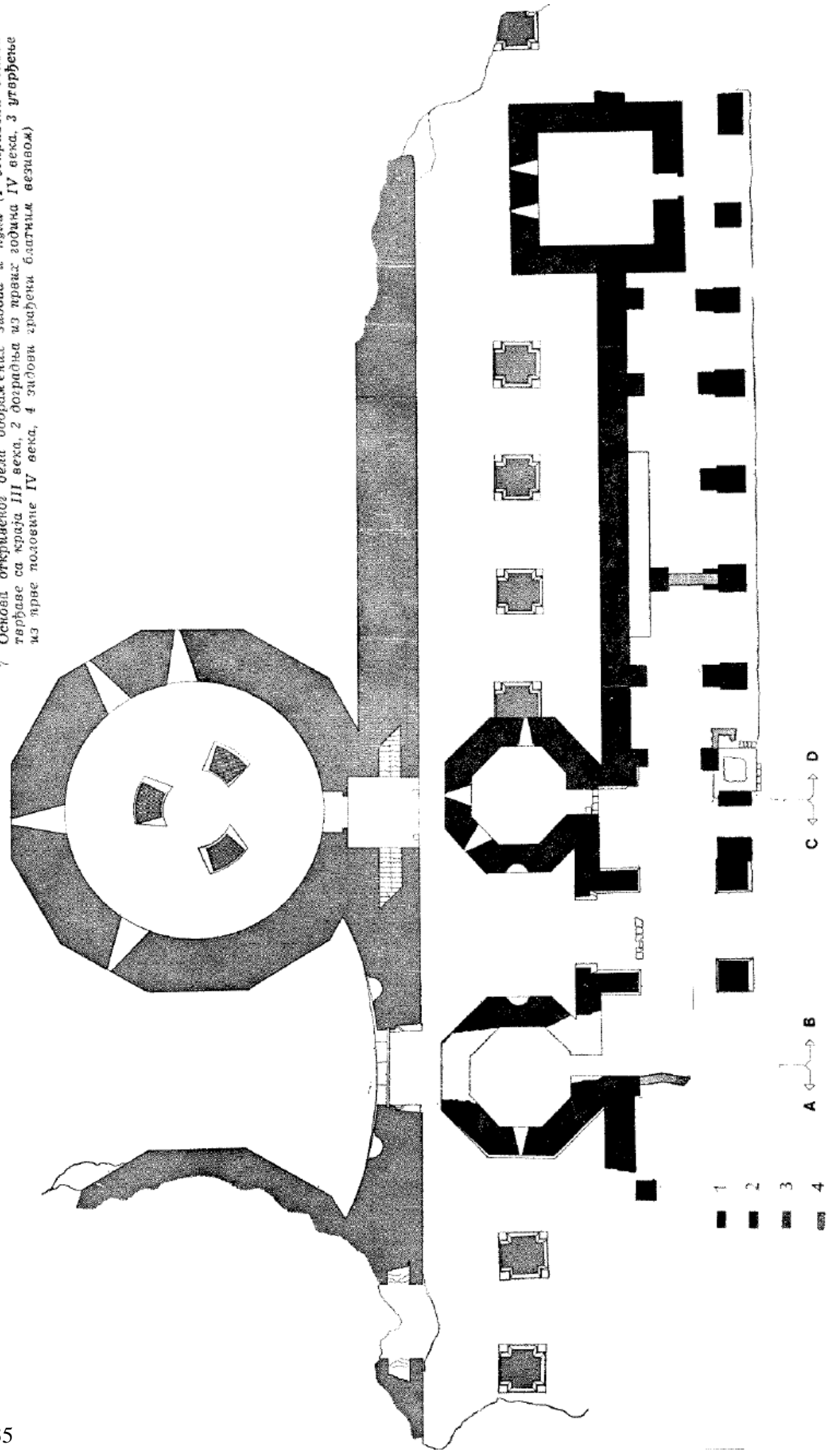
69 Op. cit., 215, sqq., сл. 168.

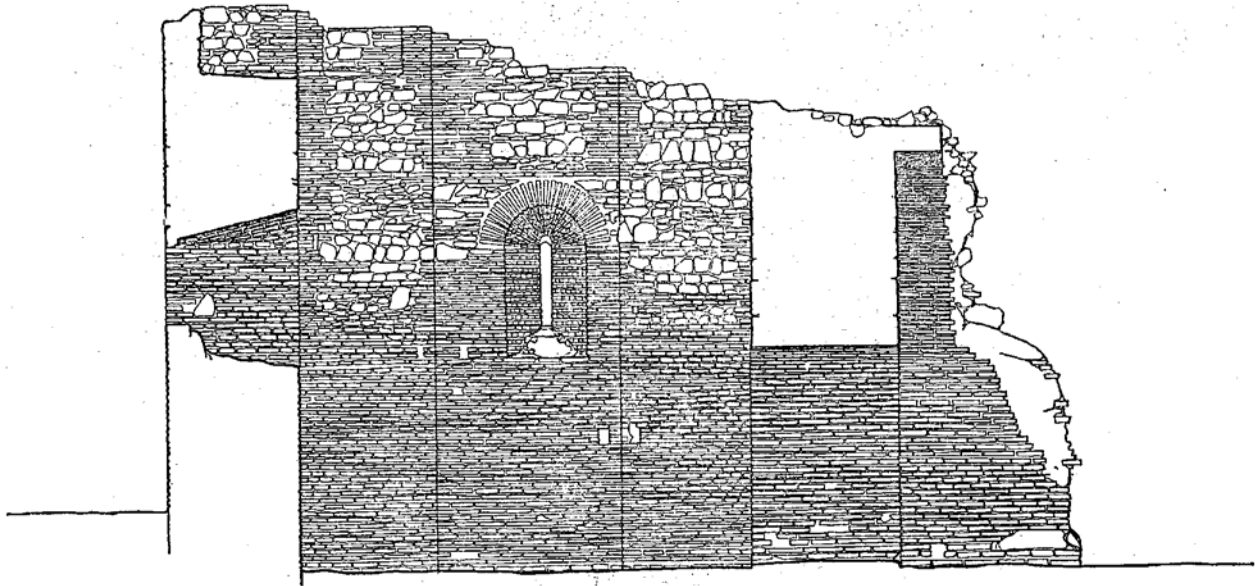
70 Нише имају сачуван лепо обрађен венац и две конзоле у доњој зони. Конзоле и слободна површина између подеоног венца и полукалоте у горњој зони навели су Шулцеа (R. Schulze, *Die Porta Aurea in Spalato*, *Jahrbuch des Kais. deutschen archaologischen Instituts*, 1909, Ab. 2 и 3) да у теоријској реконструкцији фасаде Златних врата претпостави слободно

стојеће стубове на конзолама и изнад њих тимпан горњег оквира нише. Такав спољни украс нише је свакако предвиђен, али по свој прилици није изведен. О истом питању cf. F. Bulić, Lj. Karaman, op. cit., 166 sqq.

71 Cf. К. Маждаров, *Нови разкопки и проучаванија на Хисарската крепост*, *Известия на Българския Археологически институт* XXX, 1967, 113--141; и Т. Иванов, *Укрепителната система на Абритус*, *Археология* VIII, 4 (София) 1966, 23, где аутор даје тачне податке о траговима нише. Она је била полукружна са ширином 105 и дубином 65 cm, што показује да је била степенасто усечена.

7 Основни откриениот дел од објектот: зидови и кула (1 откриени делови тврѓаве са краја III века, 2 доградња из првата година IV века, 3 утврбување из прве половине IV века, 4 зидови граѓени близнам везивом)

8 Пресек кроз осмоугаону кулу старијег утврђења

ОСНОВА И
ГОРЊИ
ДЕЛОВИ

Сл. 7, 8, 9, 16

Улаз у кулу је са источне стране. Био је засвођен полукружним сводом, од којег је у језгру зида остало неколико радијално уграђених опека; помоћу њих се могао одредити почетак кривине и број редова опека у своду. У приземљу кула има три прозора. Њихова ширина на спољној страни износи 15, а на унутрашњој 97 см.⁷² Исти, косо усечени прозори постоје и у приземљу кула Диоклецијанове палате у Сплиту, где имају спољну страну сличне ширине (17 до 21 см), али унутрашњу већу од гамзиградских (147 до 153 см).⁷³ Код раних утврђења приземља кула су затворена, без прозорских отвора, а на спрату су постојали узани прозори као на кулама градских врата у Спелу. Отуну, Агрипенсису, Ниму, из I и са почетка II века. Они су, по свој прилици, имали косо проширени унутрашњи оквир. Доцније је уследило отварање ширих прозора на првом спрату, као на Порта Нигра у Тријеру,⁷⁴ док се прозори у приземљу, као на Диоклецијановој палати, граде почев од краја III века.

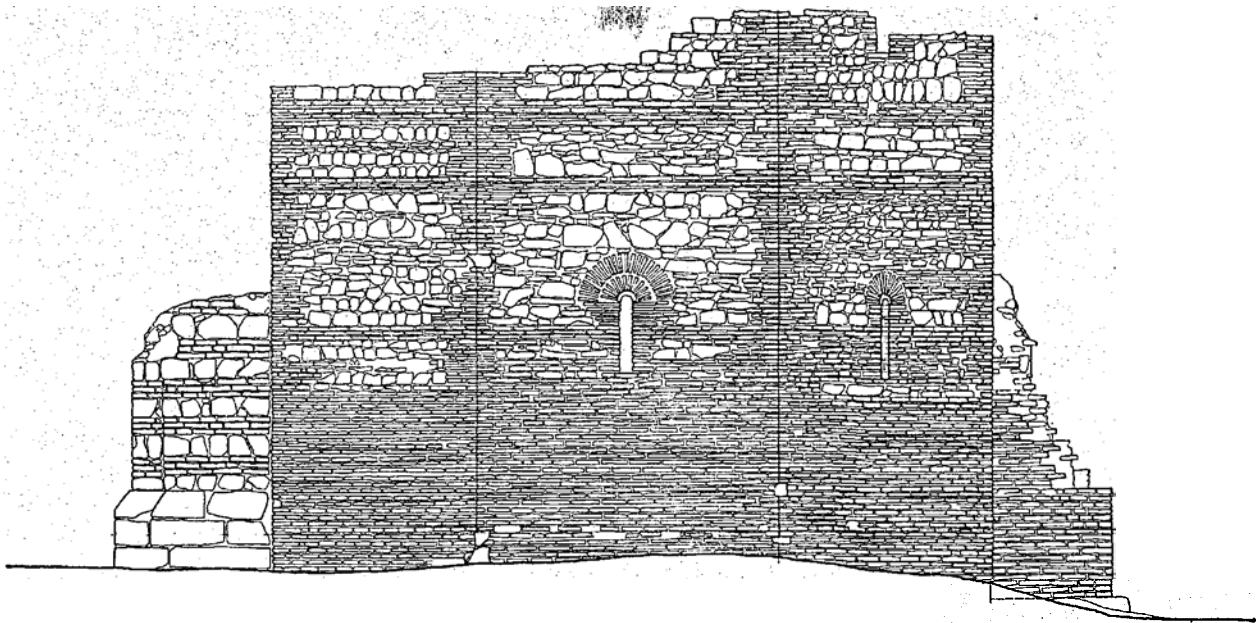
На висини од 5,9 m од равни пода куле, постоје у зиду удубљења која су свакако од греда међуспратне конструкције. На првом спрату, кула је имала три прозора (на југозападној, западној и северозападној страни); сачувани су им само доњи делови, који показују да су прозори на првом спрату били шири од доњих и да је унутрашњи оквир прозора полазио од пода. Ови прозори су на спољној страни имали парапете, који нису сачувани у пуној висини.

Поред података на основу којих је утврђена структура објекта, важни су били и подаци о начину вођења степеница и о кретању кроз кулу. Тако, на северном и западном делу куле постоје у зидовима удубљења за лежишта греда. Она су готова на једнаким међусобним растојањима, па се може закључити да се на греде, уграђене у та лежишта ослањало степениште које је полазило од источног зида куле.⁷⁵ Степениште је даље вођено уз зидове обрнутим смером

72 Од ова два прозора остао је сачуван, са мањим оштећењима, онај на северној страни; помоћу њега је било могуће обновити остале, будући да се на основу делимичних остатака друга два (на западној и југозападној страни), могло утврдити да су сва три међусобно подударна.

73 Подробне техничке цртеже прозора у југоисточној кули објавили су Ј. Марасовић, С. Мекнели, (S. McNally) и др., *Dioklecijanova palača, Izvještaj o Jugoslavensko-američkom projektu istraživanja jugoistočnog dijela Palače I, Urbs, (Split) 1972, 21—23 и pl. 7—10.*

74 Код многих утврђења приземља кула била су напуњена шупом и грађевинским материјалом, а тек је од првог спрата навише коришћен њихов унутрашњи простор. Тако су на кулама Аурелијановог утврђења у Риму били у употреби простори на око 8 m изнад тла, cf. R. Cagnat, V. Chapot, *Manuel d'archéologie romaine*, Paris, 1917, 65; J. A. Richmond, *The City Wall of Imperial Rome*, Oxford 1930. Ова чињеница може објаснити зашто на старијим фортификацијама нема прозора у приземном делу.

9 Западна фасада северне осмоугаоне куле старијег утврђења

од правца кретања казаљки на сату, односно здесна улево и излазило на први спрат на јужној страни. Паралела за унутрашња степеништа, која су водила на спратове кула, нема. Сачуване су степенице за излаз на платформе на градском зиду, јер су начињене од трајнијег материјала. Код неких утврђења су изгледа, постојали посебни степенишни простори, уз кулу, као испред улаза у куле Порта Палатина у Торину и испред осмоугаоних кула сплитске палате, где су биле смештене степенице што су уједно водиле на спратове кула и на платформу на градском зиду.⁷⁶

Непосредних података о укупној висини куле нема, али се она може утврдити на основу остатака трема, откривених испред куле са унутрашње стране. Уз источни зид куле изграђени су јаки контрафори; наспрам њих постоје ступци величине 1,9x1,9 m, који су са контрафорима чинили квадратно поље засвојено крстастим сводом. На основу малог дела сачуваног венца на источном зиду јужне осмоугаоне куле, што је био у подножју лукова суперструкције, могло се утврдити са које су висине полазили исти луци трема северне куле. Трем је свакако имао једноводан кров, ослоњен на западној страни на кулу и одбрамбени зид. Чак и ако се претпостави да је трем имао најмањи могући нагиб крова за врсту покривача који је у антици коришћен, од 15 до 30°, произилази да је кула морала имати и други спрат, који је у целини уништен. Са задњег спрата, свакако се излазило на платформу на одбрамбеном зиду, која, оивичена парапетима, постоји на многим познатим примерима.⁷⁷

сл. 10

Из мерних података произилази да су кула и цео старији одбрамбени појас размеравани римском стопом од 29,6 cm, Висина приземља износила је, судећи по лежиштима за греде међуспратне конструкције, 20 стопа. За горња два спрата, у теоријској реконструк-

75 У углу између североисточног и северног зида постоје два широка удубљења на висини од 1,45 m; у углу између северног и северозападног — на висини од 2,57; а у углу између западног и југозападног на висини од 4,23 m.

76 Остаци степеништа код Порта Палатина у Торину нису нађени, па су њихов положај различито предложили Шулце и Ричмонд (cf. R. Schulze, *Die romischen Stadttore*, Bonner Jahrbücher t. 118, Bonn 1909. 280—352;

J. A. Richmond, *Augustian gate at Torino and Spello*, Papers of the British School at Rome, XVI, 1932). Ни у Диоклецијановој палати није сачувано степениште, али су га истраживачи претпоставили у простору уз *propugnaculum*.

77 О платформама на одбрамбеном зиду cf. F. Carbol, H. Leclercq, *Dictionnaire*, col. 1975, 1978; Ch. Diehl, *Manuel d'art byzantin*, I, 2^e ed., Paris 1925, 197; J. A. Richmond, *Roman Britain and Roman military antiquities*, Proceedings of the British Academy V, XLI, London, 1955, fig. 3, 5.

цији, претпостављена је нешто мања висина, по 15 стопа, те би укупна висина куле износила 50 стопа, односно 14,9 m.

Антички писци нису оставили много података о висинама кула. Витрувије и Вегетије обавештавају да растојање између кула не сме бити веће од домета стреле,⁷⁸ а анонимни писац, савременик Јустинијанов, који је преузео многе препоруке Филона Византинца и само их допунио новим искуствима, каже да би, код градова који се граде у равници, одбрамбени зидови требало да буду широки 5, а високи најмање 20 лаката.⁷⁹ Судаћи по сачуваним примерима, куле су имале два или три спрата, са укупном висином од 14,5 до 16 и 17 m.⁸⁰

ЗИДАЊЕ И
ГРАЂА

Осмоугаоне куле су изграђене на темељима дебелим 2,16 m; зидови се, на 0,41 m изнад равни тла, завршавају закошеним соклom од опека. Од те висине имају дебљину 1,9 m и зидани су са спољне и унутрашње стране на исти начин.⁸¹ Између површних слојева је у језгру трпанац од ситног ломљеног камена, утопљеног у малтер. Доњи део куле висине 3,01 m зидан је само опеком (*opus testaceum*), а изнад те висине у техници *opus mixtum*.⁸² Сви углови куле и отвори зидани су опеком, а део зида између њих ломљеним каменом. Редови опека — исте висине као један, или више слојева од камена — вертикално се завршавају, а уграђени камен је или сиви пешчар, или лапораста кречњак зеленкасте и ружичасте боје. Блокови пешчара су претежно полигоналног облика, а у међупростору између два блока су троугласти камени заглавци. Лапорац се цепа у правилне плоче, те су делови зидани њиме правилнији, али су слојеви често пресецани насатично постављеним блоковима. На размацима од по 1,2 и 1,8 m су слојеви за изравнавање. Њих чине три, а понегде и четири реда опека, величине 42 — 43 x 29,7 — 30 x 4 — 4,5 cm. Спојнице између редова имају дебљину 3,5 до 4 cm, а хоризонталан размак између опека износи 1 до 2,5 cm.⁸³

На многим опекама су примећене ознаке мајстора, начињене прстима у облику укрштених линија, плетенице и сл. Поред правоугаоних опека, коришћене су и опеке начињене уз помоћ посебних калупа. Тако су на угловима уграђене опеке чије чеоне стране заклапају угао од 135° (као и углови кула). За закошен сокл кула и за прозоре опеке су припремане на исти начин, тако да лако образују угао, што га чеона страна прозора и ентрадос међусобно заклапају, или косу ивицу у подножју куле.

Зидови су грађени кречним малтером. У језгру је грубљи малтер, справљен са крупнозрнијим песком, а за површинску обраду кори-

78 Из ових речи античких писаца извучен је закључак да растојање између кула не би требало да буде веће од 30 m. (A. Grenier, *Manuel d'archéologie préhistorique celtique et gallo-romaine*, Paris 1934, sv. castrum). Домет стреле је, међутим, био већи.

79 В. Велков, *op. cit.*, 177; A. Grenier, *Maneul.*, 523—540; D. van Berchem, *op. cit.*, 266; F. Lammert, у Paulys, Wissowa, *Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*, (убудуће R.E.) XXI, 2 col. 1389.

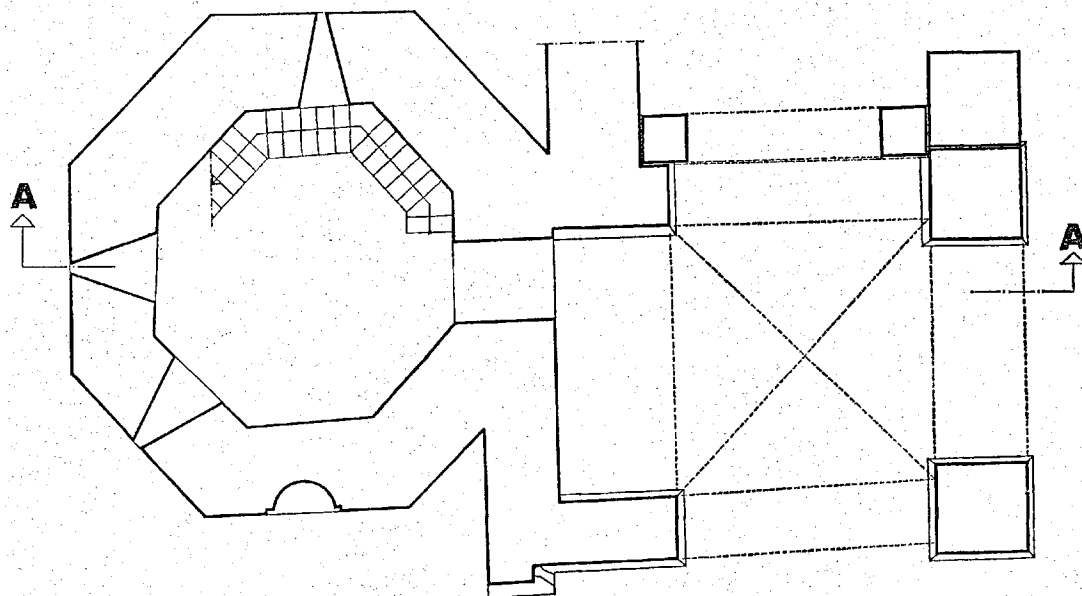
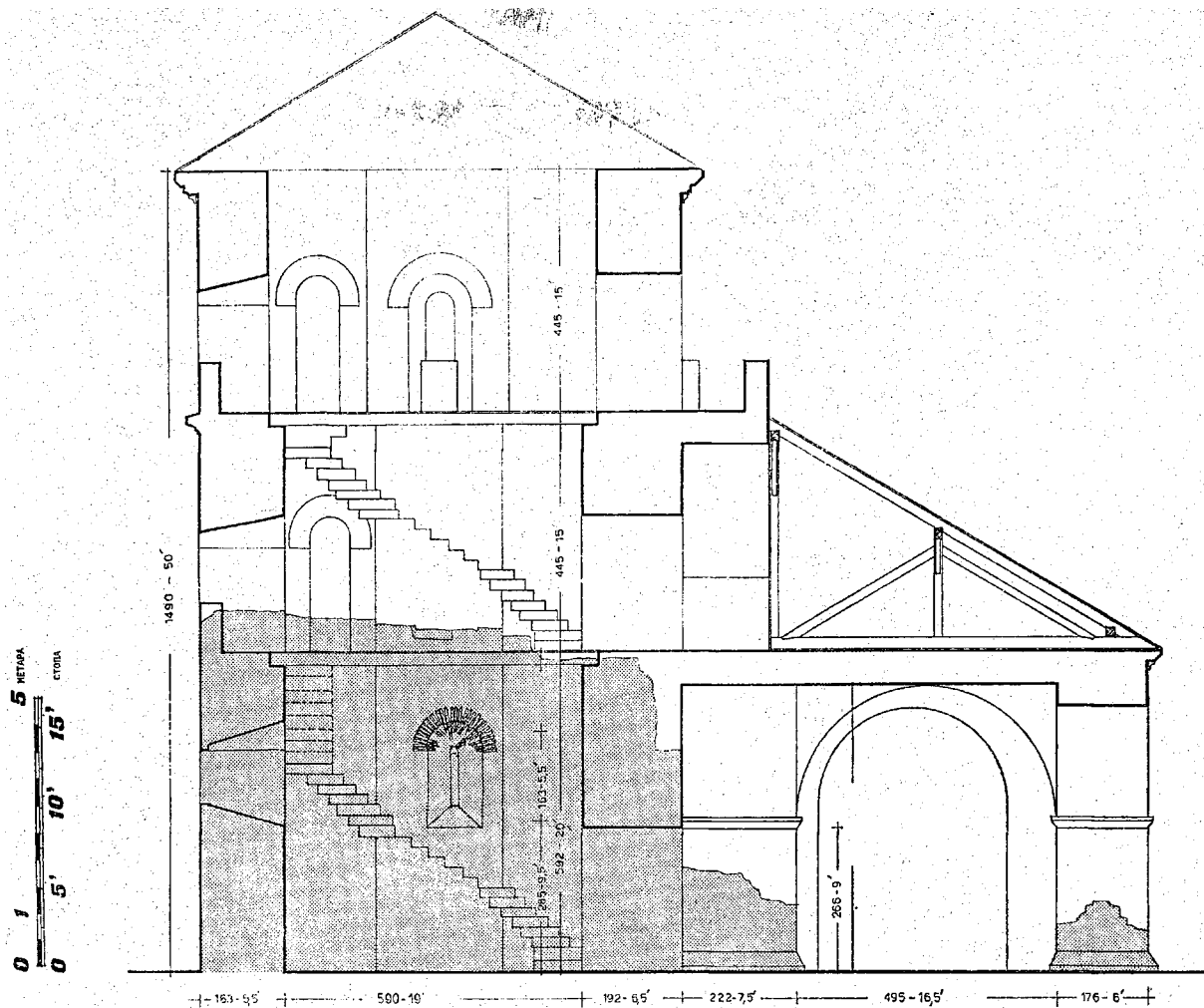
80 F. Cabrol, H. Leclercq, *Dictionnaire*, col. 1978 и по. 5 где су наведени примери. До закључка да су куле имале приземље и два спрата дошли су и Бојацијев и Мацаров проучавајући утврђење у Хисару (Известил Б.А.И., XXX, 1967, 118). По њиховом мишљењу висина спратова није била већа од 3,5 до 4,0 m.

81 Доњи, шири део, који се у виду сокла завршава изнад пода, постоји код утврђења у Хисару, Абритусу и др., а такође и на утврђењу палате у Сплиту, где се завршава профилисаним венцем. Дебљине зидова су веома различите, али има доста примера

где износе око 1,8 m. Тако су зидови куле у Хисару широки 1,85, зидови Сердице 1,9, зидови кула сплитске палате 1,78 m.

82 Доњи део гамзиградске куле, зидан само опекама, могао би се упоредити са бројним утврђењима код којих је доњи део грађен такође само једном врстом материјала. Код ових примера, само каменом, како би се појачала њихова чврстоћа. Јер, како препоручује Анонимни Византинцац, доњи део висине 7 лаката требало је градити са посебном пажњом и великим блоковима. (F. Cabrol, H. Leclercq, *Dictionnaire...* col. 1975). Код гамзиградског примера зидање доњег дела само опеком није имало исту одбрамбену сврху, те би се начин зидања куле пре могао протумачити као последица тражења одређеног визуелног, а не функционалног дејства.

83 У подножју, до висине од 47 cm, су дебље опеке. Њихова величина износи: 36—36,5x26—27x6—6,5 cm. И дебљина малтера и спојница је већа на висини од 47 cm на јужној и на 36 cm на северној кули, те износи 7,5 и 5 cm, што је свакако настало због потребе изравнавања слојева.

10 Северна осмоугаона кула
старијег утврђења, идеална
реконструкција

шћен је ситнозрнији. Спојнице су пажљиво обрађене са закошеним и увученим доњим и горњим делом, што је постигнуто извлачењем уз помоћ неког чврстог предмета.

ЗИДАЊЕ
ЛУКОВА И
ГРАБА

Сви лукови над вратима и прозорима су полукружни, изведени опеком; готово сви у неколико упоредних редова. Пада у очи да је прво изграђен свод од једног реда опека, па тек преко њега други исте или веће дебљине; између та два слоја свода је шира спојница. Овакав начин зидања сводова имао је више преимућстава. С једне стране, на тај се начин на оплату ослањао један мањи и лакши свод преко којег се несметано градио тежи, а затим, тиме су у сводовима велике

дебљине избегнуте широке клинасте спојнице на спољњем обиму лука, или свода.⁸⁴

сл. 9

На спољној страни прозора, где је распон отвора сведен на 15 cm, те га је било немогуће пресводити опекама, убачен је блок од кречњака, који улази у зид 32 cm. Са доње стране, исклесан је полукружни део исте ширине као отвор прозора, а на горњу, полукружну површину, ослањао се коси ентрадос прозора. Само су неки прозори сачувани у целини. Прозор на западној и југозападној страни куле имао је опеке из горњег слоја свода, али је на северној страни, на месту где је приликом обнове утврђења дозидан крстообразни стубац, сачувана у целини спољна страна прозора, те је на основу тога установљена обрада осталих.

Начин зидања сводова и лукова осмоугаоних кула типичан је за касноантичке грађевине. На исти начин зидани су унутрашњи делови сводова у сплитској палати. Они се по спољној обради разликују, јер је спољње лице у Сплиту зидано тесаним каменом кречњаком. Примењено је, међутим, исто начело засвођавања косих прозора у приземљу, па је у подножју на спољној страни уграђен по један камени блок, који је на неким прозорима одоздо полукружно исечен.⁸⁵

КРОВНИ
СКЛОП И
ПОКРИВАЧ

Из графичких приказа античких утврђења може се судити о њиховом изгледу, покривању и кровној конструкцији. Разликују се два типа кровних конструкција на кулама утврђења. Једне су завршене равним кровом и зупцима по обиму, а друге имају вишесловне кровове покривене црепом. Равни кровови су могли постојати на њиховим кулама чији је горњи спрат био пресвођен и покривен каменом плочама утопљеним у водонепропустљив малтер. Такве терасе на врховима кула уједно су служиле за одбрану насеља и кретање војника, због чега су имале зупце по обиму. У Гамзиграду, међутим, иако куле имају довољно дебеле зидове, па су могли постојати сводови над горњим спратом, изгледа да су куле биле покривене дрвеном кровном конструкцијом и црепом, јер су његови остаци (*tegulae* и *imbricis*) налажени у току ископавања у великом броју.⁸⁶

ФАСАДЕ

КАТАЛОГ 1—3

сл. 131—133

Споља су куле биле сасвим једноставне, а пажљива обрада спојница показује да нису биле малтерисане и да је утисак њихове сликовитости постизан пажљивим слагањем редова камена и опеке. Посебан архитектонски облик, настао из естетских побуда, представљају полукружне нише на јужној и северној страни, уз *porta decumana*.⁸⁷ Украсу фасада припада венац од лепих керамопластичних елемената, који је вероватно био у поткровљу. У току ископавања су нађени бројни комади опека са зупчастим профилем, или профилем киме на једној

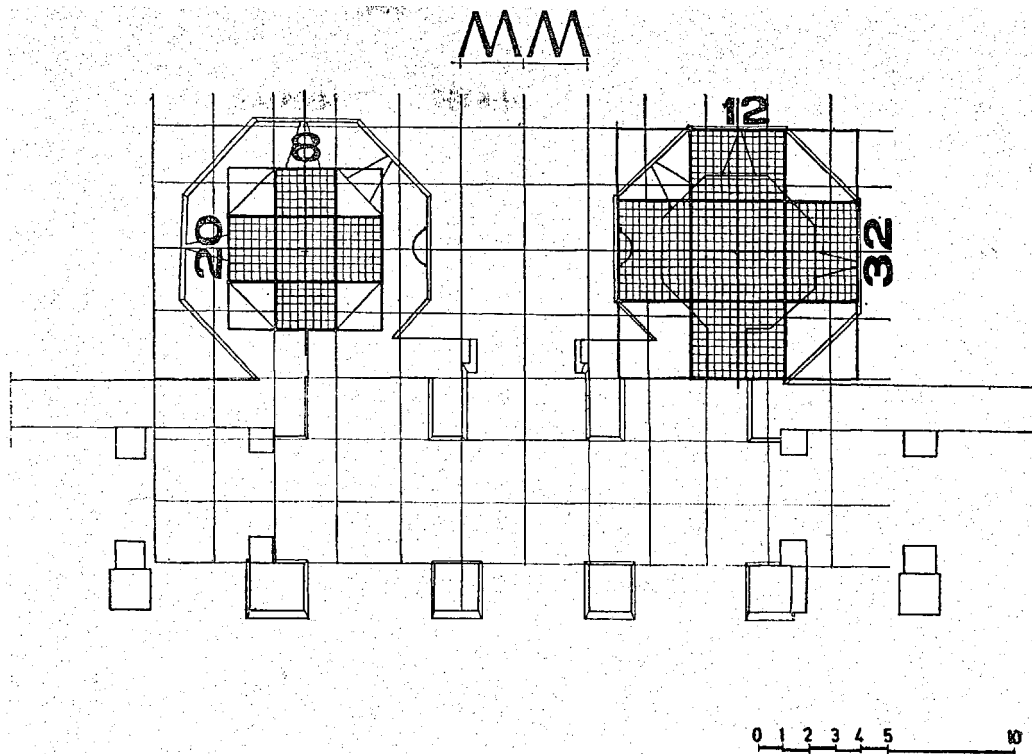
84 Горњи слој свода или лука А. Choisy сматра растеретним луком, јер смањује оптерећење на доњу конструкцију (*L'art de bâtir chez les Byzantins*, Paris 1882, 110).

85 Као, на пример, на северном зиду југоисточне куле.

86 Врло је мали број античких утврђења сачуваних у довољној мери да би се могло судити о њиховој међуспратној и кровној конструкцији. У кулама сплитске палате постојала је дрвена међуспратна конструкција над приземљем, а и сводови на првом спрату, из доцнијег времена, вероватно су заменили првобитну хоризонталну дрвену конструкцију. Мацаров сматра да су куле утврђења у Хисару над последњим спратом имале сводове, а изнад њих платформе (*op. cit.*, 119), док Иванов за утврђење у Абритусу наводи да су у кулама нађени црепови, те извучи закључак да су биле покривене дрвеном конструкцијом (*op. cit.*, 24). Наш закључак, поред материјалних чињеница, поткрепљују и графички прикази утврђења на римским картама

и у књигама *Tabula Peutingeriana* и *Notitia dignitatum*. Иако су у њима коришћени идеограми за обележавање насеља, не може се занемарити чињеница да су у оба документа куле приказане са крововима, cf. J. E. Katz, *Les représentations de villes fortifiées dans l'art paléochrétien et leur dérivées byzantines*, Cahiers Archéologiques, XXI, 1969, 1—27.

87 Од ниша су, пре почетка конзерваторских радова, били сачувани само извесни делови: под и остатак полукружног вертикалног зида до почетка калоте. Трагови редова полукалоте сачували су се на северној кули, у језгру зида. Бочне стране нише нису постојале, али, пошто је нађено средиште кривине полукруга нише, утврђено је да је он за 12 cm увучен у језгро зида, па је закључено да је ниша била степенасто усечена на исти начин као и нише на вратима Диоклецијанове палате у Сплиту, или као нише уз врата млађег утврђења у Гамзиграду. Ширина и број опека на челу полукалоте одређени су уз помоћ сачуваног дела зида који је обухватао њен extrados.

11 Модуларна мрежа и начин пројектовања западних врата старијег утврђења (M=8 стопа, 1 стопа — 29,6 cm)

страни. Поред тога, на шуту уз осмоугаону кулу, нађен је одваљен зид дужине шест метара, који је могао припадати горњем делу куле; на њему је још била малтером везана профилисана опека — конзола, каквих је у шуту више нађено.⁸⁸ Завршни венац куле је, дакле, био начињен од неколико редова профилисаних опека, подухваћених конзолама од печене земље. Овакав украс је изгледа био доста чест, јер су исти чланови завршних венаца налажени приликом многих ископавања. Натпрозорници и надвратници на грађевинама у Помпеји и Остији, а нарочито на спољашности гробница откривених у подножју Св. Петра у Риму из II и III века, својом богатом профилацијом и брижљивом обрадом, показују сву лепоту таквих украса.⁸⁹

РАЗМЕРЕ

Анализом мера могуће је утврдити начин обележавања порта декумана и композицијски поступак њиховог пројектовања. На основу мерних података произилази да је ово утврђење размаравано стопом величине 29,2 до 29,7 cm.⁹⁰ Тако, ширина градског зида износи 5,5 и 6,5 стопа, дужина претпростора пред кулом 24, унутрашњи распон у правцу исток—запад 19, а у правцу север — југ 20 стопа, док је спољашњи распон куле 32 стопе. Ширина великих градских врата без зуба износи 16, а спољне стране осмоугаоника су различите, од 12 до 13 стопа.

Начин обележавања целих порта декумана утврђен је из положаја центара осмоугаоника у односу на градски зид и међусобног растојања средишта двају кула. Пошто спољни распон куле износи 32, међусобно растојање средишта осмоугаоника 56, отвор градских врата 16 стопа, а све су мере дељиве са осам, могло се претпоставити да је половина отвора градских врата (8 стопа), послужила као пројектни модул при обликовању порта декумана. И заиста, ортогонални растер са основицом од 8 стопа добро се уклапа у остварени просторни склоп

88 Забележено у дневнику ископавања из 1962. 28. и 29 августа.

89 Cf. M. Guarducci, *La tradition de Pierre au Vatican*, Vatican 1963, 19—35; G. Lugli, *La tecnica edilizia romana, con particolare riguardo a Roma e Lazio II*, Roma 1957, t. CLXXXVI.

90 О величини римске стопе cf. G. T. Rivoira, *Architettura romana, Construzione e statica nell'età Imperiale*, Milano 1921, 20; Guillard, Molmerret. Les

anciennes mesures, Cannes 1934, 4 sqq; H. E. Berriman, *Historical Metrology, A new analysis of the historical evidence relating to weights and measures*, London 1953, passim. О осталим својствима римске стопе и њеном односу према мерним јединицама других провинција, говорио је опширно математичар из I века пре наше ере, Диофан из Никеје или из Битиније (cf. P. van Eecke, *Les opuscles mathématiques de Didyme, Diophane et Anthemius*, Paris, Bruges 1940, 19—42).

сл. 11 градских врата. Извесна одступања постоје код претпростора пред кулом, где контрафори имају дужину 7,5 уместо 8 стопа, због чега ширина портика до стубаца износи 16,5 уместо 16 стопа. Укупна ширина овог простора има, међутим, 24 стопе што је такође дељиво са осам. Очигледно је да су порта декумана размерена на тај начин што је са унутрашње стране, од средишта градских врата, одмерено са сваке стране по 28 стопа и из тих тачака под правим углом на 16 стопа обележене средишне тачке осмоугаоника, односно средишта квадрата у који ће они бити уписани. Осмоугаоник је обележен на тај начин што је у квадрат, чије странице износе 32 стопе, од средишта сваке стране одмерено по 6 или 6,5 односно укупно 12 или 13 стопа на ортогоналним странама осмоугаоника, а спајањем добијених тачака одређени су његови коси зидови. Унутрашњи облик осмоугаоника убележен је у квадрат чије стране износе 20 стопа истим поступком, односно одмеравањем на ортогоналним странама по 8 стопа. Коришћени растер имао је за последицу извесну неправилност основе, јер би у квадрату дужине 32,5 стопа, спољашњи обрис осмоугаоника био сасвим правилан. На овај начин настале су разлике у дужини појединих страна куле, те, као што је наведено, износе 12 и 13 стопа, а само би ова последња мера и квадрат чија је страна 32,5 стопе дали потпуно правилан спољни облик. Обележавање унутрашњег лица зида уписивањем у квадрат чије странице имају 20 стопа дало је правилан геометријски лик, те је извесно да су гамзиградски мајстори добро познавали начин обележавања октогона и да су одступања од потребних сразмера и извесна неправилност основе настали због усвојеног модуларног растера и доцније, у току грађења. Дужина октогона према страници, наиме, односи се као 5:2. Исти однос је запажен на унутрашњој страни октогона (20 : 8), чему би одговарао спољашњи обрис са дужином 32,5 и страницом 13 стопа.⁹¹

сл. 11 У односу на модуларни растер, чији је пројектни модул 8 стопа, *porta decumana* има следеће сразмере: ширина градских врата састоји се од 2 модула, ширина унутрашњег портика од 3, од чега један отпада на дужину контрафора. Средиште октогона удаљено је од осе врата за 3,5, а од унутрашњег лица градског зида за 3 модула и најзад, од унутрашњег лица градског зида, од којег је размеравано, до спољњег лица кула садржано је 4 модула.

ПРАВОУГАОНА КУЛА

сл. 7 На северном делу западне стране утврђења, до данас је откривена само једна кула, она која је била изграђена између осмоугаоне и северне угаоне куле.

ОСНОВА И
ГОРЊИ ДЕО

Од улаза, на источној страни, остали су довратници и део свода којим је улаз био пресвођен. У односу на обимни зид насеља, кула је улазила у унутрашњост за 3,42 m, односно спајала се са одбрамбеним зидом на трећини дужине бочних страна. У правцу исток — запад кула има дужину 10,38 m, а њена ширина износи 10,44 m, односно 35 стопа. На западном зиду постоје два прозора исте величине као отвори у приземљу осмоугаоних кула. Њихови потпрозорници имају велики нагиб према унутрашњој страни. Обично се мисли да су прозори са закошеним бочним странама служили као место одакле се гађало стрелом, јер су у таквој употреби били током средњег века. У приземљу гамзиградске правоугаоне куле, међутим, закошен је и потпрозорник због чега би гађање кроз прозор било за стрелце сасвим неповољно.⁹² Пошто су прозори на спрату имали тањи и вероватно равно

91 О својствима осмоугаоника и серији односа, названој Пели-серијом (*Pelli series*), по којој је однос стране осмоугаоника према дужини 2:5, 3:7, 5:12, 7:17 итд., cf. T. Kurent, *Proportio and commodulatio after Vitruvius compared to proportion and . modules of Dioklecian Palace in Split*, Жива антика XXI, св. 1. (Скопље) 1971, 217—230.

92 Због великог закошења потпрозорника, наиме, у самом прозору се није могло стајати, а уколико би стре-

лац стајао поред прозора, са унутрашње стране, имао би, због узаног отвора на спољној страни и велике дебљине зида малу прегледност, те се ниједна од ових претпоставки не може прихватити. За руковање стрелом, ни хоризонталан положај војника на косом потпрозорнику није био погодан. Остаје једина могућност да је стрелац са једном повијеном ногом, ослоњеном на потпрозорник, и другом испруженом, ослоњеном на платформу испред прозора, гађао непријатељске циљеве.

завршен зид парапета,⁹³ изгледа да су отвори у приземљу служили само за осветљавање унутрашњег простора куле, а да се тек са спрата гађало стрелама, Ова претпоставка се чини вероватном и стога што је домет стреле био доста велики, те је гађање из непосредне близине било непотребно.

Зидови куле су сачувани до 5,6 m, али података о могућем унутрашњем степеништу, и платформама за прилаз прозорима и спратовима — нема. У унутрашњости куле постоје на зидовима, у водоравном распореду, на сваких 1,3 m, правоугаона удубљења, величине 12X12 cm. Она су вероватно остала од греда скеле за грађење, а не од уграђиваних дрвених платформи, јер су знатно мањих димензија од удубљења за греде степеништа у осмоугаоној кули. Унутрашње степениште за излаз на спратове и платформу уз прозоре могло је бити на самосталном дрвеном постројењу. Међуспратна конструкција је свакако била дрвена, јер нема трагова засвођавања, а они би се морали појавити у горњем делу очуваних зидова.

Нема података о некадашњој потпуној висини куле, али, пошто се код сачуваних тврђава све куле најчешће завршавају на истој висини, може се претпоставити да је правоугаона имала поред приземља још два спрата, и да је била исте висине као осмоугаоне куле, односно 14,9 m.

ЗИДАЊЕ И ГРАБА

Зидови правоугаоне куле разликују се од зидова осталих откривених кула старијег утврђења. Ширина темеља износи 2,35, а зидова 1,75 m. Постављени су 2,4 m дубоко и завршавају се на 60 cm испод тла. Немају закошени сокл као осмоугаоне куле. Сви зидови правоугаоне куле нису грађени на исти начин. На источној страни до 2,2 m кула је зидана само опеком (*opus testaceum*), а у горњем делу каменом и опеком (*opus mixtum*).⁹⁴ Остали зидови су грађени по целој висини у мешовитој техници. Сви углови и отвори су зидани само опеком. Треба напоменути да су, до висине од око 3,5 m за зидање употребљени само сиви пешчар и амфибол — гамзиградит, а да је изнад те висине коришћен и лапорастни кречњак. Део грађен пешчаром и гамзиградитом је веома пажљиво слаган. Ломљен камен има отесану чеону страну и добро уграђене заглавке. На размаку од по 0,90 — 1,3 m постоје слојеви за изравнавање у које је уграђено четири или пет редова опеке. Димензије опеке су: 39,5 — 41 x 28 — 29 x 4,5 — 5 cm. Спојнице су широке 4,5 — 5 cm, а размак између опека у једном реду износи 1 — 2 cm.

За зидање је употребљаван кречни малтер. Површински слој није сачуван, те се не зна какав је био његов састав, нити како су биле обрађене спојнице. Могло се једино утврдити да је малтер у језгру зида справљен са доста креча и са крупнозрним песком у којем има и ситнијег шљунка.

ЗИДАЊЕ ЛУКОВА И СВОДОВА

Од свода над улазним вратима било је сачувано неколико радијално уграђених опека у језгру зида. На основу њих и сачуваног дела екстрадоса, могло се закључити да је дебљина свода износила 116 cm, што значи да је 13 cm већа него на своду улаза у осмоугаону кулу. Реконструкција његовог првобитног изгледа била је могућа на основу прозора чија је спољна страна већим делом сачувана.

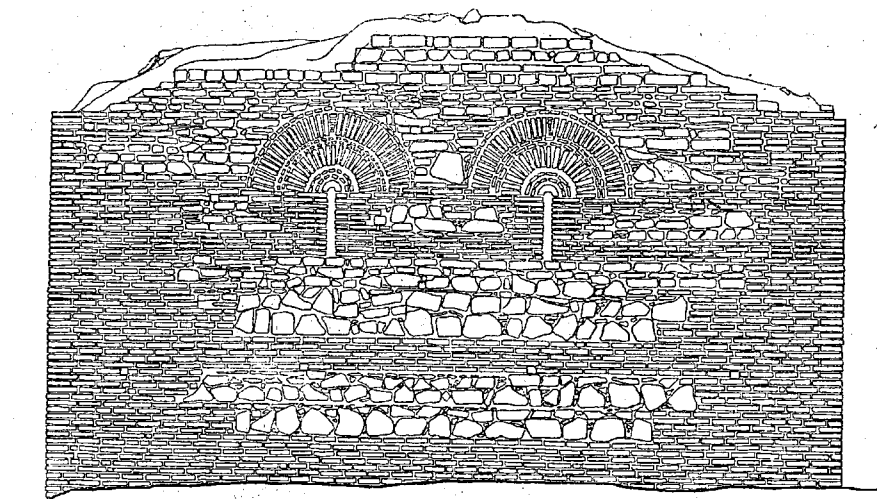
Код косих сводова на прозорима унутрашња се страна разликује од спољне: у унутрашњем делу свод је од једног реда опека окренутих краћом страном према лицу зида. Прелаз из свода веће ширине, са унутрашње стране, ка узаном отвору, на спољној страни, постигнут је на тај начин што се редови клинасто завршавају по средини дужине

93 Ово је утврђено, као, што смо видели, на октогоналним кулама порта декумана.

94 Назив *opus testaceum* преузет је од Ђ. Луђија (Lugli), иако зидање само опеком неки писци називају *opus latericium*. Назив *lateris* употребљава већ Витрувије, али, како мисли А.

Шоази (Chodsy) под тим именом није подразумевао опеке, већ плоче од сушене земље са сецканом сламом, тј, ћерпич. (*L'art de bâtir chez les Byzantins*, Paris 1882, 155). О истом питању је опширно расправљао Ђ. Луђи и нашао да је исправнији назив *testaceum*, па се за њега определио, (*op cit.*, I, 532 sq.).

12 Западна фасада правоугаоне куле старијег утврђења са обновљеним прозорима

сл. 12, 17, 18

прозора, а тек је сваки четврти ред провучен до спољњег лица зида. На спољној страни свод прозора је имао посебан украс остварен начином слагањем опека. Прозор је, наиме, преко каменог блока и два прва слоја, сваки дебљине 29,6 см, оперважен са два реда опека, постављених лучно преко екстрадоса, изнад чега је уграђен лук са зракасто распоређеним опекама дебљине 29,6 см, па следећа два реда по обиму свода којима је украс прозора завршен. У завршцу прозора су уместо једне управне опеке, постављене водоравне четири. На исти начин је, судећи по укупној дебљини, био украшен и свод над вратима.

Украси на прозорима правоугаоне куле имају доста античких паралела. Водоравни и лучни венци од опека рано се јављају. Тако, једноставни венци од једног, или два реда профилисаних, или само испуштених опека, постоје изнад лукова амфитеатра у Риминију и амфитеатра у Поцуоли, на тзв. кући краљице Каролине у Помпеји (сва три примера из времена Флавијеваца) и на више грађевина у Остији из IV века.⁹⁵

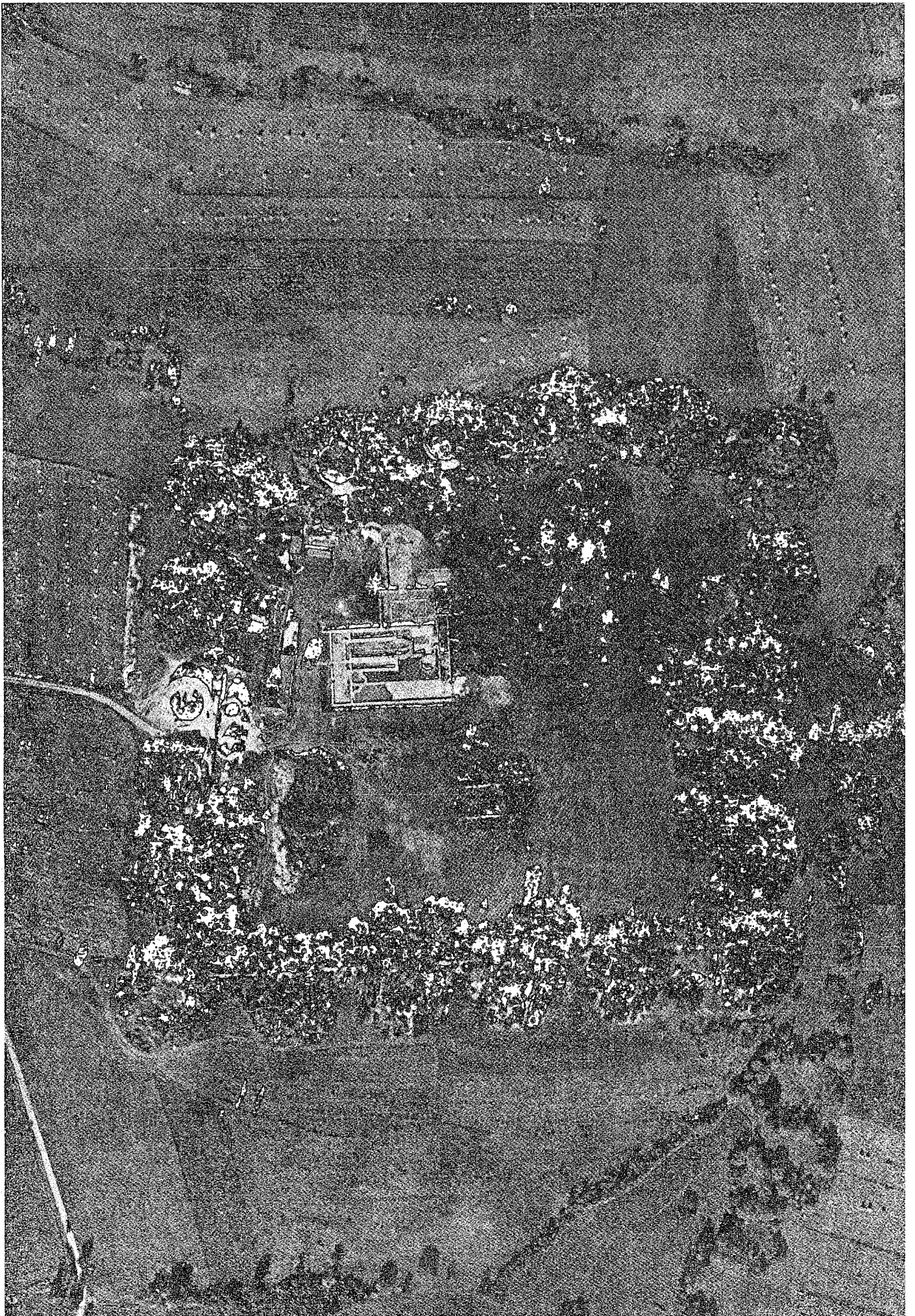
Са једним редом опека у равни зида постоје на тзв. цркви Св. Дамјана у Карсули (Carsule) — иначе грађевини из II века — и на Св. Семписиану у Милану из касног IV века.⁹⁶ Венци начињени од профилисаних или испуштених опека у ствари су плитке настрешнице изнад отвора, а постају украс када је њима оперважен лук у равни самог зида. Такав украс потпуно подударан са гамзиградским примером, не постоји ни на једном античком споменику, али врло блиских има на правоугаоним кулама утврђења у Солуну: по два прозора у приземљу и два на спрату исто су обликовани и слично украшени на спољној страни неколиким упоредним луцима. Ови луци су међусобно подељени венцима од опека, постављеним по обиму екстрадоса. За солунско утврђење, које није у целини на исти начин зидано, претпостављено је да потиче из времена Валентинијана, Валенса и Теодосија I. Куле, међутим, са описаним украсом свакако су старије и подигнуте су, или пре него што је Солун постао престоница цара Галерија, или најкасније у Галеријево време, односно првих година IV века.⁹⁷

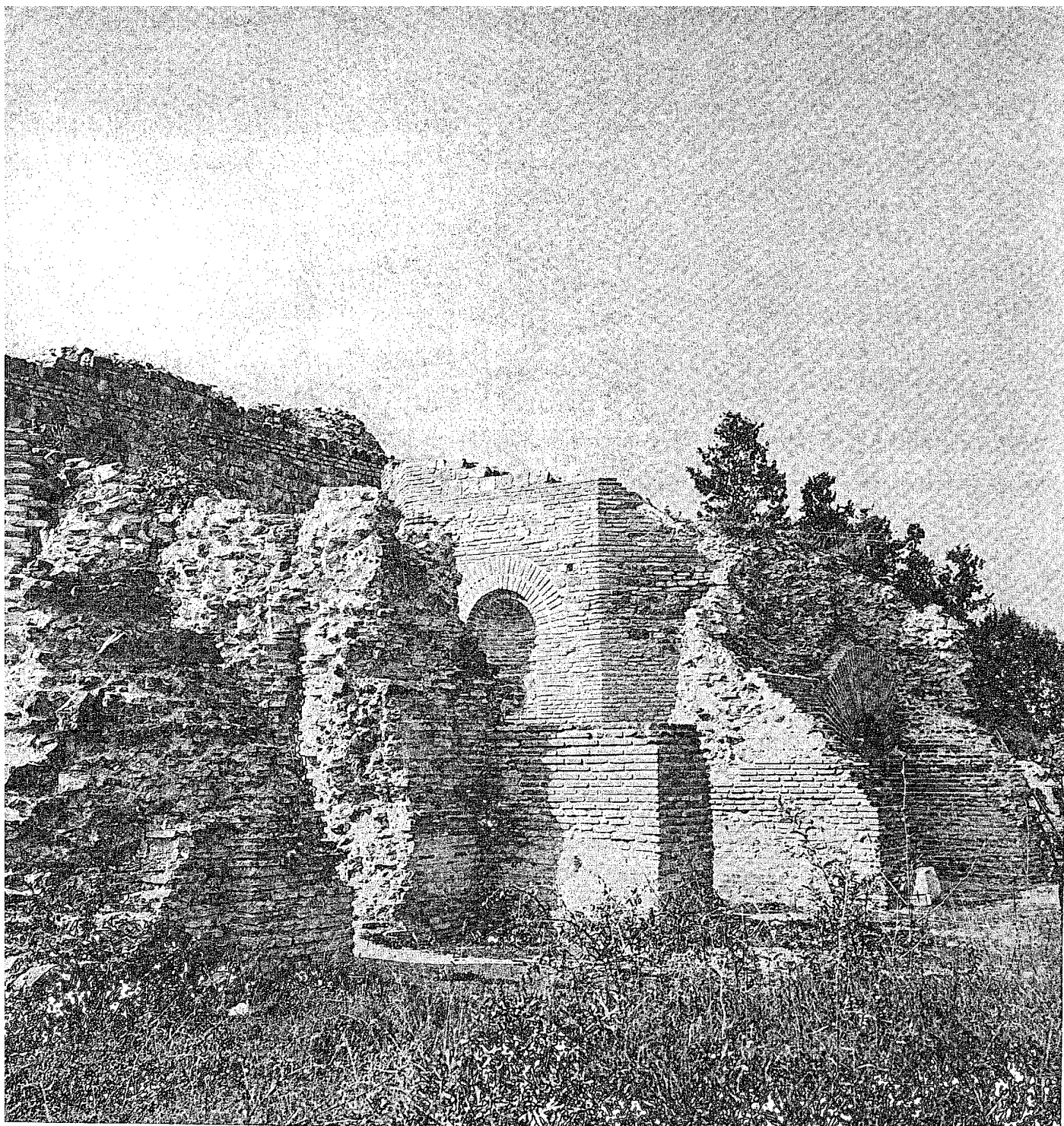
95 Cf. G. Lugli, *op. cit.*, II, t. CXC VII, 2, CXCIX, 2 13; A. Voëthaus, *The Golden House of Nero*, The Univers, of Michigan press, 1960, fig. 75, 86, 101, 102, 104.

96 Cf. G. Lugli, *op. cit.*, II, t. CXC VII, 4; R. Krauthemer, *Early Christian and byzantine Architecture*, Pelican History of Art, Baltimore, first publ. 1965, pl. 12.

97 Већ је О. Тафрали утврдио да на солунском утврђењу има више фаза грађења. Основу за утврђивање времена почетка подизања утврђења он је нашао у натпису на једној кули источног бедема, који би требало да представља трећу фазу. Ту се поми-

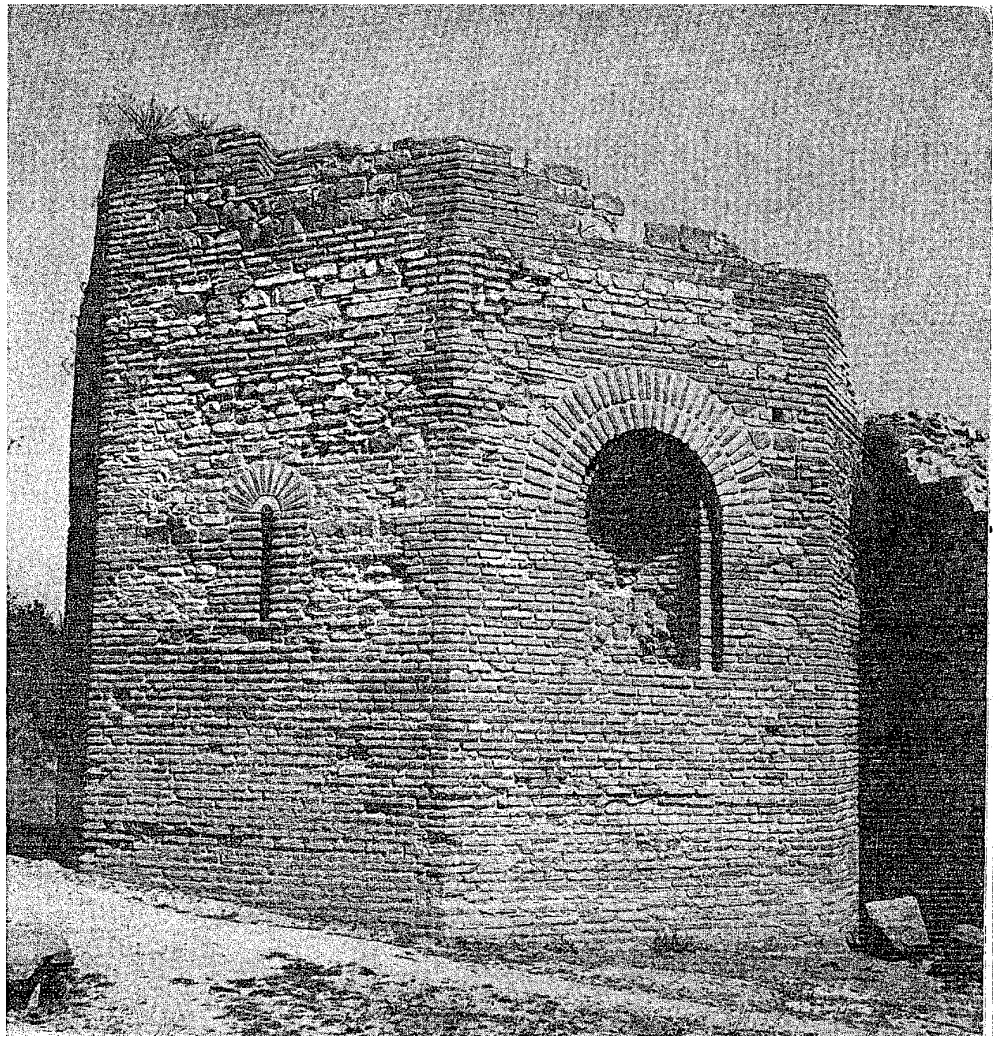
ње Хормиздас, за којег О. Тафрали претпоставља да је персијски кнез-емигрант из последње четвртине IV века. На основу тог податка, техника зидања и Христовог монограма начињеног од опека и керамичких елемената, што постоји на прочељу многих других кула, Тафрали је почетак грађења утврђења ставио у време Валентинијана и Валенса, а изградњу његовог већег дела у доба Теодосија I (*Topographie de Thessalonique*, Paris 1913, sqq.) Изградњу куле са поменутих натписом би по Кетеу, међутим, требало датовати у средину V века, јер он мисли да се у натпису говори о Хормиздасу из 448—450. године, који је био *praefectus praetoriae orientis* у то време (Koethe, *Das*

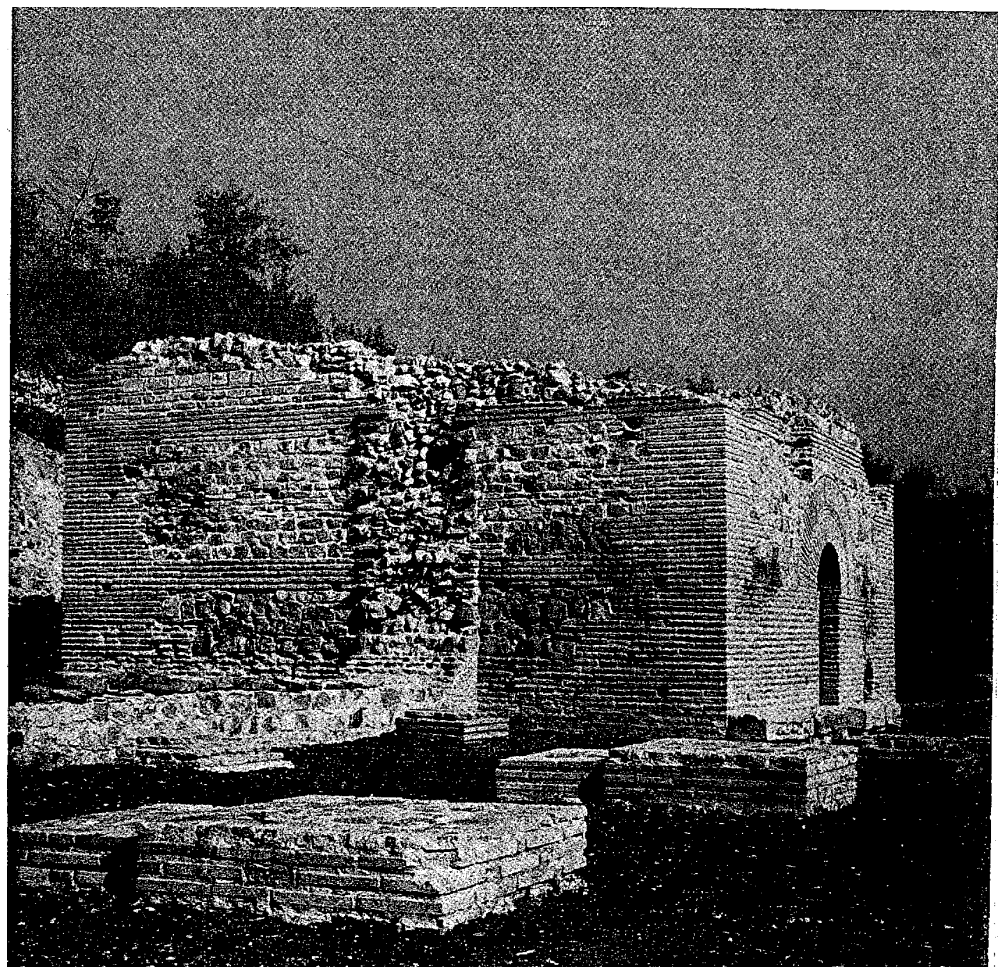
14 Поглед на осмоугаоне куле старијег утврђења

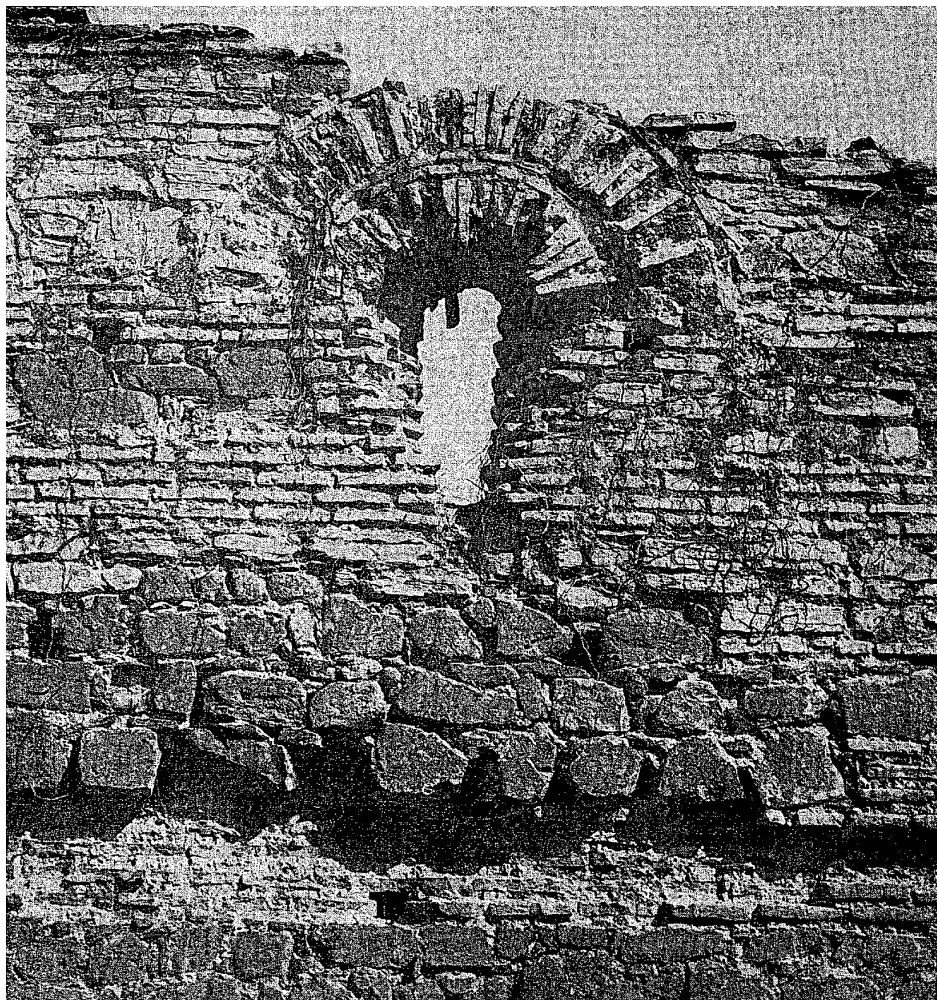
13 Поглед на Гамзиград из авиона (на претходној страни)

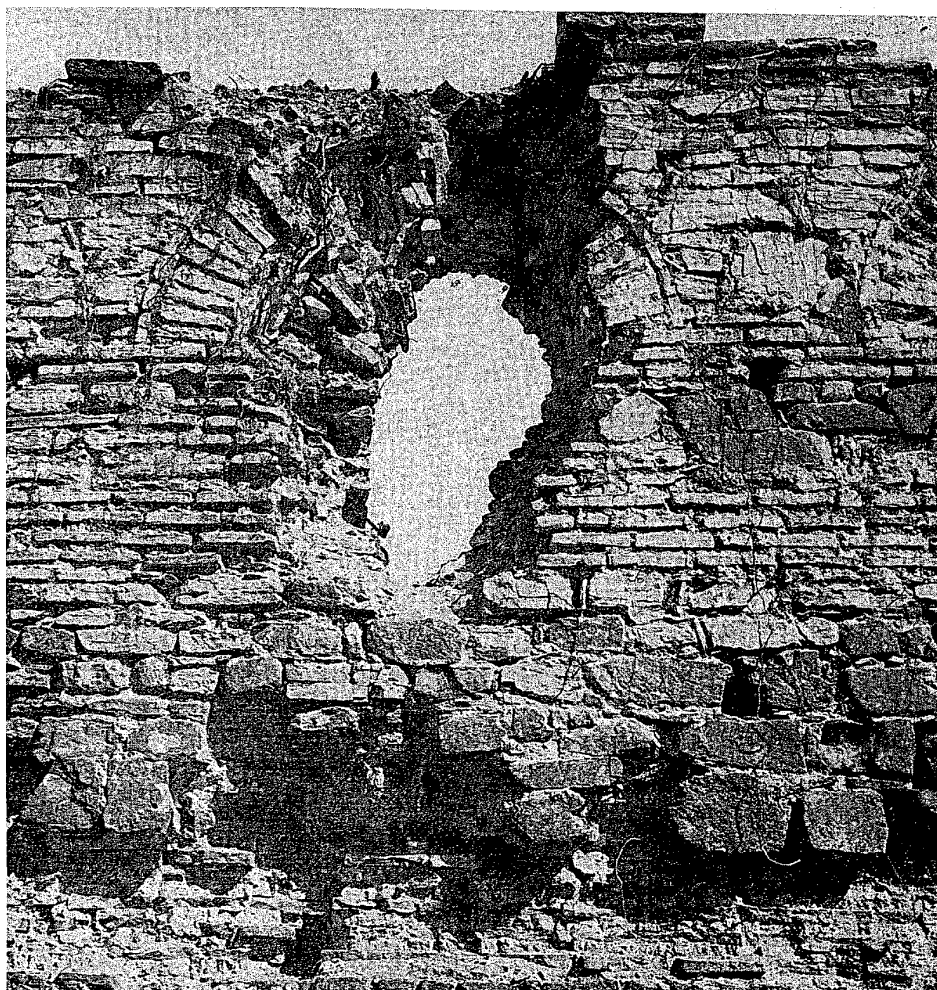
*15 Северна осмоугаона кула
старијег утврђења*

*16 Поглед на правоугаону
кулу старијег утврђења*

*17 Прозор на западном
прочељу правоугаоне куле
старијег утврђења*

*18 Прозор на западном
прочељу правоугаоне
куле старијег утврђења*

ФАСАДЕ

На правоугаоној кули примењен је исти начин украшавања као на описаним осмоугаоним кулама. Утисак сликовитости постигнут је смењивањем редова камена и четири или пет редова опеке. Опеке су, поред тога, уграђиване око отвора и на угловима тако да се по неколико редова на истом месту усправно прекида, чиме је створен зупчаст двобојан изглед, којим се опонаша зидање каменним квадерима. Ова тежња ка украшавању употпуњена је описаним слогом око прозора и врата. Горњи део ове куле био је, по свој прилици, на исти начин обликован као и осмоугаоне. Приликом њеног откривања, наиме, наишло се на бројне комаде црепова, (*tegulae* и *imbricis*) па се може претпоставити да су и овде постојали кровна конструкција и покривач као на осталим кулама.

РАЗМЕРЕ

Размеравање правоугаоне куле није представљало неки сложенији поступак. У овом случају, пошто кула једним делом улази у унутрашњост насеља, одмеравање је вршено од спољњег лица градског зида, те су њени зидови — западни и источни — једнако удаљени од њега, тј. по 17,5, а укупна ширина и дужина куле износи 35 стопа. Пошто и овде зидови имају дебљину 6 стопа, унутрашњи распон куле је 23, а ширина врата 5 стопа. Замеравање правоугаоне куле примењена је иста стопа од око 29,6, односно од 29,2 — 29, 7 см, која је већ раније утврђена.

ГРАДСКИ ЗИД И ПОРТИК

Градски зид и портик уз одбрамбене зидове сачувани су у мањој мери од кула, јер су порушени у време изградње млађег утврђења. Тада је тло, што су га они покривали, изравнато и подигнуто за 1,10 m изнад пода улазних врата старијег утврђења. И поред тога, могуће је на основу сачуваних делова реконструисати некадашњи изглед тога дела утврђења.

ОСНОВА

сл. 7

Градски зид је широк 1,76 m. Са унутрашње стране, на растојању од 5,30 m, изграђен је низ стубаца величине 156X156 cm. Они су носили аркаде некадашњег портика. Од аркада није нађен ниједан део, али се и поред тога може претпоставити да су оне постојале, због начина пресвођавања отвора на старијој фортификацији и распона између стубаца.

ДОЦНИЈЕ ДОГРАДЊЕ

На једном делу, између северне осмостране и правоугаоне куле уз градски зид, додат је зид ширине 1,20 m. Он би могао припадати другој фази грађења. Уз овај зид, уз обимни одбрамбени зид и на наспрамној страни уз ступце портика, дозидани су пиластри величине 131x98 cm, који су највероватније носили попречне луке горњег дела

Konstantinsmausoleum, Jahrb. d.d. Arch. Inst., 48, 1933, 197 sq). Кетеову претпоставку је покушао Вичерс да оснажи (M. Vichers, *The date of the walls of Thessalonica*, Istanbul arkeoloji müzeleri yiligi 15—16, Annual of the archaeological museums of Istanbul, Istanbul 1969, 313—318; idem, *A Note on the Byzantine Palace at Thessaloniki*, Annual of the British School at Athens No. 66, 1971, 369—371). Вичерс наиме упозорава да су у источном солунском беду нађене опеке са истим печатима као на опекама извађеним из дозиданих зидова Св. Ђорђа (које је Дигве датовоао у другу половину IV века), из зидова Хагиа Параскеви из 470, а такође и из зидова у доњем делу Св. Димитрија што потиче из друге половине V века. Због свега тога Вичерс је склон да подржи Кетеово мишљење о времену подизања куле са натписом. Иако је могуће да су за градњу свих

грађевина које Вичерс помиње, а такође и за поправку источног бедема узимане опеке из једне старије порушене грађевине, односно да те опеке нису припремане за грађевине у којима су нађене, остаје чињеница да су биле уграђене у део бедема који је настао у трећој фази грађења. На кулама датованим у Теодосијево време постоје поменути Христови монограми, али изгледа да су и они накнадно уграђени. Ове куле су грађене на исти начин као и откривени делови Галеријеве палате у Солуну, због чега се може претпоставити да су њих и палату градили исти мајстори и да је тај део утврђења настао раније него што се раније мислило. У сваком случају најстарији део утврђења, са кулама на којима постоје прозори са сличним украсом као на гамзиградској правоугаоној кули, настао је најкасније у време цара Галерија.

трема. Они би могли припадати трећој грађевинској фази. Постоји, међутим, исто тако велика вероватноћа да је поменути прислоњени зид једновремен са одбрамбеним зидом, иако са њим није конструктивно повезан. Он је недовољно сачуван да би се са сигурношћу могла утврдити његова употреба, али се према сличним сачуваним примерима може претпоставити да је носио отворено једносмерно степениште, које је водило на платформу на градском зиду.⁹⁸ Такво степениште чинило је јединствену целину са утврђењем, због чега је највероватније настало једновремено са одбрамбеним зидом; како се код већег броја сачуваних примера подножје степеништа конструктивно не повезује са одбрамбеним зидом многи су истраживачи мислили да је оно доцније дозидано. Та неповезаност се, међутим, не може у овом случају узимати за мерило приликом одређивања фаза градње, јер је подножје било већим делом ниже од одбрамбеног зида, те је његово оптерећење на тло било мање, што није дозвољавало да се та два зида међусобно повежу.⁹⁹ Једина сметња да се овај додати зид у гамзиградском случају протумачи као подножје степеништа лежи у чињеници да код утврђења где је намена прислоњеног постројења сасвим извесна — нема портика са унутрашње стране. И поред тога постоји могућност да је у Гамзиграду на том месту у портику било саграђено степениште, али је горњи део трема у том случају морао бити нешто сложенији. Кров портика је, наиме, у трећем пољу, рачунајући од осмоугаоне куле према северу, морао имати ниже слеме, односно кров се могао поставити само до дозиданог зида, како би степенишни простор остао отворен, те омогућен излаз на платформу.

Нове тешкоће у одређивању редоследа градње настале су у случају прислоњених пиластара. Они не би са одбрамбеним зидом били конструктивно повезани, све и да су једновремено са њим грађени, али би тада требало да чине јединствену целину са ступцима на чеonoј страни. Пошто су они носачи горњег дела трема, извесно је да су дограђени пре него што су тремови завршени.

Међу остацима овог трема постоји један део који сасвим сигурно представља следећу фазу градње. Подигнут је, судећи по техници рада, у време изградње млађег утврђења. Између два чеона ступца трема, наспрам осмоугаоне куле, постоји накнадно саграђени зид са лучним отвором распона 1,8 m у доњем делу. Лук полази од пода портика, а конструктивно се не повезује са ступцима између којих је уграђен. Са унутрашње стране портика, непосредно испред лучног дозиданог отвора, нађена је оловна цев пречника око 15 cm, са којом се отвор може довести у везу. Не може се, међутим, претпоставити да је само ради обезбеђења водоводна цев овим луком била пресвођена, јер би за ту сврху био довољан мањи, већ се чини да је лук био део посебног постројења. Могуће је да је био део чесме, окренуте према унутрашњости насеља, јер је испред лука тло било ниже, као што се види из трагова степенастог пода од опека.

Следећој фази припадају откривени зидови грађени каменом и комађем опека у блату. Један од њих, наспрам другог ступца рачунајући од порта декумана према северу, настао је у време када су ступци и пиластри већ били порушени, јер је изграђен преко њихових остатака. Из исте фазе је и зид призидан уз крајњи северни стубац порта декумана; припада некој грађевини која се, изгледа, пружала према истоку; није још у целини откривена.

98 Поред примера на које указују приручници, знамо да су таква степеништа постојала на неколико утврђења у Тракији и Дакији, као и у Августу Трајани, где је степениште ширине 1,5 m дозидано уз старије одбрамбене зидове из времена Августа, на неколико места уз зидове утврђења код Менке у Бугарској, уз зидове Абритуса, утврђења Хисар, ширине 1,6 m. Ова последња три примера су из IV или почетка V века. Најзад иста подлога за степенике откривена је у неколико кастела на дунавском

лимесу у нашој земљи, као у Салдуму, Чезави, Равни, Хајдучкој Воденици уз одбрамбене зидове из VI века и у Бољетину уз зидове из IV века (cf. *Старе културе у Бердану*, Галерија Српске академије наука и уметности, Београд 1969, passim).

99 Филон Византинац, на пример, препоручује да се чак ни одбрамбени зид са кулама конструктивно не повезује због различитог оптерећења, а тиме и слегања (A. Choisy, op. cit., 111).

Трем уз одбрамбене зидове имао је аркаде отворене према унутрашњем простору насеља. Оне су полазиле од профилисаног венца од опека, чија су висина и положај утврђени на источном зиду јужне осмоугаоне куле. Поред чеоних аркада постојали су попречни луци ослоњени на пиластре. Подужне аркаде и попречни луци међусобно образују испред осмостраних кула квадратна, а на осталом делу правоугаона поља различитих величина; уз прислоњено подножје степеништа износи 4,26X4,10 m, са дужом страном у подужном смеру, а у осталим одељењима 5,3 X 4,26 m, са дужом страном у попречном правцу. Примери касноантичких грађевина показују различите начине засвођавања сличних травеја: крстасте сводове на квадратним основама и исте сводове на правоугаоним пољима,¹⁰⁰ а на портицима уз одбрамбене зидове виђају се и полуобличасти попречни сводови.¹⁰¹ Пошто би у Гамзиграду полуобличасти сводови својом висином знатно премашили висину сводова у одељењима испред порта декумана, могућност полуобличастих сводова се мора искључити. Остало би, према томе, пресвођавање крстастим сводовима на два начина: са подужним луцима паралелним са бедемом и чеоним зидом чиме би сводови постали сасвим независан део склопа, или са крстастим сводовима на правоугаоној основи. Облик одељења и носача у њима, упоредо са сачуваним грађевинама, говорили би у прилог ове последње могућности. И поред тога, постоји сметња да се у конструкцији гамзиградског портика претпостави исти начин пресвођавања због распореда стубаца и њиховог односа према зидовима правоугаоне куле, или, у средњем делу, према степеницама за излаз на платформу бедема. Препокривање тих простора сводовима стварало би велике тешкоће, а пошто су се оне, другим распоредом стубаца и одабирањем таквог положаја степеништа да оно захвата само два одељења, могле сасвим избећи, изгледа да је изнад чеоних и попречних лукова у овом делу портика била само дрвена конструкција, која је уједно носила и кровни покривач. Овој претпоставци би ишао у прилог податак да се у току ископавања остатака портика, у врло танком слоју од свега 0,5 m, сачуваном на том простору, наишло само на остатке керамичких судова у површинском слоју, а у најнижем — на гараж и бројне комаде кровних црепова. Танак културни слој испод њих покривао је подлогу пода портика. Између остатака пода и кровних црепова, дакле, није нађен грађевински материјал који би сведочио о некадашњим сводовима у овом простору. Ова чињеница није непобитни доказ да сводови нису постојали, јер је у зидове млађег утврђења уграђен старији грађевински материјал, нарочито делови опека, па су тада могли бити уклоњени и сви остаци могућих сводова портика. Зато се овај закључак ослања уједно и на положај стубаца у односу на правоугаону кулу и претпостављено подножје степеништа.

сл. 10

При одређивању укупне висине трема, пошло се од висине сачуваног венца — лежишта лукова, уграђеног на 2,66 m, односно 9 стопа, изнад равни пода. На основу распона између стубаца одређена је висина њиховог темена, а за укупну висину спољних зидова до венаца у поткровљу претпостављена је висина од 5,92 m, односно 20 стопа. Најмања висина слемена трема могла би износити 10,37 m, или 35 стопа, јер би тада нагиб крова износио свега 30°. Портук је у поткровљу највероватније имао венац од посебних керамичких облика као и куле утврђења.

Целокупан подужни изглед трема није могуће утврдити. Према досада познатим деловима, очигледно је да је постојао доста велики пад земљишта према северу. Откривени остаци темеља крајњег северног ступца порта декумана и задњег ступца испред правоугаоне куле, где је уз стубац призидан део величине 156X88 cm, а са њим се конструктивно не повезује, дозвољава претпоставку да се трем степенасто спуштао и пратио тло, односно да су дозидани делови уз стубац подухватили следећу нижу аркаду.

Одбрамбени зид старијег утврђења сачуван је свега 30 до 50 cm изнад пода портика. Зидан је ломљеним пешчаром по целој дужини, сем

100 Као сводови у Диоклецијановим термама у Риму (cf. A. Choisy, *L'art de bâtir chez les Romains*, Paris 1870, 72—75).

101 Као на тремовима изграђеним уз Аурелијанове бедеме у Риму, cf. G. Lugli, *op. cit.*, II, CLXXXVIII, 3.

на делу где се спаја са кулама. На том делу употребљене су претежно опеке. По остацима овог зида на бочним странама правоугаоне и осмоугаоне куле, види се да су се слојеви за изравнавање од опеке продужавали и на одбрамбени зид. Истом грађом зидан је и зид за који је претпостављено да је био подножје степеништа. За разлику од одбрамбеног зида, ступци портика и прислоњени пиластри грађени су само опеком. Опека је величине 40 — 41X29,5 — 30X4,5 — 5 cm. Спојнице имају дебљину 3 до 5 cm, а размак између опека износи 2 cm.

ВРЕМЕ ИЗГРАДЊЕ

Тврђавска целина, односно спољни одбрамбени зидови, пружају основе за утврђивање временског оквира у којем је фортификација могла настати. Познато је, наиме, да се куле прислоњене на спољне стране уз бедеме, као на сплитској палати, чак заједно са портицима и криптопортицима, граде готово искључиво од IV века надаље.¹⁰² Пошто гамзиградска правоугаона кула улази једним делом у унутрашњост насеља, очигледно је да је ту посредни један старији начин утврђивања. На основу истраживања фортификација у северозападним областима Царства, са друге стране, зна се да су обе врсте кула грађене још у доба Диоклецијана.¹⁰³ Примењени конструктивни склоп такође пружа основе за оквирно датовање, јер су на исти начин као на старијем гамзиградском утврђењу зидани сводови и луци крајем III и почетком IV века.

Нешто више могућности за ближе датовање произилази из технике зидања кула и одбрамбених зидова. Истина из изложених података о начину слагања градива се види да ова два, до сада позната, дела старијег утврђења нису у свему иста. На основу тих података се исто тако може утврдити да приликом подизања западних врата и правоугаоне куле није коришћена иста грађа. Разликују се величина и број опека у слојевима за изравнавање, а није исти ни слог на овим двома грађевинама. На правоугаоној кули слојеви за изравнавање су на мањим међусобним размацима него на осмоугаоним кулама, а ни део зидан каменом није исти на ова два дела старијег утврђења. Видели смо да се украси око прозора осмоугаоних кула разликују од спољњег дела прозора на правоугаоној кули, а нису исто обрађене ни неке друге појединости, на пример прелаз од темеља ка ужем зиду кула. На основу ових разлика сасвим је извесно да западна градска врата и правоугаону кулу нису градили исти мајстори. Могуће је чак да ове две грађевине међусобно дели извесно временско раздобље, односно да је порта декумана подигнута нешто пре правоугаоне куле. У сваком случају, пошто су куле од извесне висине зидане на нешто друкчији начин него у приземном делу, грађење утврђења је дуже трајало.

Иако постоје изложене разлике у појединостима, начин зидања гамзиградског старијег утврђења има извесних општих обележја, која омогућују утврђивање ужих временских граница за његов настанак. То је могуће благодарити околности да располажемо многим подацима о начину зидања у одређеним епохама и о грађи коришћеној у појединим областима Царства. Тако је врло исцрпне податке о грађењу споменика у западним подручјима, а нарочито у Риму дао Ђ. Луљи. Овом питању поклањали су већу пажњу и бугарски научници, па су познате многе појединости о зидању касноантичких грађевина у Бугарској. Нарочито је у том погледу исцрпна књига и расправа С. Бобчева о техници *opus mixtum*,¹⁰⁴ Ц. Вард-Перкинс је дао нове

102 Ф. Булић и Љ. Караман сматрају да су куле, прислоњене уз бедеме са спољне стране, постале типичне почетком IV века за целу територију римске државе, чак заједно са криптопортицима и портицима (op. cit., 126).

103 Cf. H. von Petrikovits, *Fortifications in the North-Western Roman*

Empire from the third to the fifth centuries A.D., *Journal of Roman Studies* 61 (1971), 178—218.

104 С. Бобчев, *Смесената зидария в римските и рановизантийските строежи*, *София* 1952; *idem*, *Нова серия от ксноантични зидове с смесена зидария известни след 1952 г.*, *Известия на Български Археологически институт*, XXIV (София) 1961, 153--201.

податке о техникама од Константиновог времена надаље, а у историјском прегледу обухватио је и претходно доба. Његов рад је нарочито драгоцен због анализе примера из источних области Царства.¹⁰⁵ На основу података које дају ова три научника, могли смо закључити да иста обележја у погледу технике рада, као гамзиградске грађевине, имају зидови који се граде тек крајем III века. На ранијим грађевинама, насталим пре Аурелијановог времена, опеке су тање и, што је посебно важно напоменути, слој малтера између појединих редова знатно тањи од самих опека. Тек у другој половини III века дебљина малтера достиже висину опеке, па је негде и премашује, што је одлика зидања од времена Константина надаље.¹⁰⁶ Овај закључак допуњен је налазима до којих је дошао С. Бобчев разматрајући развој технике *opus mixtum*. Он је, наиме, испитајући велики број примера на којима је примењен овај начин зидања, закључио да се број редова опека у слојевима за изравнавање поступно повећавао. Иако је упозорио да се та појава мора разматрати упоредо са дебљином спојница и висином слоја зиданом каменом, предложио је поделу по којој се слојеви од три реда опека уграђују у III и IV, са четири у IV и V, а са пет у V, VI и VII веку.¹⁰⁷

Међу сигурно датованим споменицима слојеви са три и четири реда опека постоје на одбрамбеним зидовима Никеје, са краја III века. Иста обележја у погледу начина грађења имају и зидови неколиких утврђења из Бугарске, као на пример у Абритусу, који припадају крају III или почетку IV века.¹⁰⁸ У зидовима Диоклецијанове палате у Сплиту има слојева од два, три, најчешће четири, али и пет редова опека, као што је случај у Гамзиграду.¹⁰⁹ На Солунском утврђењу разликују се три технике рада: на најстаријем делу утврђења, које се може ставити у крај III, или прве године IV века, слојеве за изравнавање

105 D. Talbot Rice, *The Great Palace of the Byzantine Emperors*, Second report, Edinburgh, The University press 1958, sv. J. B. Ward-Perkins, *Notes on the Structure and Building Methods of Early Byzantine Architecture*, 52—104.

106 Тако су опеке у зидовима из времена Аурелијана и Проба дебеле 3,5—3,8 cm, али већ на Диоклецијановим и Максенцијевим грађевинама иду до 4 и 4,5 cm. На Диоклецијановим термама у Риму дебљина опека износи 3,5—4,3, у зидовима његове палате у Сплиту 3,5, у Максенцијевој базилици у Риму 2,5—4 cm, а на Константиновим грађевинама у Риму 3,8—4,6 cm. Нарочито је уочљива разлика у дебљини спојница, јер у зидовима из времена Проба и Аурелијана износи свега 1,8—2,8 cm, док је у Диоклецијановим термама 3,2, а у његовој палати у Сплиту и до 5 cm. Толико износи дебљина спојница и у конструкцијама из времена Максенција и Константина. (Cf. G. Lugli, *op. cit.*, I, поглавље *opus testaceum*, 542—629. За технике рада у Константиново време cf. Giovannoni, *La tecnica della costruzione presso i Romani*, Roma s.a.) Исправан је, међутим, закључак Луљиа да се подаци о техникама грађења не могу узети као апсолутна мерила за датовање, јер се у једном истом времену не гради на исти начин у свим областима, и да се мора рачунати са локалним условима. (О истом питању cf. J. L. Gall, *Modes de construction et technique dans l'architecture romaine*, Revue Archéologique, avril—juin, 1958, 181—202). Зато су узети у обзир и подаци о зидању у сплитској палати и подаци које су за источне области дали С. Бобчев и Вад-Перкинс.

107 Раду Бобчева, веома драгоценом због великог броја сакупљених примера, може се ставити примедба што

је механички одредио раздобља и типове технике *opus mixtum* које се на њих односе. Поред тога, недостатак његовог рада је у томе што је изоставио извесне сигурно датоване споменике, који се техником градње не уклапају у његов редослед, као Диоклецијанову палату, на пример.

108 О зидовима из Никеје cf. J. Ward-Perkins, *op. cit.*, 86 sq., а за утврђење у Абритусу, Т. Иванов, *op. cit.*, 30.

109 Cf. J. и Т. Marasović, *Dioklecijanova palača...*, илустрације уз текст.

Упоредивање величине употребљених опека свакако би употпунило анализу технике грађења, али утврђивање радионичких образаца за поједине области захтева посебне студије и теренска истраживања, јер су подаци о откривеним грађевинама у том погледу углавном непотпуни. Знамо из Витрувијевих података да су римске опеке биле широке једну, а дугачке једну и по стопу (*op. cit.*, књ. II, gl. III), односно 29,6X44,4 cm. Да су римске опеке тих величина сматра и G. T. Rivoira (*Architettura romana*, 20 sq.). Квадратне опеке којима су се Грци користили имале су, по Витрувијевим наводима одређену намену: оне дужине 5 дланова пентагон употребљаване су за јавне радове, а тетрагон за приватне грађевине. (О истом питању cf. G. T. Rivoira, loc. cit.) Витрувијево наводе посведочују Перкинсови и Бобчевљеви налази квадратних опека у зградама у Цариграду и у Бугарској, затим квадратне опеке из Св. Јована Студите, Св. Софије Теодосија II, а такође и из Св. Софије из Јустинијановог времена (cf. F. Dirimtkin, *Le Skeuphylakion de Saint Sophie*, Revue des études Byzantines XIX, Mélanges Raymond Janin, 1961, 399).

чине три реда опеке, на бедемима из следеће фазе су четири реда, а на једној кули, за коју по натпису знамо да је саградио Хормиздас, има пет редова опеке, а она је подигнута најраније у задњој четвртини IV, или можда тек средином V века.¹¹⁰

Ако се изложени подаци о техникама зидања гамзиградског старијег утврђења и о датованим касноантичким грађевинама доведу у везу са фортификационом целином оствареном у Гамзиграду, може се закључити да би се, на основу примљеног фортификационог начела време подизања прве гамзиградске тврђаве могло померити до седме деценије III века, са чиме би се слагала чињеница да је у Гамзиграду налажен новац Аурелијана и Проба, али да примењена техника зидања — са слојевима за изравнавање од три, четири и пет редова опека и са широким спојницама — не дозвољава да се овај подухват помери осетно уназад у III век, већ наводи на закључак да је утврђење настало на измаку тога столећа. Њега оснажује околност да су начином засвођавања, општим обележјем грађевинског слога, тежњом ка сликовитости — израженом одабраним слагањем градива — врло блиска три споменика: сплитска палата, најстарији део солунског утврђења са Галеријевом палатом, и Гамзиград. Због тога се основано може главни део овог гамзиградског утврђења ставити у Диоклецијаново време, односно у последње године III столећа.

МЛАЂЕ УТВРЂЕЊЕ

- сл. 24 У време када су ископавана западна врата старијег утврђења, откривен је део познијег, из времена обнове насеља. Од *porta decumana* млађег утврђења откривена су врата, кула са њене северне стране и око 55 метара одбрамбеног зида са неколико стубаца портика, изграђеног дуж зидова утврђења у правцу севера; с јужне стране откривен је само унутрашњи део улаза у јужну кулу и два ступца унутрашњег трема.
- сл. 21 На северном беду утврђења делимично је откривен улаз у другу кулу, а између четврте и пете куле на истој страни, рачунајући од северозападног угла, видљив је изнад тла део језгра свода којим је отвор ту био пресвођен. У највећој мери су сачуване куле и одбрамбени зид на северној страни, где се уздижу до петнаест метара изнад данашњег земљишта.
- сл. 20

Млађе утврђење је изграђено са спољне стране старијег, на 10,95 метара од његових бедема. Оно понавља неправилан трапезасти облик претходног утврђења, са преломом на другој трећини северне стране и неправилном источном страном.

PORTA DECUMANA

Западна врата имају пространи улаз уз који су симетрично изграђене две снажне, споља дванаестостране, а изнутра кружне куле. Зидно платно између кула је сегментне основе, а са унутрашње стране улаза, будући да је он померен у односу на улазна врата старијег утврђења према југу за осам метара, налази се осмоугаона кула претходног утврђења. Она је у време изградње млађих бедема прилагођена новом улазу у Гамзиград. По плану, капија млађег утврђења нема непосредних аналогија. Велике куле постоје на многим античким утврђењима нешто мањих размера у саставу су Порта Нигра у Тријеру, градских врата у Отуну, Ниму, сва сем Порта Нигра датована у I век, а постоје на неколико улаза Аурелијановог утврђења у Риму.¹¹¹ Дванаестоугаоне

110 Cf. белешку 97.

111 У погледу датовања Порта Нигра у Тријеру истраживачи нису сагласни; док извесни још увек заступају мишљење да су она дограђена у IV веку, други сматрају да су она типолошки веома сродна монументалним вратима из I века и да су из времена Клаудија или његових

ледника (F. Frigerio, *op. cit.*, 120). G. Lugli сматра да су изграђена у III веку (*op. cit.*, II, LXXVII), са чим је сагласан и F. Altheim (*Le déclin du monde antique*, trad. A. Coeuroy, Paris 1953, 234). Алтхајм је, наиме мишљења да су врата саграђена у време Каракале. Ослањајући се на извесне новије резултате, X. Келер (*Rimsko carstvo*, prev. M. Garašanin, Novi Sad

куле у западним областима постоје само на Порта Декумана у Торину и Порта Венере у Спелу, највероватније из времена Августа, а једна угаона вишестрана кула, са почетка III века, откривена је у Ебуракуму (Eburacum) у Енглеској.¹¹² Ови примери показују да се вишестране куле граде у рано царско доба, тј. знатно пре Јустинијановог времена, када их анонимни писац посебно препоручује говорећи о начелима доброг утврђења градова.¹¹³ У западним областима овај облик остаје изузетан, али се често јавља у источним деловима Царства, па се на основу тога сматра да су вишестране куле источњачког порекла.¹¹⁴

Код свих поменутих примера куле капија су више удаљене једна од друге него што је то случај у Гамзиграду. Овде порта декумана има и неке друге особености: конкавну основу зида између кула. Постоје улази чије су фасаде у облику екседре,¹¹⁵ као на пример, у јужним деловима Галије, у Арлу, Екс-Ан-Провансу, Фрежису, све датоване у први век н. е.¹¹⁶ У ову скупину спада и неколико лепих примера врата утврђења у Типаси, датована у II, или III век,¹¹⁷ а исто тако и фасада градских врата утврђења у Виндониси, из III века. Из источних области позната су врата истог облика, само знатно старија: Мантинеа из V века старе ере и неколико хеленистичких утврђења.¹¹⁸ Извесна утврђења на германском лимесу такође имају спољне екседре (Teilenhofen, Carnuntum и Harlach), али се њихов улаз у целини разликује од гамзиградског.¹¹⁹ У нашој земљи, поред гамзиградских, на овај начин обликована су још и до сада позната источна врата Царичиног Града,¹²⁰ а недавно је откривен улаз у перистил у облику екседре у Медијани крај Ниша.¹²¹

1970, 206 sqq), сматра да су из времена Констанција Хлора. Ископавања, вршена на подручју врата, показала су да се ту налази старије гробље које је било у употреби до средине III века (loc. cit.) И поред поменутог налаза ово питање није коначно решено. У току ископавања испод Константинових терми, откривене су старије стамбене зграде у чије зидове су уграђени блокови са истим знацима као на Порта Нигра, што уједно сведочи да су врата настала знатно пре Константиновог времена (cf. ref. у Revue Arch. X, 1961, fasc. 1, 231). Последњи истраживач који је у својим разматрањима говорио о времену изградње овога споменика је Т. Бехерт; ставља га у последњу трећину II века (T. Bechert, op. cit., 263).

112 T. Bechert, op. cit., сл. 37.

113 *Infra*, no. 392.

114 Ф. Фриђерио сматра да је овај облик пренет на Запад са Истока. Он за потврду наводи опис Јерусалима у VI књ. Ј. Флавија, где се говори о његовим осмостраним кулама (op. cit., 115).

115 Као међу вилама из I века које је К. М. Свобода назвао „U — formige Portikusvillen“, јер имају улазе овалног или полукружног облика. (K. M. Swoboda, *Römische und romanische Paläste*, Wien 1924, 46—51 и 119—124).

116 Доста пажње градским вратима са екседрама посветио је Р. Шулце (R. Schulze, op. cit., 284—304). Он је анализирао два примера из Фрежиса: Porte de Goule и Porte de Rome и врата из Арла, а Ф. Фриђерио је упозорио да се овај облик појављује не само у Галији, већ и на подручју које се пружа до реке Родано у Швајцарској (op. cit., 112—116). Фриђерио сматра да су тај облик пренели са Истока Грци, који су имали колоније и значајна средишта на Сици-

лији, а на исти начин су обликовали своја старија врата у матичној земљи.

117 Cf. J. Baradez, *L'enceinte de Tipasa*, *Arheološki radovi i rasprave III* (Zagreb 1963), 75—81.

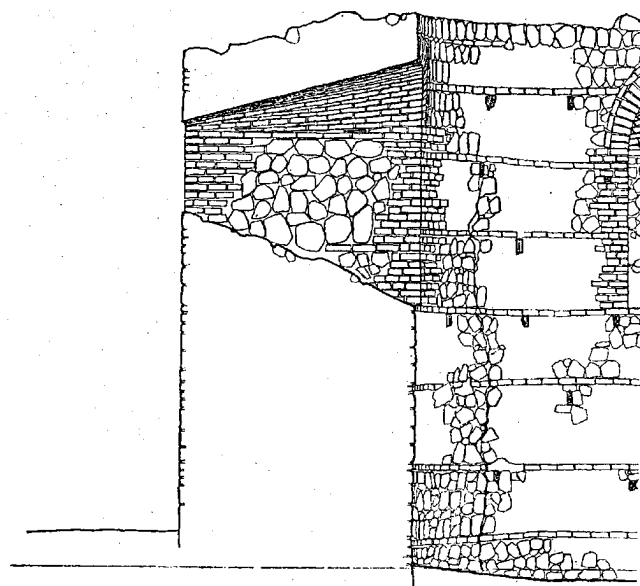
118 Као у Сиду, Пергу и Филипима где постоје градска врата у облику екседре, cf. H. Lauter, *Das hellenische Sudtor von Perge*, *Bonner Jahrbücher*, Bd. 172, (1972), 1—11; S. Elyce, *La ville byzantine de Side en Pamphlie*, *Actes du X Congrès international des études byzantines*, Istanbul 1957, 130—133, tbl. XVII; R. Martin, *L'urbanisme dans la Grèce antique*, Paris 1956, 162.

119 Cf. F. Frigerio, op. cit., tbl. XIII — типолошки преглед врата на утврђењима германског лимеса, из којег се види да се екседра на овим примерима није завршавала са кулама избаченим упоље, већ да је у односу на одбрамбени зид она повучена у унутрашност насеља што је старији вид градских врата. Сва ова утврђења изграђена су крајем II и у првој половини III века, cf. T. Bechert, op. cit., 283.

120 Cf. Ђ. Мано-Зиси, *Поглед на питања урбанизације...*, сл. 10.

121 На локалитету „Брзи Брод“ код Ниша, за који се сматра да представља Константинову Медијану, у току последњих археолошких истраживања откривен је један изузетно простран перистил са тремовима чији су подови били украшени луксузним мозаицима. Улаз у перистил је у облику екседре, односно њега су чиниле три аркаде на полукружној основи. Ова екседра улази у унутрашњост перистила, те је обликована као улази на извесним утврђењима на германском лимесу. Руководилац археолошких истраживања Љ. Зотовић, виши научни сарадник Археолошког института, љубазно ми је дозволила да се користим документацијом о овим налазима, на чему јој и овом приликом захваљујем.

19 Пресек кроз северну
вишеугаону кулу старијег
утврђења

На основу примера којима се располаже не може се закључити да је улаз полукружне или конкавне основе својствен одређеној врсти утврђеног насеља, иако је уочљиво да су спољне екседре имале Златна кућа Неронова, Хадријанова вила у Тиволију, Један замак у Баварској (Харлах), Максенцијева вила у Пјаца-Армерини, а судећи по остацима цариградских палата и мозаичким представама, и многе касноантичке палате. *Exedra* је по етимологији простор за разговоре са седиштима. Било их је на многим јавним местима.¹²² Спољна екседра би се, према томе, могла довести у везу са извесним обредом упражњаваним на улазу у град.¹²³

ВИШЕСТРАНЕ КУЛЕ

Вишестране куле нису у целини откривене. Само је северна у потпуности ослобођена шута и наноса, а од јужне је делимично откривено лице зида на спољној и, део простора пред улазом у кулу на унутрашњој страни. На основу тих делова могло се закључити да она има исти положај у односу на градска врата као и насрамна северна кула, да је истих размера и да има истоветну спољну обраду.

ОСНОВА И ГОРЊИ ДЕО

сл. 23

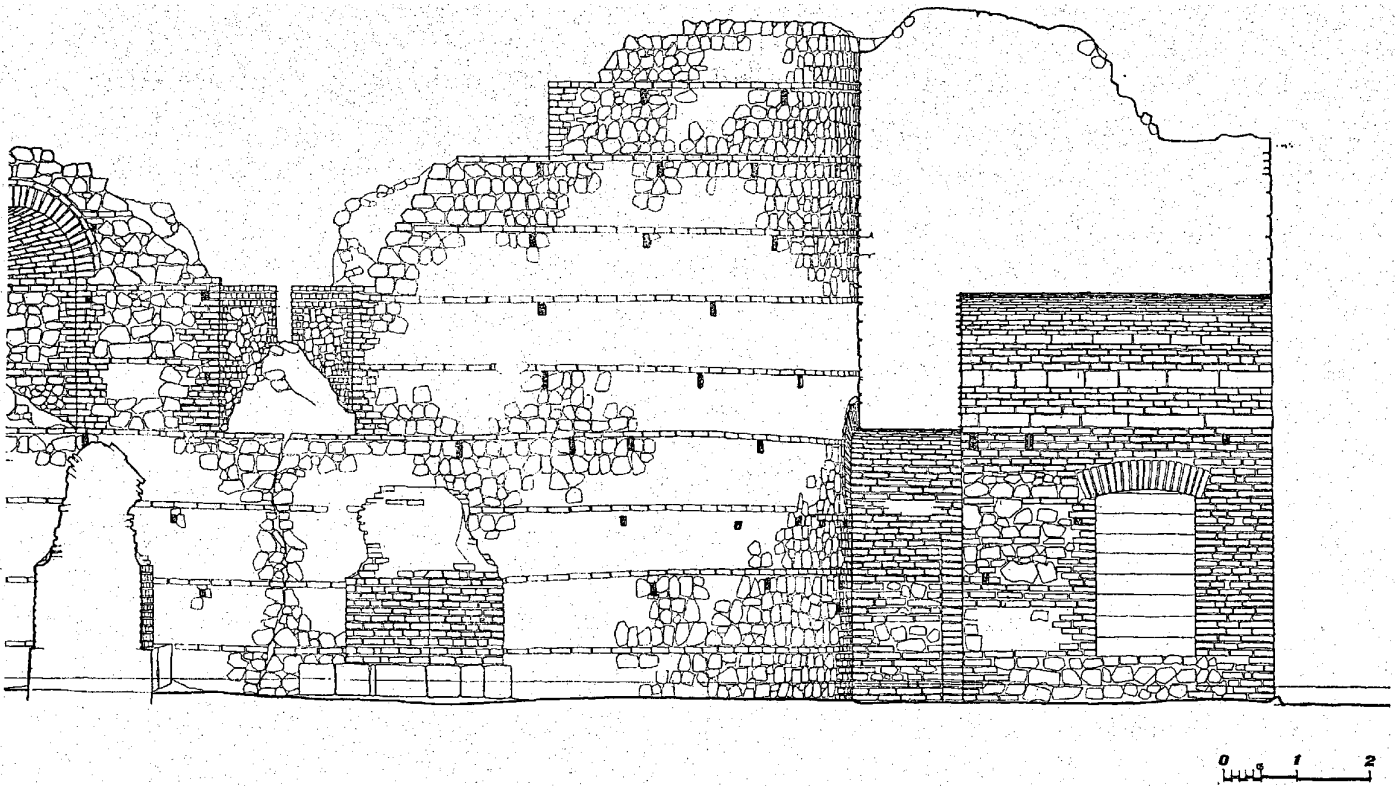
Улаз у северну кулу је са источне стране. Испред њега је полукружним сводом засведен претпростор, одакле лево и десно полазе степенице које воде на платформу на одбрамбеном зиду и на спратове куле. Степениште на јужној страни је двокрако: у првом краку до одморишта има тринаест степеника, а у другом је било најмање дванаест. Степенике чине три реда опека дебљине 7,5 cm, те њихова укупна висина износи 29 — 31 cm. На првом степенишном краку постоји лучно засведен прозор окренут према унутрашњости насеља, а на одморишту узан отвор који гледа напоље. Степениште на северној страни је једнокрако. Од њега су сачувани остаци 22 степеника, грађених на исти начин као на насрамној страни.

сл. 19, 25

У унутрашњости куле постоје три снажна ступца. Њихова је спољна страна конвексна, унутрашња конкавна, а бочне стране радијалне. По њиховом кружном распореду се види да су у средишту куле представљали носаче горње конструкције. На кули постоје четири прозора ширине 188,5 на унутрашњој и 25 — 27,5 cm на спољној страни. Од

122 P. Lavedan, *Dictionnaire illustré de la mythologie et des antiquités grec-ques et romaines*, Paris 1931, sv. *exedra*.

123 Cf. infra стр. 78, 79 и по. 159.

њих су били сачувани само допрозорници и почечи сводова над прозорима. На њиховим бочним странама, на 15 cm од унутрашње ивице, уклесан је усправан жлеб за прозорску преграду.

ЗИДАЊЕ И
ГРАЂА

Зидови куле, дебљине 3,14 m, сачувани су до 7,5 метара изнад некадашњег пода. Добро су утемељени: дубина темеља износи 2,55 m. Зидови су откривени без лица у горњим деловима. Унутрашња страна зида куле разликује се од спољашње. Она је зидана притесаним каменом пешчаром и гамзиградитом са слојевима за изравнавање од једног реда опека на размаку од 76 и 92 cm. Простор пред улазом у кулу зидан је претежно опеком, а само извесни делови притесаним каменом. Споља је кула грађена двојачко: у подножју, до 1,05 m, притесаним каменом сложеним у приближно правилне редове (*opus incertum*), а од те висине наизменичним ређањем слојева камена и опеке, односно у техници *opus listatum*. Тако се ту смењују један ред камена и три реда опека, затим, поново један ред од камених блокова па два реда опека. Овај последњи слој, међутим, није непрекидан већ је постављен само на угловима. Опеке су правилне, велике чврстоће и добро очуваних ивица. Величине су 44,5 — 47 X 30 — 34 X 7,5 — 8 cm.¹²⁴

Спојнице имају дебљину 2,5 — 3,5, а размак између опека износи 1,5 — 2,5 cm.

сл. 19

Ступци у унутрашњости куле грађени су у доњем делу само опеком. До висине 161 cm величина опека износи 44,5 X 31 X 7,5 — 9 cm, изнад су четири реда тањих опека дебљине 4,5 cm, затим следе поново опеке дебљине 7,5 — 9 cm. Спојнице између редова износе 2 — 2,5 cm. Размак између опека није на свим деловима исти. На конвексном делу ступца опеке су више размакнуте: 4 — 6,5 cm, те су на широкој спојници између њих урезане неким чврстим предметом укрштене водоравна и усправна линија, или је уграђен заглавак од насатично постављених комада опеке. На крајевима конвексног дела ступца опеке су притесане.

124 Опеке дебљине 7 и више сантиметара познате су са свега неколико локалитета. Тако их ни Б. Луљи, који наводи да су дебљим опекама грађена већа здања, није нашао ни у једној грађевини, какве су биле терме на пример, нити у зидовима Аурелијановог утврђења у Риму. Опеке дебљине 7,1—7,7 cm он је констатовао

само у зидовима Porta Palatina у Торину, која су највероватније из времена Августа. Зидане опекама дебљине 7 и више сантиметара у сваком случају је ретко. У Ескусу је нађено неколико врста опека ове дебљине и на још неколико локалитета у Бугарској, а код нас, колико је познато, у Сирмијуму.

сл. 29 Површински слој малтера је справљен од ситнозрног песка са доста креча док је у језгру крупнозрнијег састава. Спојнице су обрађене на два начина: између опека су врло правилне са закошеним и усеченим доњим и горњим делом, а на површинама зиданим каменом малтер широко и неправилно прелази преко блокова и на њему су угребане равне и неправилне линије у свим правцима уз помоћ неког танког предмета.

сл. 30, 31 На спољној страни куле спојнице су, између камених блокова, изведене у виду водоравних и усправних трака ширине 1,8 — 2 cm. Оне неколико милиметара излазе из равни зида.¹²⁵

ЗИДАЊЕ
ЛУКОВА И
СВОДОВА

Од сводова на северној вишестраној кули готово ниједан није затечен цео. Од великог полуобличастог свода над претпростором северне куле остала су само лежишта и део зида који га је обухватао преко екстрадоса, док је такав свод на јужној вишестраној кули сачуван у већој мери. Грађен је наизменичним редовима камена пешчара, опеке и кречњака. Тако се смењују три реда опеке, један ред кречњака, затим три реда опека и један ред амфибола и пешчара. На северној страни, у језгру зида, који је покривао екстрадос, остале су шупљине од дрвених греда, уз помоћ којих је смањено оптерећење горњег дела грађевине на свод, што је био уобичајен начин ојачавања зидова римских и византијских градитеља.¹²⁶

Над степенишним просторима такође су били полуобличасти сводови. Они су у већој мери сачувани, а грађени су само опеком. Иако су степенишни простори били одвојени од претпростора зидом ширине 45 cm (колико износи дужина једне опеке), изграђеним преко лука сегментног облика, сводови над степенишним простором се нису завршавали вертикално уз поменути зид, већ су продирали у велики управни свод предворја. Над двокраким степеништем изграђен је по један полуобличасти подужни свод над сваким краком, а свод над одмориштем управан је на претходна два. Над једносмерним степеништем није грађен коси свод, већ водораван, степенести свод, који се на сваких 3,14 m подизао на већу висину. Сви ови сводови имају дебљину једне опеке, односно 44,7 — 47,0 cm. И сводови прозора су изграђени од једног реда опека, али окренутих ужом страном ка челу лука, тако да њихова дебљина износи свега 30 — 34 cm. Спојнице између опека су клинасте, уз екстрадос шире од саме опеке.

Свод над улазом у кулу је имао већу дебљину, а пресвођен је другачије од сводова старијег утврђења. На млађој тврђави има дебљину две и по опеке, али ту није прво саграђен свод дебљине једне опеке па преко њега следећи као код старијих примера, већ је грађен у целини једновремено, тако да се у сваком реду опеке друкчије повезују. Преко свода, по обиму, био је постављен венац од једног реда опека. Исти је украс уграђен и на сводовима и луцима обновљеним у новије време.

Најсложенији начин засвођења је примењен у кули где је велики унутрашњи распон, преко 15 метара.¹²⁷ Ови сводови нису сачувани, али су остали њихови трагови, на основу којих је било могуће реконструисати њихову некадашњу целину, о којој ће доцније бити речи.

РЕКОНСТРУКЦИЈА
ГОРЊЕГ ДЕЛА

сл. 19

сл. 26, 27

Целокупна елевација куле могла је бити установљена захваљујући извесним остацима њене горње конструкције. На северној страни откривен је један од оборених стубаца из унутрашњости; доњим крајем се ослањао на део ступца који је остао у првобитном положају, а у горњем је још био повезан са завршним венцем. Између *in situ*

125 Анализа овога начина рада, као и остале одлике технике зидања вишестране куле, заједно са паралелама биће изложени на крају дела о млађем утврђењу, у општим разматрањима.

126 Cf. A. Choisy, *L'art de bâtir chez les Byzantins*, 116 где су коментарисане препоруке Филона Византинца,

Витрувија и Прокопија, које се односе на примену овога начина.

127 Овако простране, засвођене куле, где је било могуће образовати велики простор за смештај оружја и војника, препоручиване су у античким техничким приручницима (D. van Berchem, *op. cit.*, 267).

сачуваног дела и дела ступца који је лежао на шуту, постојао је слој поремећених и здробљених опека висине 68 cm. Тај слој је првобитно био виши, па је укупна висина ступца износила више од 8,76, колико се добија збиром у којем је тај слој рачунат са 68 cm. На основу мера појединих делова куле, закључено је да су кула и цео млађи фортификациони систем размeравани стопом величине 31,5 — 31,8 cm. Полазећи од те мере и претпоставке да је висина садржавала цео број стопа, при теоријској реконструкцији куле узет је за висину тога ступца износ од 30 стопа, тј. 9,45 m.

сл. 28 У северном делу куле постојали су и други значајни подаци за утврђивање њеног склопа. Тако су у усправном откопу између стубаца и зидова куле откривени остаци полуобличастог свода. Они показују да је у периферном делу кула била засвођена сводом кружне основе. Овај налаз уједно наводи на закључак да су између зракасто распоређених стубаца постојали луци, што су носили полуобличасти свод у периферном делу и усправан зид кружне основе у средишту куле.¹²⁸ Конструкција лукова између зракасто распоређених стубаца била је, по свој прилици, сложена, јер су због велике разлике у распону између унутрашње и спољашње стране луци имали коси ентрадос, а поред тога и сегментну основу. У римском градитељству постоје луци великих распона на кружним основама, као на прозорима на апсиди фригидарија терми у Остији.¹²⁹ У Гамзиграду је овај део био још сложенији, јер се на конструкцију у средишту ослањао полуобличасти свод над периферним делом. Конусни луци су, међутим, послужили за подупирање полуобличастог периферног свода и потирање потисака у правцу средишта. У току V века настали су бројни нови видови подупирача сводова и купола полукалотима са истим конструктивним дејством.

сл. 32 У периферном делу, изнад полуобличастог свода, постојала је платформа, а висина на којој се налазила могла је бити утврђена на основу сачуваних делова унутрашње конструкције и података о степеницама за спратове. Најзад, ти подаци су довођени у везу са елементима за реконструкцију; фасаде улазних врата. Упоредним разматрањем свих поменутих података утврђено је да је платформа изнад свода била на висини од 45 стопа, односно 14,10 m, а да је укупна висина куле износила најмање 60 стопа, или 18,84 m.

КАТАЛОГ 32, 33
сл. 171, 172 Платформа изнад свода била је споља отворена аркадама од којих су нађени бројни комади. Најважнији елементи за утврђивање архитектонског украса галерије на кулама су два блока: инв. број 6 и 115. Први представља најнижи почетни блок са којег су полазиле две налегле аркаде. Два дела његове профилисане чеоне стране заклапају угао од 150°, као и стране дванаестугаоних кула, те је тако могло бити утврђено да је овај блок заједно са бројним откривеним сводарима исте профилације, био део фасадних лукова на кулама млађег утврђења. Блок 115 је заглавак, што је некада био уграђен између две налегле аркаде. И његова два дела чеоне стране међусобно заклапају угао утврђен на претходном комаду. Остали комади са овог дела куле су сводари, чија је чеона страна степенасто усечена, а ивица уз екстрадос профилсана у облику обрнуте или лезбејске киме. Њихова укупна висина износи 49,5 cm, односно један лакат.

ФАСАДА

При утврђивању склопа вишестране куле млађег утврђења остало је недовољно разјашњено питање облика конструкције у њеном средишту, јер нема никаквих података о начину пресвођавања средишног дела,

128 Да су између стубаца постојали луци закључено је на основу распона између њих и на основу једног обореног ступца који је изнад завршног венца имао део горње конструкције грађене зракасто распоређеним опекама. Систем супструкције са стубовима у средишту кружног простора

и са полуобличастим сводом у периферном делу није иначе био новина. Био је примењен већ за време Трајана, (cf. G. Lugli, op. cit., II, tbl. CXV, 2), али је често коришћен тек од IV века надаље.

129 Cf. G. Lugli, op. cit., II, tbl. CXCIX.

а тај би део могао битије утицати на спољни изглед куле. Не постоје ни сродни примери који би помогли да се нешто одређеније о том делу закључи. Истина, на неким рељефима су приказани слични типови кула. Њихов периферни део је нижи, а кружно постројење у средишту знатно више од осталог дела грађевине. На доњем делу постојала је отворена платформа за кретање војника, оивичена парапетима и зупцима.

У Гамзиграду галерије при врху куле искључују постојање још једне платформе, а климатске прилике у овим областима упућују на претпоставку да је грађевина имала дрвену кровну конструкцију и покривач од црепова. Зато је могуће да је кула имала један јединствен кров који је покривао периферни и средишни део, или да је он био двостепен, односно да је на периферном делу полазио од венца над аркадама, а да је у средишту био на већој висини. Раније описана кула са платформама, зупцима и надвишеним средишним делом представљала би средоземну варијанту овог последњег типа. У идеалној реконструкцији вишестране куле, претпостављено је да је она имала један кров који је покривао целу унутрашњу површину, јер се такав облик чини вероватнијим.

сл. 32

Тешка гломазна кула оживљена је галеријом у поткровљу, а такође и подеоним украсним венцима. На основу анализованих остатака галерије, закључено је да је распон аркада износио око 1,80 m, и да су оне налегале на носаче површином од 66 cm. Пошто вишеугаоне куле имају стране дужине 5,84 и 5,95 m, утврђено је да је у њиховом поткровљу на свакој страни било могуће уградити свега две аркаде. Лукови су се, с обзиром на ширину лежишта, свакако ослањали на ступце. Претпостављено је да су они били крстообразне основе, јер су исти облик имали и ступци над улазом у насеље, а такође и ступци отвореног портика дуж градских бедема. Од архитектонских украса, поред остатака са галерија, нађено је неколико венаца од сивога пешчара са таласастом вином лозом са лишћем и грожђем (инв. број 59 и 63) на чеоној страни. Неколико комада је са углова вишеугаоних кула, јер њихова два дела чеоне стране међусобно заклапају угао од 150°. Сам венац чини горња и доња равна плоча и средњи конвексни део, по чему се види да је овај комад имао профилацију карактеристичну за фриз. На основу профилације се уједно могло претпоставити да је у питању само један од чланова подеоног венца са ових грађевина. Кордонски венци на касноантичким грађевинама нису на исти начин обликовани. Док код завршних венаца постоји јасна подела на архитрав, фриз и венац, подеони венци на малобројним сачуваним примерима имају једноставнији састав. Тако, на фасади Пантеона у Риму подеоне венце чине по два члана, која заједно имају облик нешто сложенијег завршног венца. На Златним вратима сплитске палате подеони венац, у висини пода галерије и пода полукружних ниша, чини завршна плоча испод које је профил обрнуте киме; затим шири трака у облику торуса, украшена латоровим листовима или усправним канелурама. Испод торуса, на венцу првог спрата, постоје два ужа степенасто усечена поља, која би могла одговарати поједностављеном архитраву, док је испод торуса доњег венца само једна украсна трака. Истина, има примера да су украсни торуси били у облику водоравне, подеоне траке, као на Галеријевом славолуку у Солуну, али ту су торуси знатно виши у односу према целини него код гамзиградског примера. Зато је претпостављено да су поменути комади архитектонског украса са још два елемента чинили подеони венац на вишеугаоним кулама. У идеалној реконструкцији је претпостављено да је он био у висини пода прве галерије над улазом, о чему ће бити доцније више речи.

КАТАЛОГ 34

сл. 47, 63, 173, 174

КАТАЛОГ 38

сл. 181, 182

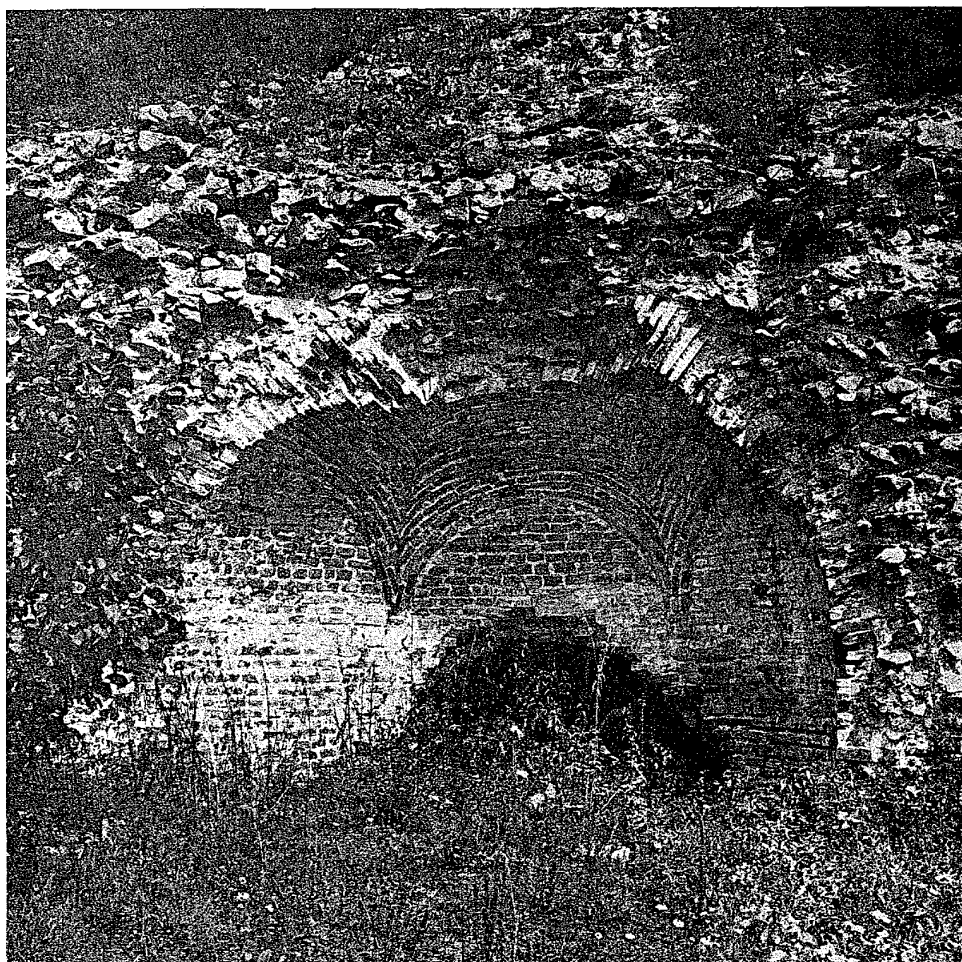
Поред описаних остатака архитектонског клесаног украса постоји једна врста завршних венаца од белог кречњака, за које је утврђено да су са вишеугаоних кула (инв. бр. 83 и 114); украшени су неколиким подеоним плочама — астрагалима и зупцима, а испод завршне плоче је уклесана окапница, по чему се могло закључити да су то делови једног од завршних венаца. Блок 114 има дужину сачуваног дела 2,95 m, те је вероватно у целини покривао попреко спољни зид куле. У идеалној реконструкцији изгледа куле претпостављено је да је тај венац био у подножју аркада галерије, односно да су његовим великим

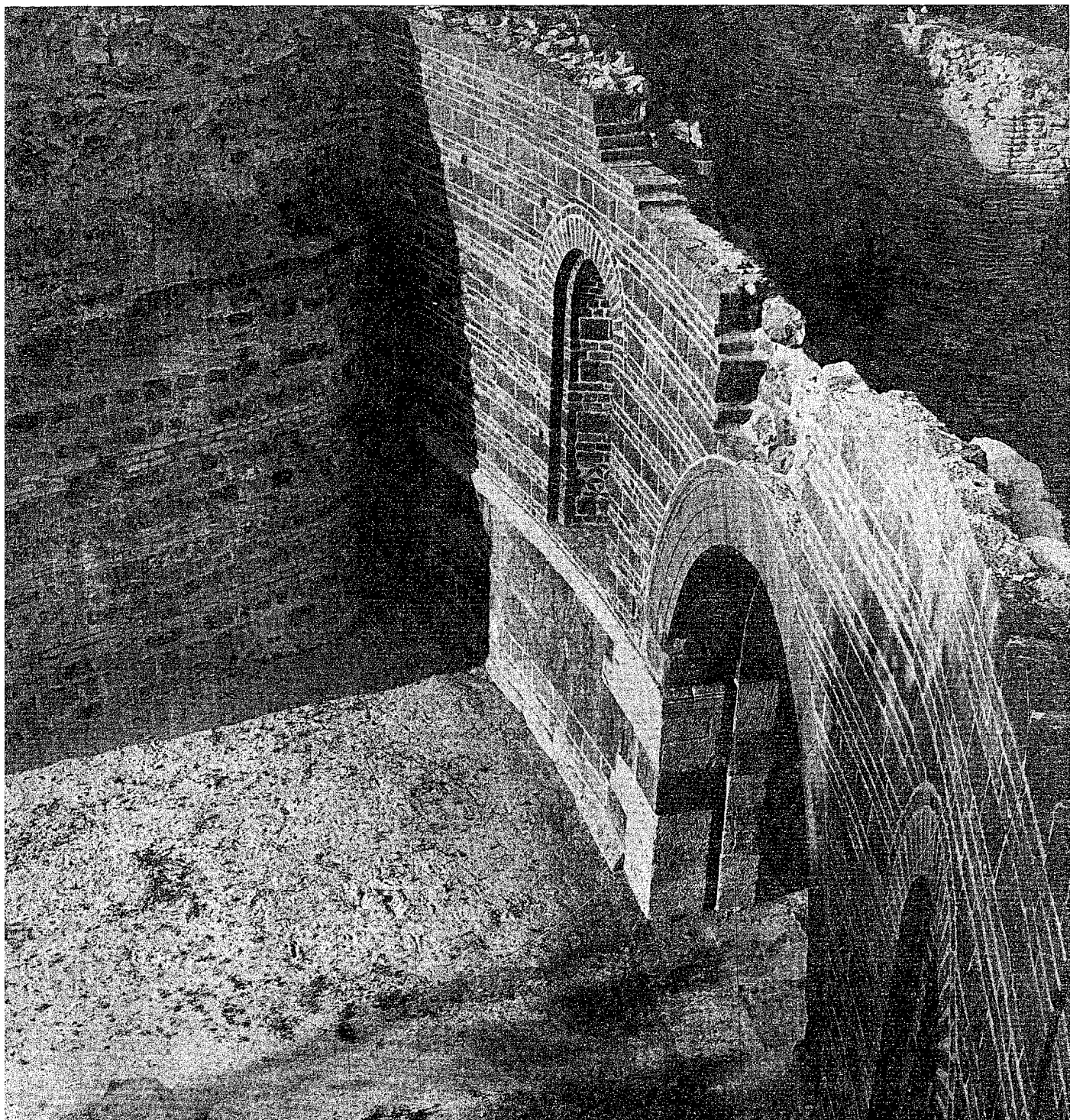
20 Поглед на северну страну тврђаве са северозапада

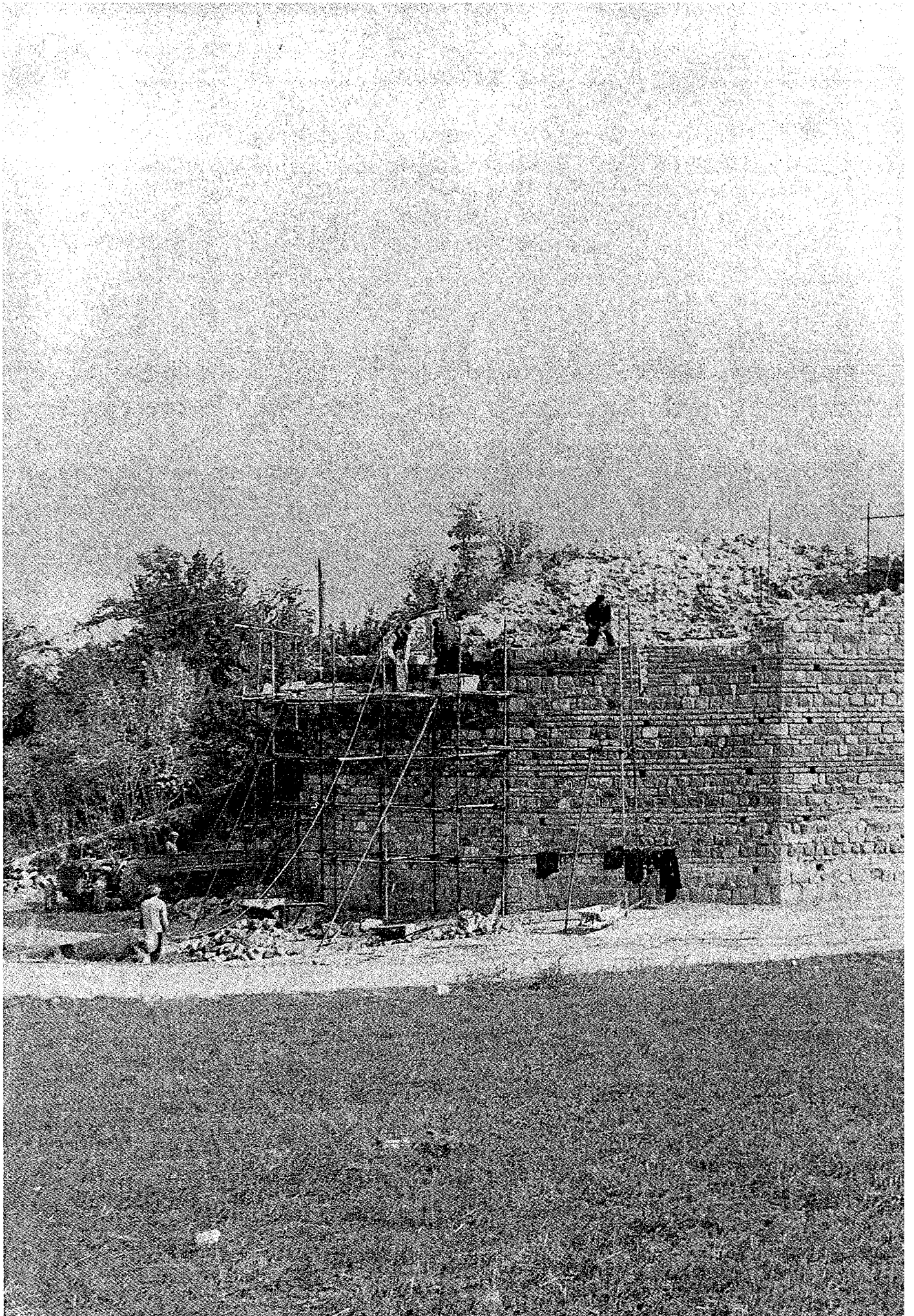
21 Улаз у једну од кула на северној страни млађег утврђења

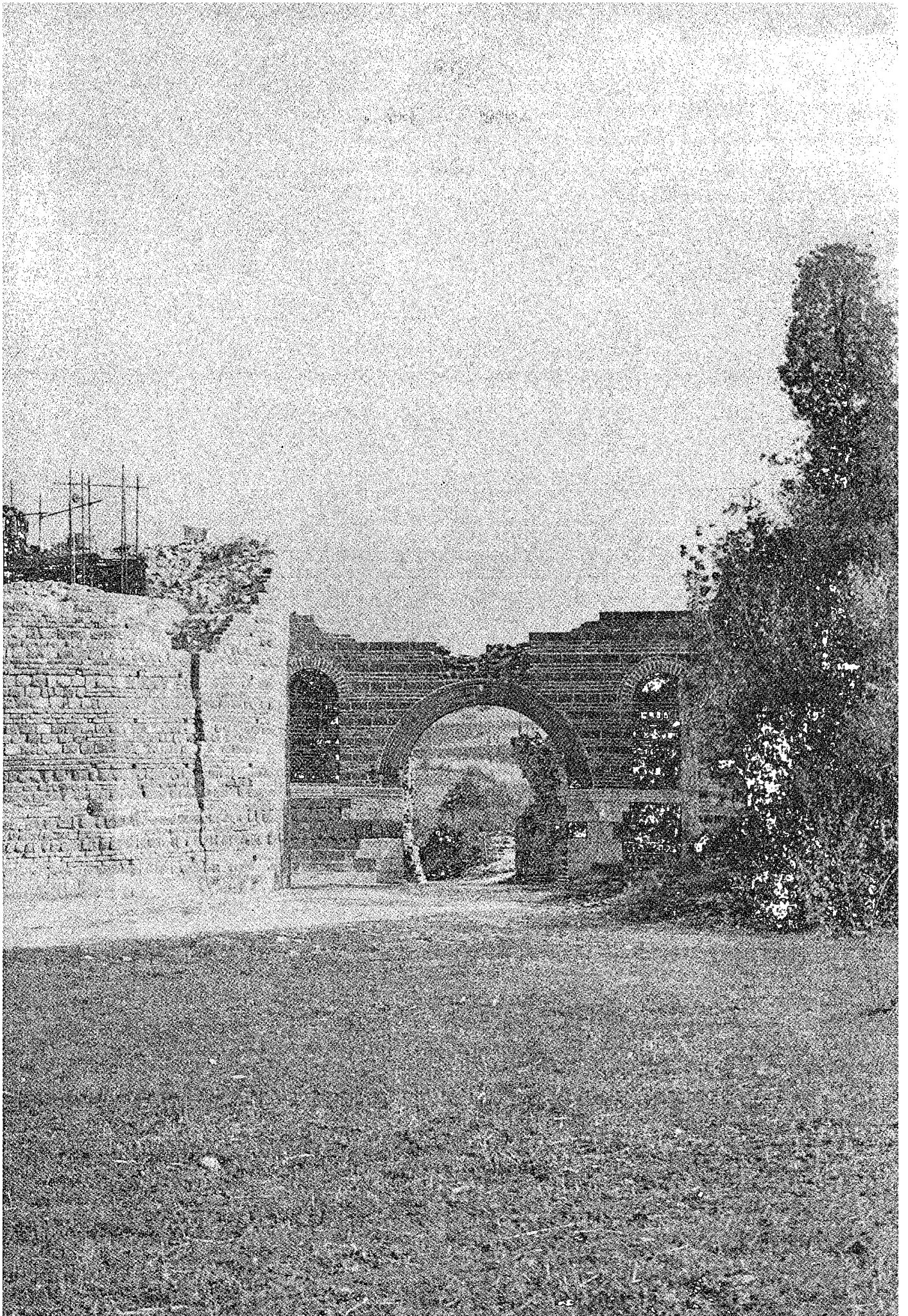

22 Унутрашњи изглед улаза у југозападну угаону кулу млађег утврђења

23 Део сачуваног pročеља, сегментне основе, западних тврђавских врата

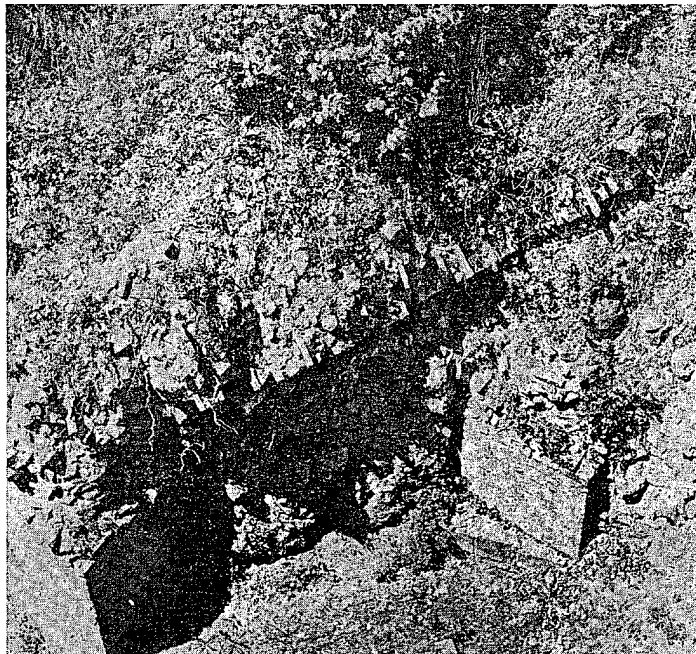

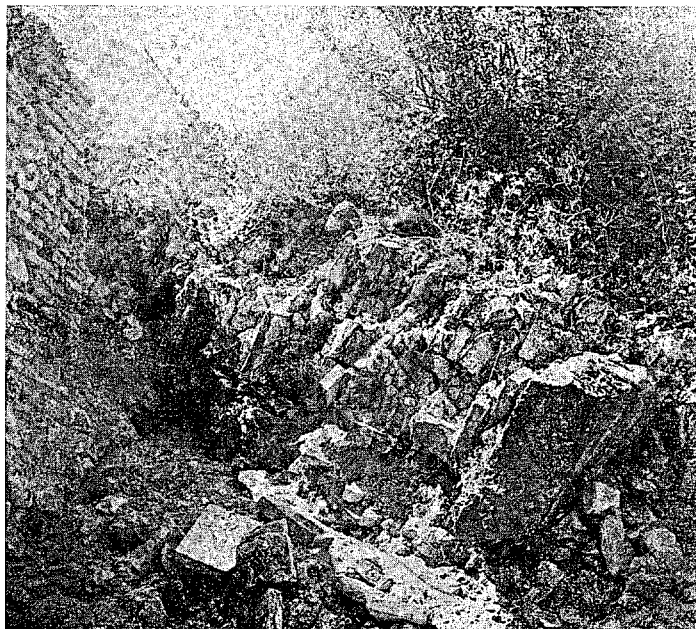

*25 Поглед на унутрашњост северне вишеугаоне куле млађег утврђења.
24 Поглед на западна врата млађег утврђења (на претходној страни)*

*26 Један од оборених
стубаца у северној
вишеугаоној кули млађег
утврђења*

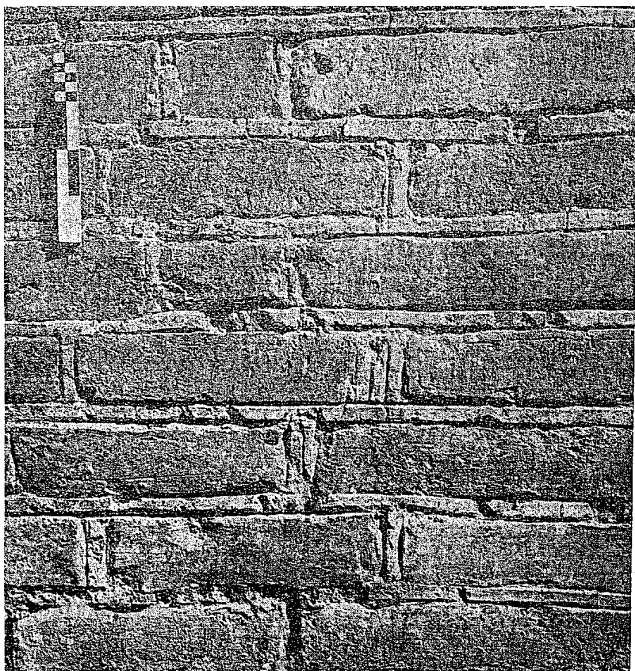

*27 Остаци постројења изнад
вепца на једном ступцу из
средишта вишеугаоне куле
млађег утврђења*

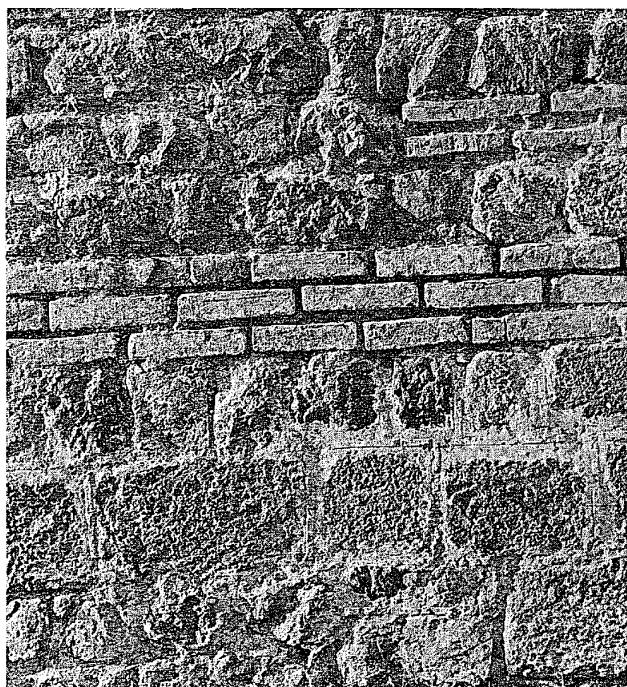

*28 Остаци полуобличастог
свода из периферног дела
вишеугаоне куле млађег
утврђења, откривени у шуту
између зида куле и стубаца у
средишту*

29 *Обрада спојница на ступцима у средишту вишеугаоне куле*

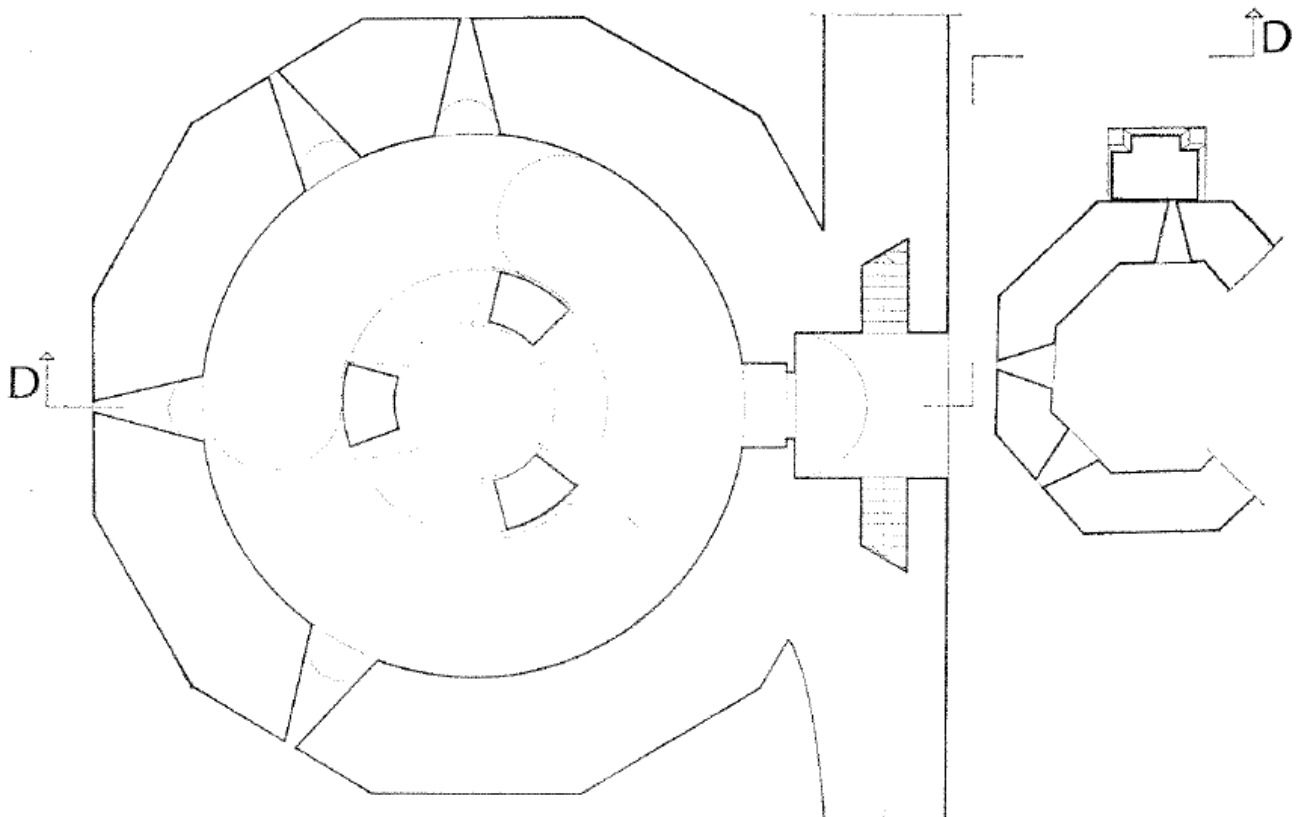
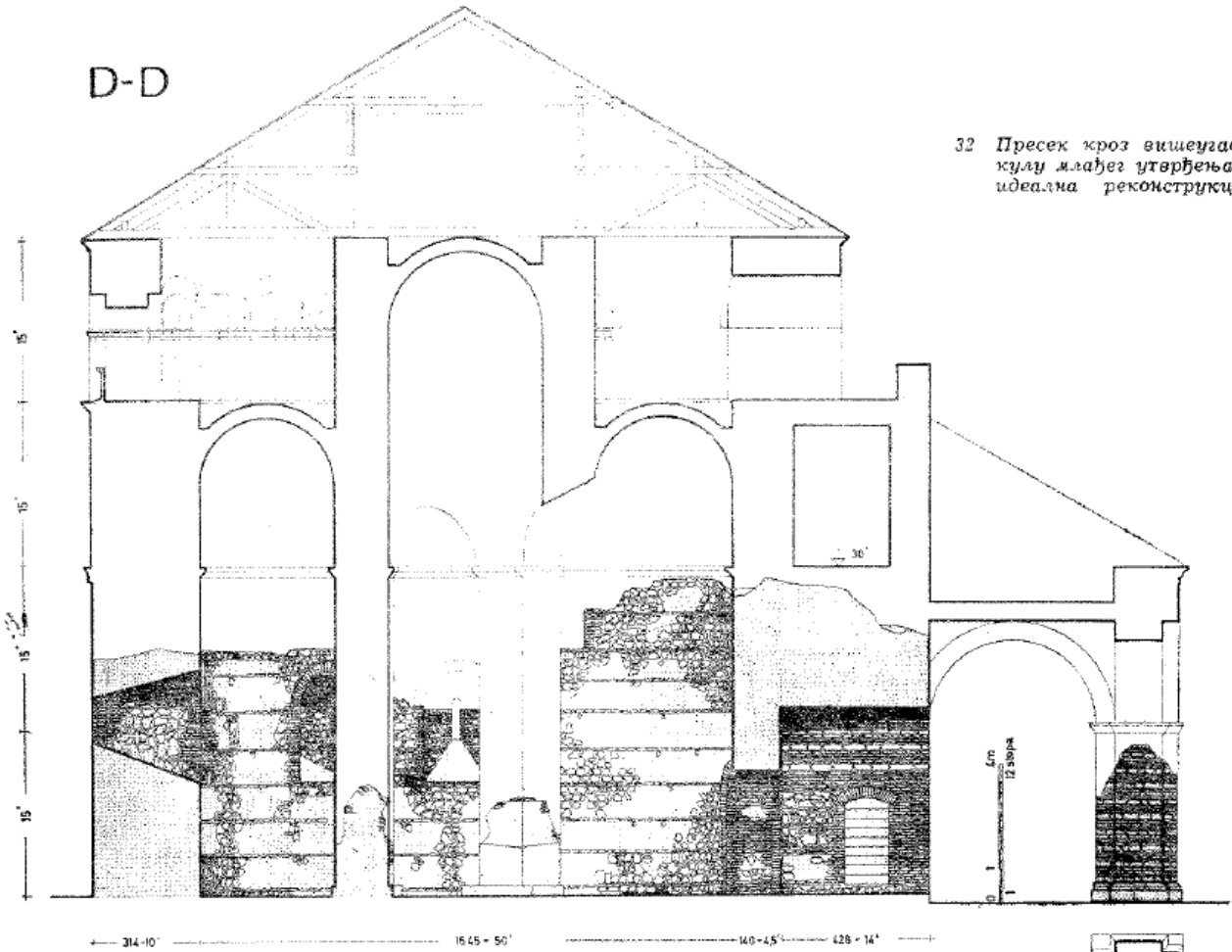
30 *Начин зидања и обрада спојница на фасади северне вишеугаоне куле*

31 *Обрада спојница на фасади северне вишеугаоне куле*

D-D

32 Пресек кроз вишеугаону кулу млађег утврђења — идеална реконструкција

плочама биле поплочане платформе галерија, јер се чинило да је на том месту њихов положај оправданији него непосредно у поткровљу куле. Ова друга могућност се не може ипак потпуно искључити.

РАЗМЕРЕ

При утврђивању начина мерења и међусобних односа појединих делова куле и западних врата у целини, требало је прво пронаћи мерну јединицу која је у ту сврху коришћена. Из низа појединачних мера утврђено је да су грађевине ове целине измераване стопом величине 31,5—31,8 см.¹³⁰ Дебљина градског зида у осни врата износи 7,5 стопа или 5 лаката; растојање од осни врата до средишта простора пред полигоналном кулом и до средишта кружне основи ове куле износи 48 стопа или 32 лакта; дужина претпростора незнатно различита од његове ширине, износи 14 стопа или 9 1/3 лакта, а полупречник куле има дужину 24 стопе или 16 лаката. Из ових података изведен је закључак да су вишеугаоне куле и цела порта декумана измераване лактом величине 47,2 — 47,7 см.

Утврђивање начина пројектовања и доцнијег обележавања порта декумана, а тиме и вишеугаоне куле, био је следећи задатак. Пошто је за фасаду одабран сегментни облик, који заједно са дванаестоугаоним кулама и њиховим предворјима чини сложен просторни склоп и пошто је порта декумана врло тачно и занатски вешто изведена, претпостављено је да је њена основа сачињена уз помоћ неког геометријско-композицијског поступка. Већ после првих провера мерних вредности појединих делова ових грађевина, када је утврђено да је у њима садржан цео број античких мерних јединица, искључена је могућност да је коришћена геометријско-композицијска схема која произилази из рада са шестаром, јер би она давала ирационалне бројчане вредности. Остало је, према томе, да је порта декумана пројектована помоћу модуларног система. Ова модуларна мрежа иста, могла је произаћи из неког сложенијег геометријско-пропорцијског система пренетог у модуларни, при чему би се мерне вредности наносиле линеарно.¹³¹

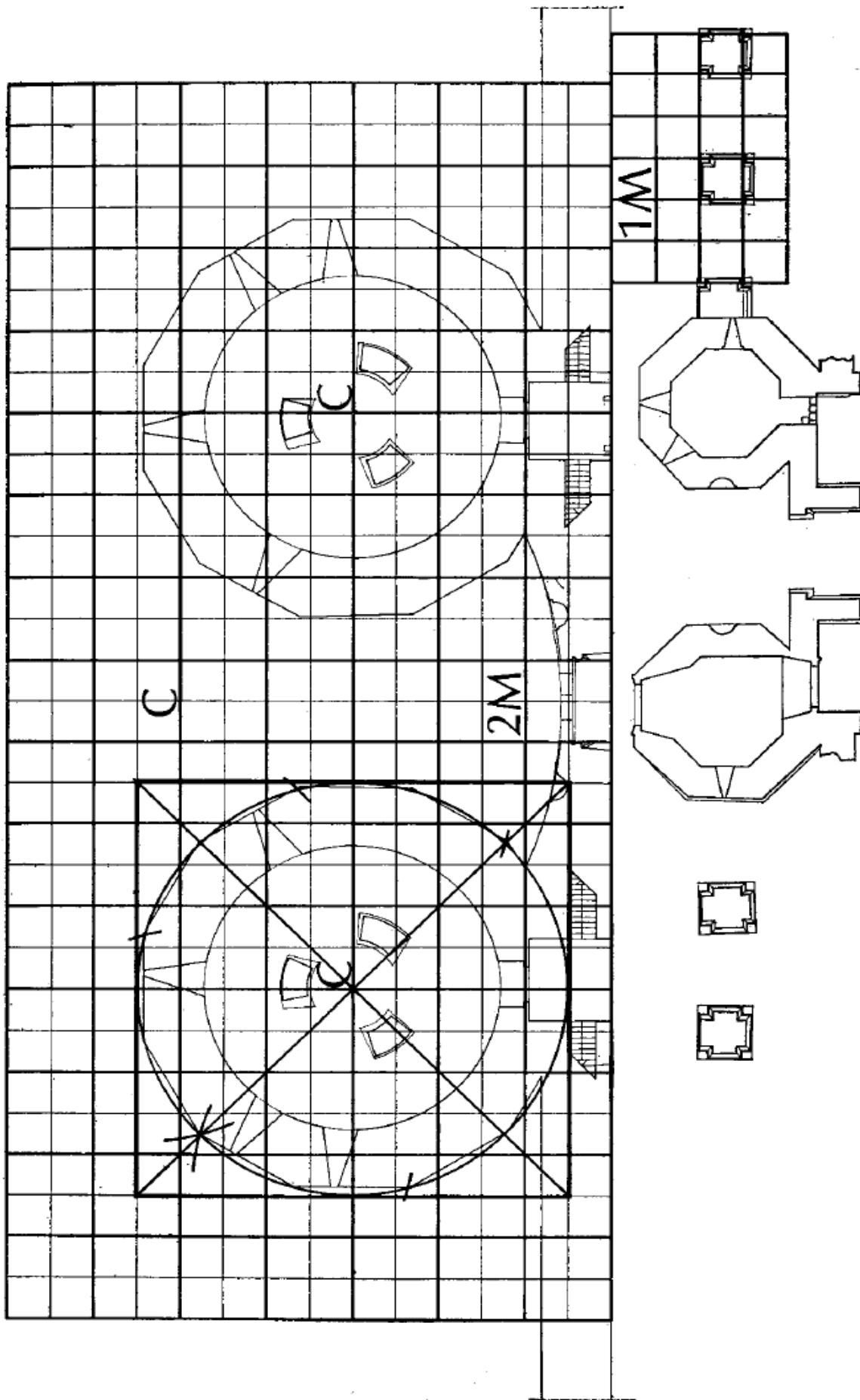
сл. 32

Ниједна се геометријско-композицијска схема није у потпуности поклапала са изведеним грађевинама. Могла се применити, са незнатним одступањима, модуларна мрежа чија се основица, као код старијег утврђења, подударала са половином ширине градских врата, а износи пет лаката. Према томе, и у овом случају је пројектни модул произашао из величине врата, па су уз помоћ модуларне мреже која се на тој мери заснива одређени положаји појединих просторних јединица ове целине. За полазну дуж од које је вршено мерење узето је унутрашње лице градског зида. Од њега до средишта кружне основи кула одмерено је шест модула, а од осни врата до средишта кула у правцу апсиде, са извесним одступањима, седам модула. Простор пред улазом у кулу има готово исту ширину и дужину, незнатно различиту од дужине два модула, а вишеугаоне куле уписане су у квадрат чија страна има дужину 10 пројектних јединица. Пошто се дванаестоугаоник може уписати у круг уз помоћ половине пречника обележавањем по обиму, градитељи гамзиградског млађег утврђења су се користили истим поступком, с тим што су одмеравање започели од угла који пада на дијагонали квадрата.

¹³⁰ Стопе величине 31,5—31,8 см биле су коришћене у источним областима. Према анализама Андервуда (P. A. Underwood, *Some principles of measure in the Architecture of the Period of Justinian*, *Cahiers Archéologiques* III, 1948, 64—74), дужина стопе у Византији у VI веку износила је 31,5 до 32 см. Проучавајући касније поново византијске мере Шлибах је установио да је стопа била дугачка 31,23 см, (E. Schlibach, *Byzantinische Métrologie*, *Handbuch der Altertumswissenschaft* XII, München 1970). Треба, међутим, нагласити да грчка и византијска стопа, односно мере у источним областима, нису биле тако тачно одређене као стопа у западном делу Царства. Тако се стопа у Грчкој

мења од архајског до хеленистичког доба од 32,8 до 27,8 см (G. Lugli, *op. cit.*, 189), а Н. Спремо — Петровић је нашла да су хришћанске базилике илирске префектуре најчешће измераване стопом величине 30,8 и 31,5 см. (*Пропорцијски односи у базиликама илирске префектуре*, Археолошки институт књ. 7, Београд 1971, 90).

¹³¹ О линеарној примени сложених пропорцијских односа и њиховом преношењу у модуларну мрежу cf. М. Злоковић, *За улогама и значењето на пропорционите шестари во композицијските методи на античката ликовна уметност*, Годишен Зборник на Техничкиот факултет, Скопје 1957—58, 43—83.

33 Модуларна мрежа и начин пројектовања западних врата млађег утврђења
($M=5$ локата, 1 локат=47,2—47,7 см)

Сличност у начину пројектовања старијег и млађег утврђења огледа се у величини пројектног модула, који се код оба примера подудара са половином ширине градских врата. Разлике су и поред тога битне. Старије утврђење је размеравано стопама, а млађе лактовима, затим, основица модулалрног растера старијег утврђења заснована је на 8 мерних јединица, док је код млађег примењен декадни систем мера.¹³²

ТВРЂАВСКА
ВРАТА

сл. 44

Тврђавска врата се налазе, као што је наведено, између вишеугаоних кула. На спољној страни уоквирена су једноставним довратницима, на које се, изнад подеоног венца, ослања полукружни лук. Он је засведен профилисаним сводарима од пешчара, од којих су се, пре конзерваторских радова, два налазила *in situ*. Лево и десно од улаза је по једна степенасто усечена, полукружна ниша. Она на северној страни је украшена розетама од опеке. Нише су биле засведене полукалотама.

сл. 35

Довратници тврђавских врата имају на бочним странама усечене жлебове величине 12,5X10,5 cm, а уз унутрашњу страну довратника у праг су уклесана кружна удубљења за лежишта усправних осовина врата. Правоугаони жлеб на бочним странама довратника усечен је од прага усправно, кроз цео сачувани део зида, што значи и кроз подеони венац — лежиште лука над вратима. Лук су сачињавали два упоредна реда сводара, јер чеони сводари имају ширину свега 58 cm, колико износи ширина довратника до жлеба. Од унутрашњег реда сводара није нађен ни један комад. Вертикалне жлебове у довратницима и првим сводарима лука (при чему су у темену сводари размакнути за ширину жлеба, те је добијен правилан усправан отвор између два паралелна низа сводара), имају Порта Мађоре, Порта Асинарија и Порта Апија (San Sebastiano) у Риму, врата у Никеји, врата сплитске палате, а такође и многа друга врата из касне антике. Кроз тај отвор се дизала и спуштала *catharacta*, што је поред унутрашњих двокрилних врата бранила улаз у насеље. Део унутрашњег оквира врата био је вероватно засвођен полуобличастим луком. Од тог лука нису нађени остаци, нити је до 3,57 m, односно до 1,20 m изнад лежишта спољнег лука, докле су сачуване бочне стране врата, било примећено његово лежиште.

КАТАЛОГ 4

сл. 134

ЗИДАЊЕ И
ГРАБА

сл. 44

Спољна страна тврђавских врата зидана је до 2,23 m правилно обрађеним квадерима сивога пешчара са по неким блоком белог кречњака уз довратнике, дакле, у техници *opus quadratum*, а од те висине, изнад подеоног венца, техником *opus listatum*. Тако се у горњем делу, изнад сваког реда камених блокова, наизменично смењују слојеви од два и три реда опека.

Са унутрашње стране врата су зидана на исти начин као и одбрамбени зид, о чему ће бити речи у посебном одељку.

Квадери из најнижег слоја су добро обрађени и пажљиво уклапани, тако да водоравне спојнице не теку свуда без прекида већ се негде блокови усецају један у други, а спојнице износе свега неколико милиметара. У горњем делу су опеке величине 44,5 — 47X30 — 34X7,5 — 8 cm. Овде су спојнице различите дебљине, од 1 до 3,5 cm, а размак између опека износи 1 до 2,5 cm. Малтер у језгру зида је, као и на вишеугаоној кули, крупнозрног састава. Обрада спојница се није могла утврдити, јер је фасада била веома оштећена. У делу зиданом са наизменичним слојевима камена и опеке спојнице су свакако биле обрађене на исти начин као и на ступцима вишеугаоних кула, а на доњем делу, зиданом каменим квадерима, има трагова малтера, што значи да су постојале траке од малтера, које неколико милиметара излазе упоље као на фасадама кула.

ЗИДАЊЕ ЛУКОВА И
ПОЛУКАЛОТА У
НИШАМА

КАТАЛОГ 4

Полукружни лук над улазом у насеље ослања се на венац који је профилисан као архитрав, односно који има три степенасто усечена поља, у горњем делу завршена једноставним профилем обрнуте киме. Исто су профилисани, само нешто већих размера, сводари самога лука.

132 О употреби декадних бројева у пропорционисању античких грађевина, односно о доминантној мери која садржи 10 мерних јединица, cf. Н.

Спремо — Петровић, *op. cit.*, 91 и по. 152 sq.

133 Cf. F. Frigerio, *op. cit.*, fig. 93, 95 и 168.

Слични лучни отвори постоје на више сачуваних градских врата, као на оним у Отуну и Никеји.¹³³ У Отуну позната је само општа подела, а не и начин обраде појединих делова, док се за врата у Никеји зна да је изнад три степенасто усечена поља био исклесан профил праве киме, што је природније с обзиром на положај сводара у склопу грађевине. Примери из Отуна су из I века, а врата из Никеје су датована у крај III века, што показује да се исти начин обликовања градских врата дуго задржао. Примери из V и VI века, као што су портали на цркви у Калат-Семану и Калб-Лозе, сведоче да је овај украс постао доцније знатно сложенији и да су додати многи нови профили, тако да се првобитна подела карактеристична за архитрав само наслуђује. Исти је случај и са растеретним луцима изнад врата у Ресафи из VI века.¹³⁴ На основу ових каснијих примера могло се закључити да је у Гамзиграду примењен старији класичнији начин украшавања.

Полукружне нише уз бочне стране великог портала градског улаза међусобно се разликују. Северна ниша, као што је већ речено, има у доњем делу украс у виду розета од опека, у јужној нема, а поред тога оне су и различито засвођене. Од полукалота били су сачувани само незнатни делови у језгру зида, али се и на основу њих могло утврдити да је полукалота јужне нише зидана опекама у водоравним редовима, док је северна кришката, тј. ту су од средине нише редови ишли косо ка чеоној страни, образујући два сегмента, па се полукалота састоји од три кришке са закошеним редовима на бочним странама и водоравним у средишту. Овакав начин, који омогућује грађење уз помоћ само вођице, познат је са многих касноантичких и рановизантијских грађевина из источних области Царства.¹³⁵ Један леп, технички изврсно изведен пример, постоји на другој полукалоти млађег гамзиградског утврђења, на оној којом је засвођен улаз у југозападну угаону кулу.

ФАСАДЕ

сл. 44

Од фасада градских врата сачуван је доњи део до 6,78 m, односно до висине на којој се налазе прозори на одмориштима оних бочних стеништа, која полазе из претпростора вишеугаоних кула. На основу сачуваног дела, могло се закључити да редови камена и опеке нису у истом поретку преко целе фасаде. На десној страни изнад подеоног венца, је слој од четири реда опека, а на левој на истој висини, има свега два. Изравнање редова је постигнуто тек у висини узаних прозора одморишта, односно на 6,78 m изнад прага вратију, где је на левој страни пет, а на десној измењен редослед слојева, па један за другим следе два слоја од по три реда опека. Пошто у доњем делу редови нису у истом поретку, свакако је по средини фасаде, од темена лука вратију па најмање до висине на којој се редови изравнавају, био постављен посебан архитектонски део чиме је избегнуто спајање редова од различите грађе.

О горњем, уништеном делу фасаде могло се судити само на основу остатака архитектонских украса, нађених испред улаза и непосредно уз улаз, са унутрашње стране. У току ископавања, пре него што су се указали одбрамбени зид и портал улаза, били су откривени високо изнад некадашњег тла, бројни комади архитектонске пластике, каткад неколико десетина метара далеко од првобитног положаја. За велики број фрагмената откривених на овом простору (око сто педесет комада), могло је бити утврђено да су поступно падали са зидова утврђења. Тако су у најнижим слојевима нађена стабла стубова, капители и сви они комади који су излазили из равни спољашњег зида. Они су, при-

134 Cf. O. Wulff, *Altchristliche und byzantinische Kunst, I, Die Altchristliche Kunst von ihren Anfängen bis zur Mitte des ersten Jahrtausends*, Berlin--Neubabelsberg, соруг. 1928, 210 sqq., Abb. 208, 249, Tf. XIV.

135 О овом питању опширно је писао А. Шоази (*L'art de bâtir chez les Byzantins . . .*, о сферним нишама 72, 74 sq., а о грађењу сводова без оплате 31—45). О византијском систему грађења сводова и купола без оплате поводом Диоклецијанове палате у

Сплиту, говорили су F. Bulić, Lj. Karaman, op. cit., 149, где су навели паралеле, а у по. 73 старију литературу која се односи на исто питање. О зидању сводова опширно пишу и F. W. Deichmann, *Studien zur Architektur Konstantinopels in 5 und 6 Jahrhundert nach Christus*, Baden-Baden 1956, *Deutsche Beiträge zur Altertumswissenschaft*, Hf. 4, 19—41 и J. B. Ward Perkins, у поглављу *Notes on the Structure and Building Methods of Early Byzantine Architecture*, у другом извештају о истраживањима палате у Цариграду (supra no. 105) 52—104.

родно, били оборени при првим оштећењима, а делови који су били уграђени у зидове, као на пример венци, налажени су у вишим слојевима, каткад готово на самој површини тадашњег терена.

Рад на идентификацији фрагмената и реконструкцији некадашњих целина био је дуг и приметан и први исходи њиховог проучавања појавили су се тек четири године после откривања овог дела утврђења. На основу проучених и систематизованих делова архитектонског украса могле су бити издвојене две посебне целине. Ослањајући се на познату општу замисао и поделу фасаде истоврсних споменика, могло је бити утврђено да су ови делови били фасадни украси двеју галерија. Познато је да су монументална градска врата престоница и значајних средишта римске управе, имала једну или две галерије изнад улаза у насеље са низом отвора окренутих напоље. Већ у току I века у потпуности је успостављен такав тип врата (двоја врата из Отуна, врата из Нима, Торина, једна од најпотпунијих Порта Венере у Спелу). У ову скупину улазе градска врата у Верони и Порта Нигра у Тријеру, која се датују на различите начине.¹³⁶ Сва ова врата имају отворе на галеријама, оперважене плитким лезенама, профилисаним луцима, троугаоним тимпанима, који чине њихов унутрашњи и спољњи оквир.¹³⁷

Галерије у Гамзиграду међусобно су се разликовале. Једна је имала камени украс од сивога пешчара, а друга од белог кречњака, тј. од истог материјала од којег су изведени украси на галерији у поткровљу вишеугаоних кула, с којима их повезује иста профилација, па је претпостављено да су ове две галерије биле на истој висини, односно, да је на фасади градских врата, галерија у чије су отворе уграђени украси од белог кречњака била изнад оне од сивога пешчара.

КАМЕНИ УКРАС
ПРВЕ ГАЛЕРИЈЕ

У скупини делова украса од сивога пешчара међу базама, стубовима, капителима, архиволтама, нађена су три пара конзола. Сви комади имају готово исте димензије: ширину 43 — 47, а висину 30 — 30,5 cm, и исту основну поделу чеоне стране на доњу и горњу траку и средишни конвексни део, али сваки је пар другачије украшен.

КАТАЛОГ 6-8
сл. 36—39
136—139
КАТАЛОГ 9, 10
сл. 47, 140, 141

На завршној плочи свих комада постоје лежишта за горње делове целине. Тако је, на 25 — 26 cm од спољне ивице, означено лежиште уклесаном линијом упоредном са ивицом, или квадратним пољем, удубљеним за 5 cm. У њега добро улеже база чија је плинта 43X43 cm. Разлика у обради горње површине конзола настала је из разлога што све базе немају исту висину плинте, ни исту висину у целини, те базе инв. број 33 и 34 имају висину 19, а база инв. број 31, 22 cm. Према траговима малтера на задњем делу извесних конзола, могло је бити закључено да су оне излазиле из равни зида највише 70 cm. Доња страна конзола такође није обрађена на исти начин код свих комада, јер само један пар има на доњој страни усек за повезивање са доњим делом овог постројења. Пошто су конзоле излазиле за око 70 cm из равни зида, а њихова доња страна нема клесани украс, закључено је да је у овој целини морао постојати још један нижи члан. Он је утврђен на основу комада број 26, који има исту ширину као и описане конзоле, а на доњем закошеном делу је имао исклесан велики самосталан лист акантуса, што је уобичајени украс на многим познатим конзолама касноантичких грађевина. Овај део је веома оштећен, али уз помоћ других комада исте врсте из Гамзиграда и једне конзоле истога типа нађене приликом ископавања оближње Зањевачке цркве,¹³⁸ било је могуће утврдити некадашњу целину ових чланова. Пада у очи да је на бочним странама ових комада био украс у виду спирално завијених трака, са спиралама завијеним у истом смеру на оба краја, док је готово код свих других примера један део увијен с десна налево, а други у обрнутом смеру.

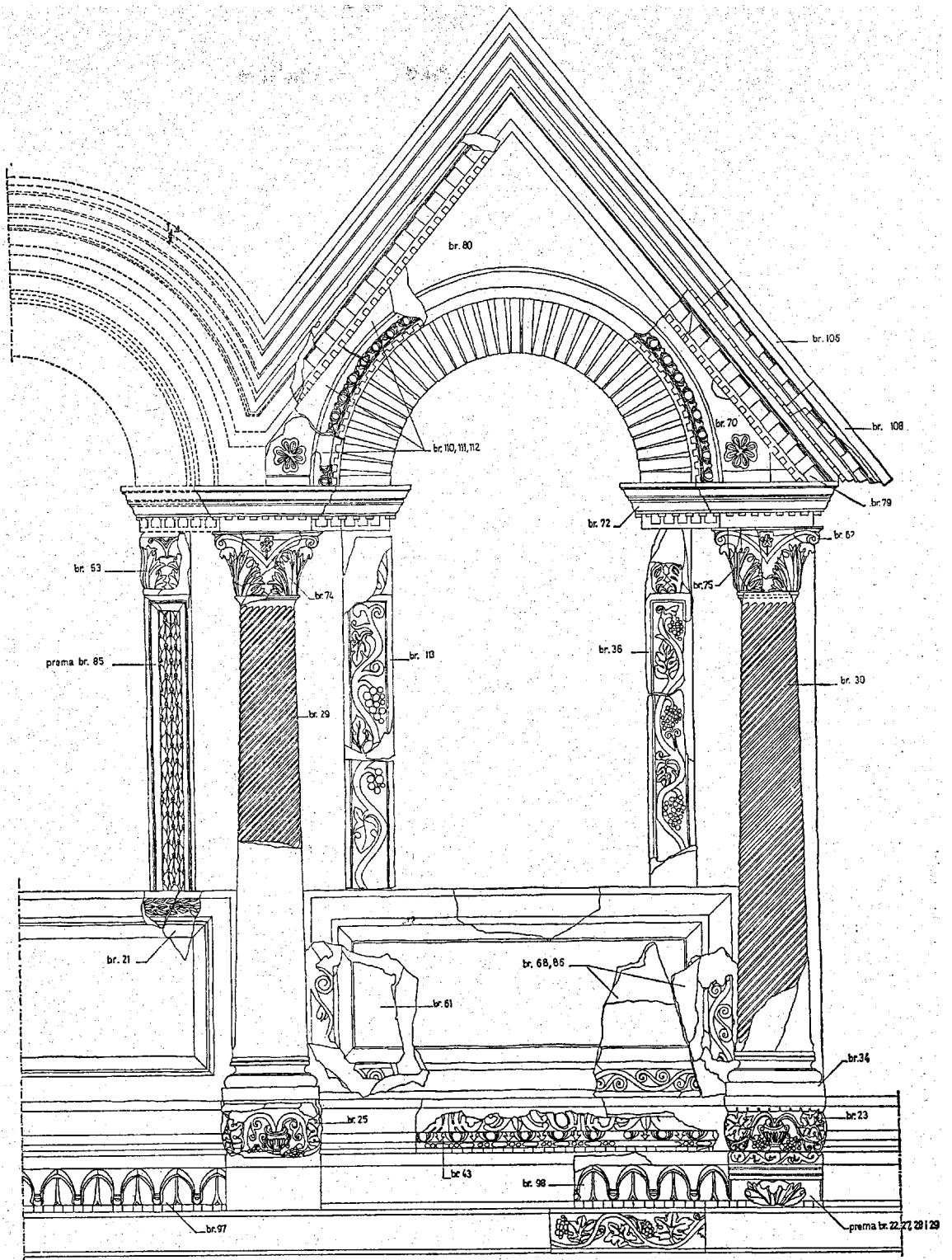
КАТАЛОГ 5
сл. 135

136 За врата у Отону, Ниму, Торину и Спелу cf. F. Frigerio, op. cit., 120, за врата у Верони cf. infra no. 171, а за Порта Нигра у Тријеру supra no. 111.

137 У анализама портала сложеног састава усвојена је подела на спољни и унутрашњи оквир, при чему

су делови уз помоћ којих су врата образована унутрашњи, док спољни оквир представља додатни украс који није неопходан део.

138 Ђ. Стричевић, Г. Суботић, *Ископавање Зањевачке цркве*, Старинар н.с. IX—X 1958/59 (Београд 1959), 313 и сл. 17.

34 Клесани украс са прве галерије западних врата млађег утврђења — идеална реконструкција заснована на нађеним архитектонским комадима (на њима је уцртан клесани украс, а убележени су и њихови инвентарски бројеви)

КАТАЛОГ 13
сл. 47, 145, 146

На конзолама начињеним од два слоја стајале су базе, а уз бочне стране, судећи по начину на који се завршава рељефни украс, били су прислоњени подеони венци. Базе имају квадратну плинту и на двема наспрамним странама усечен жлеб за парапетне плоче. Уместо једног горњег торуса, ове базе имају два, раздвојена плитким жлебом. Базе овога типа биле су у употреби на грађевинама са краја III и у IV веку, а готово истих димензија нађене су у перистилу једне виле у Сирмијуму, датоване у средину IV века.¹³⁹ Пречник горње равни база износи 35 cm и на њих су се ослањала стабла стубова са тордираним канелурама, чији је доњи пречник 31,5 а укупна висина 193,5 cm. Од стабала су нађена два дела и један цео комад. Висина целог стабла износи нешто више од шест, а доњи пречник једну стопу, тако да је однос базе према вишини 1:6.¹⁴⁰ Ентазис је сасвим слабо наглашен, а утисак проширења по средини стабла стуба постигнут је увлачењем доњег дела, уз астрагал, за 1,5 cm.

КАТАЛОГ 14
сл. 45, 47, 147 и 148

Горњи пречник стуба није било могуће тачно утврдити, а могао је износити око 30 cm. Њему одговарају коринтски капители од којих је нађено више комада. Доњи пречник капитела износи 26,5, а висина 27,5 cm, тако да је однос њихове ширине према висини 1:1,07. Према сачуваним примерцима је утврђено да постоје извесне разлике у обради и распореду украса на њима, али да капители припадају истој серији: имају само један ред са четири широка листа акантуса. Једно од основних обележја ових капитела је недостатак извесних облика својствених класичном коринтском капителу. Тако њима недостаје *caulis*, лисне чаше и унутрашње хелисе, а ни грло калатуса (*calathus*) није наглашено. Карактеристично је обликовање акантусових листова на овим капителима: први зупци првог, а код извесних примерака и другог режња повијају се и спајају са зупцима суседног листа, а режњеви су подељени на по три зупца. Иначе акантус је пластично обликован, одвојен од калатуса и има оштро исклесане ивице зубаца, а тиме и наглашени обрис.

КАТАЛОГ 20
сл. 43, 47 и 155

Овој целини припада и венац број 72. Он је у највећој мери помогао да се утврди некадашња целина каменог украса галерије, јер је налегао на неколико чланова, па је било могуће утврдити њихов међусобан положај на оквиру отвора. Тако, раван којом је венац налегао има једно квадратно поље величине 43X43 cm и на једној страни степенасто проширење уоквирено профилем, чиме је покривао на исти начин степенасто усечен довратник отвора галерије. Квадратним делом је, према томе, налегао на стуб са капителом, што је излазило из равни зида. На горњој површини оног дела који није улазио у језгро зида, већ је покривао капител, постоји правоугаони усек дубине 20 cm за ужлебљење горњег, вишег члана декора. У усек улеже плитак кубичан продужетак — чеп, у подножју архиволте инв. број 70, те је било могуће утврдити горњи део каменог украса. Нађено је довољно делова архиволти да би се могао утврдити њихов некадашњи распон. Сви они припадају једној архиволти, изузев дела број 154, а на основу њега, пошто се он разликује по обради од осталих комада, утврђено је да су на галерији постојала најмање два отвора са овим украсом.

КАТАЛОГ 21
сл. 43, 47, 62, 156 и 157

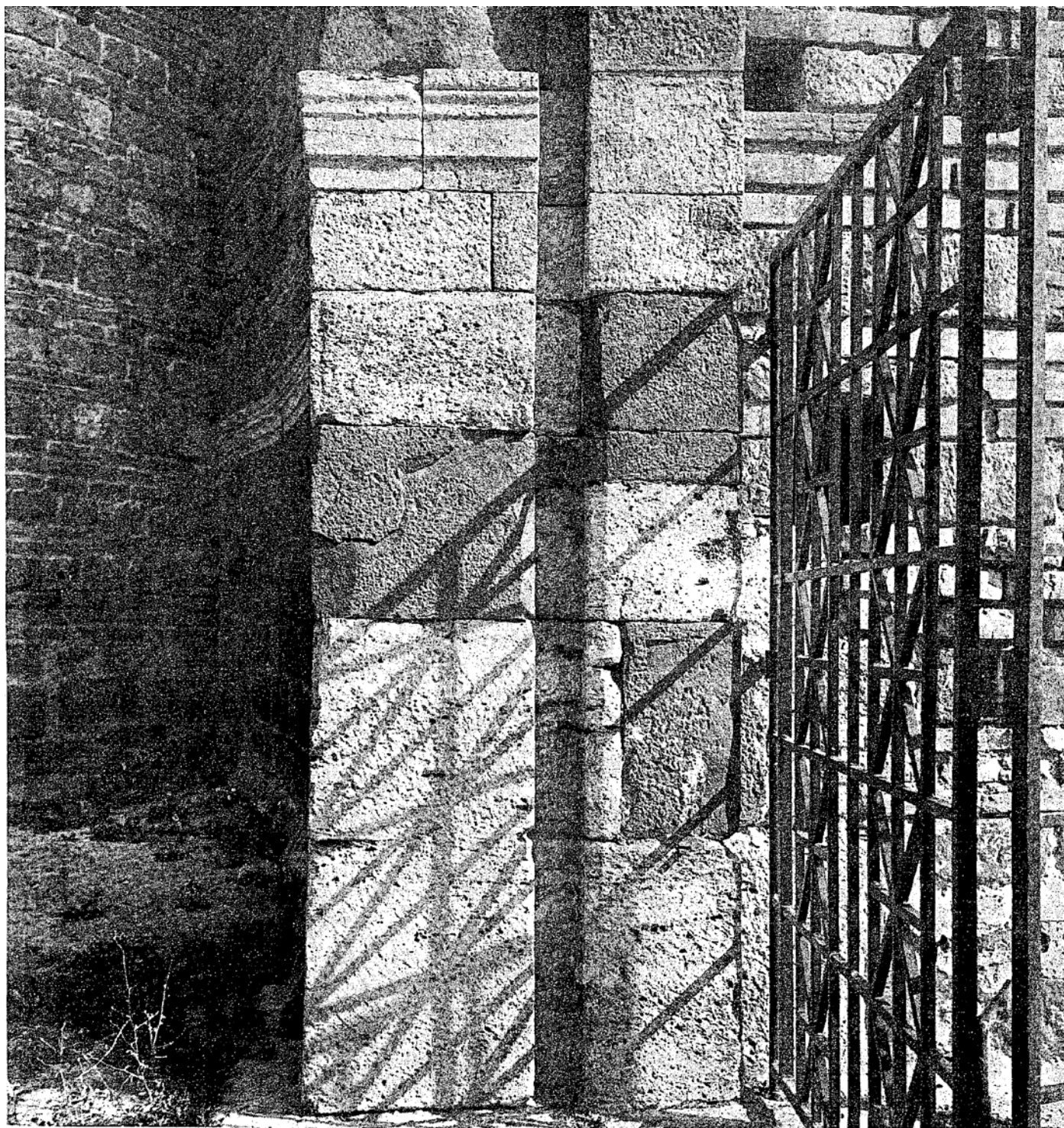
Архиволта има полукружни ентрадос, а екстрадос закошен под углом од приближно 52°. На том закошеном делу екстрадоса, на фрагменту број 70 исклесано је четвртасто удубљење за уграђивање жељезног клина којим је био причвршћен следећи члан украса. На основу тог дела за везивање уједно је могло бити закључено да је на косом екстрадосу лежао неки венац. Место и положај нађених делова венца од сивога пешчара, инв. број 79 и 80 наметали су претпоставку да су ови венци били уграђени на том месту. Ова претпоставка добија потврду у чињеници да би се у таквом положају закошен руб на фрагменту број 79 поклопио са усправном спојницом у врху тимпана. Није се могло утврдити, да ли је овај венац био завршни члан целине. Он излази упоље свега 7,3 cm, а како је нађена још једна врста венца

КАТАЛОГ 22
сл. 43, 47, 158 и 159

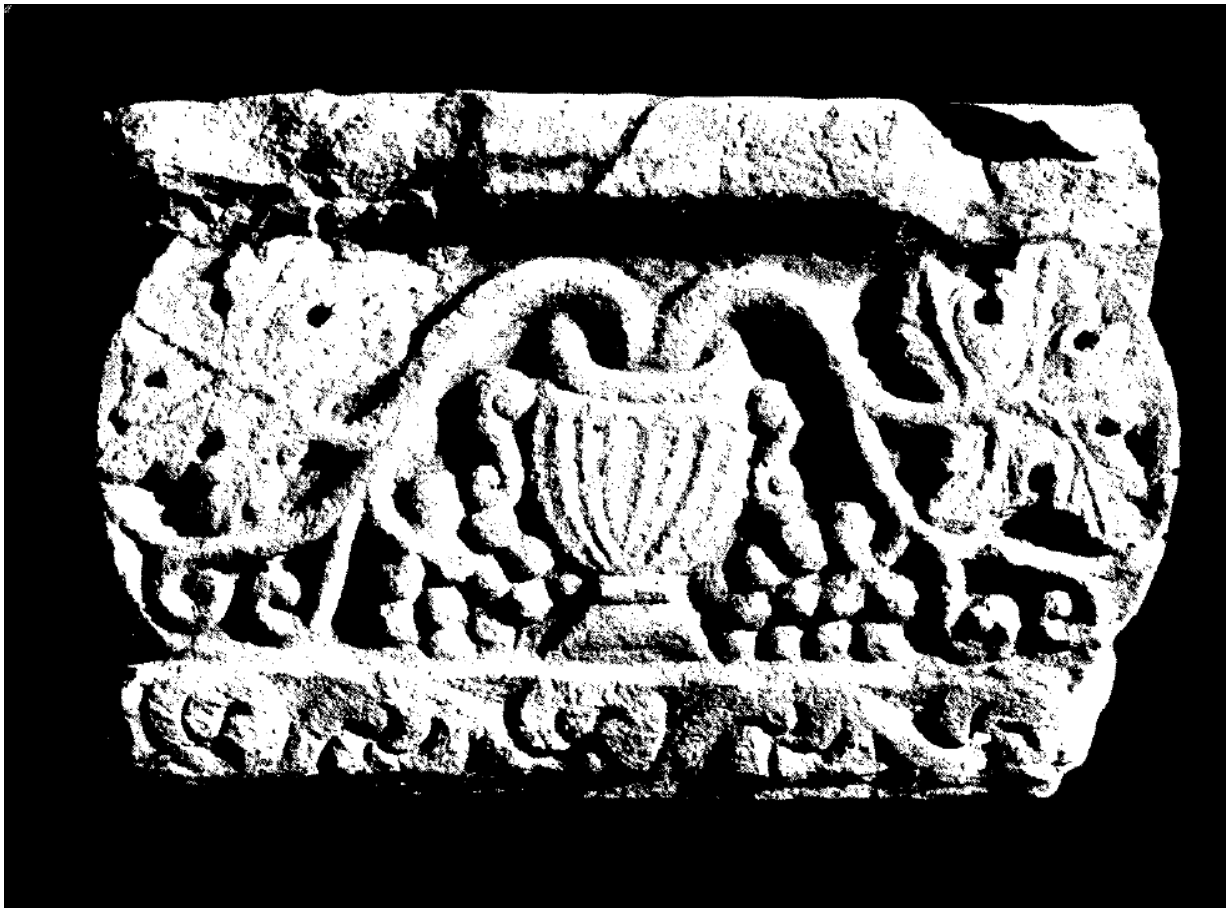
139 М. Паровић-Пешикан, *Покушај реконструкције касноантичке виле у Сирмијуму*, Старинар н.с. XX, 1969, 263, 267.

140 Ако усвојимо Витрувијево начело пропорционисања, по којем би по-

ловина доњег пречника стуба представљала модул за размаравање, произашло би да је висина стуба износила 12 1/3 модула (cf. knj. III, gl. III — *O drugim specijalnim oblicima hramova*).

35 Усек за катаракту у доврџнику врата млађег утврђења

36 Konzola od sivog peščara, inv. br. 23, ukrašena na čonoj strani kantarosom iz kojeg izlazi vinova loza sa lišћem i grožđem

37 Konzola od sivog peščara, inv. broj 25, чија је чеона страна украшена исто као чеона страна конзоле 23

38 Конзола од сивог пешчара; инв. број 76, украшена на чеonoј страни повијеним листовима акантуса и ружом у средишту

39 Конзола од сивог пешчара, инв. број 52, на чијој су чеonoј страни исклесани меки листови и увезана трака у облику четворолиста

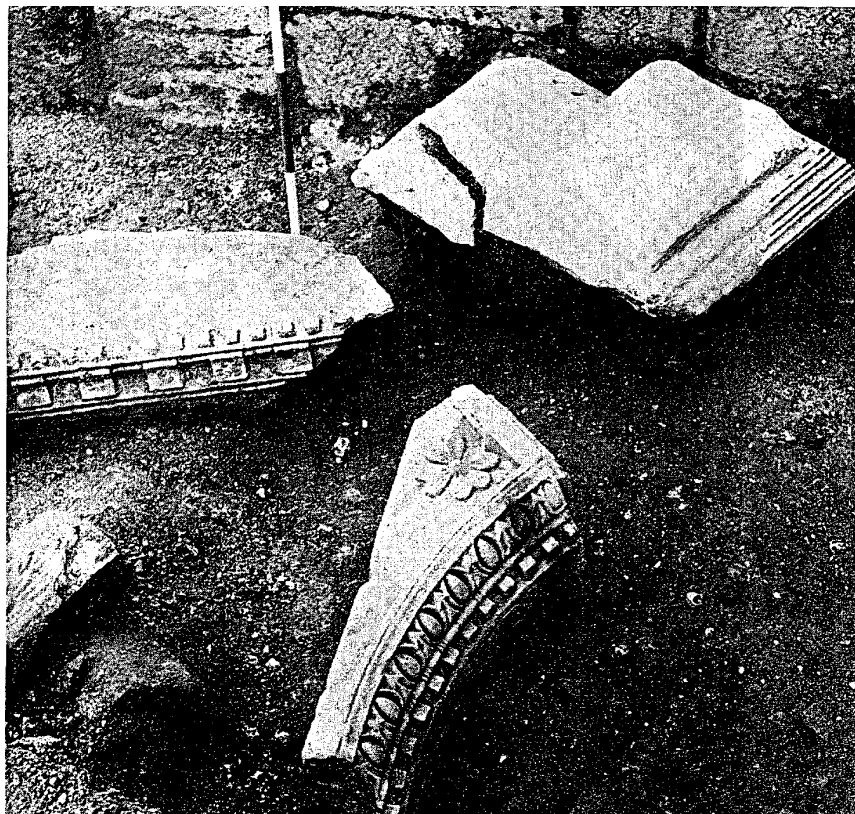
40 Пиластар од сивог пешчара, инв. број 36, чија је чеона страна украшена тордираним полустубом у средишту, јајастом кимом са стреластим лишћем на ивици и капителом у горњем делу (лево)

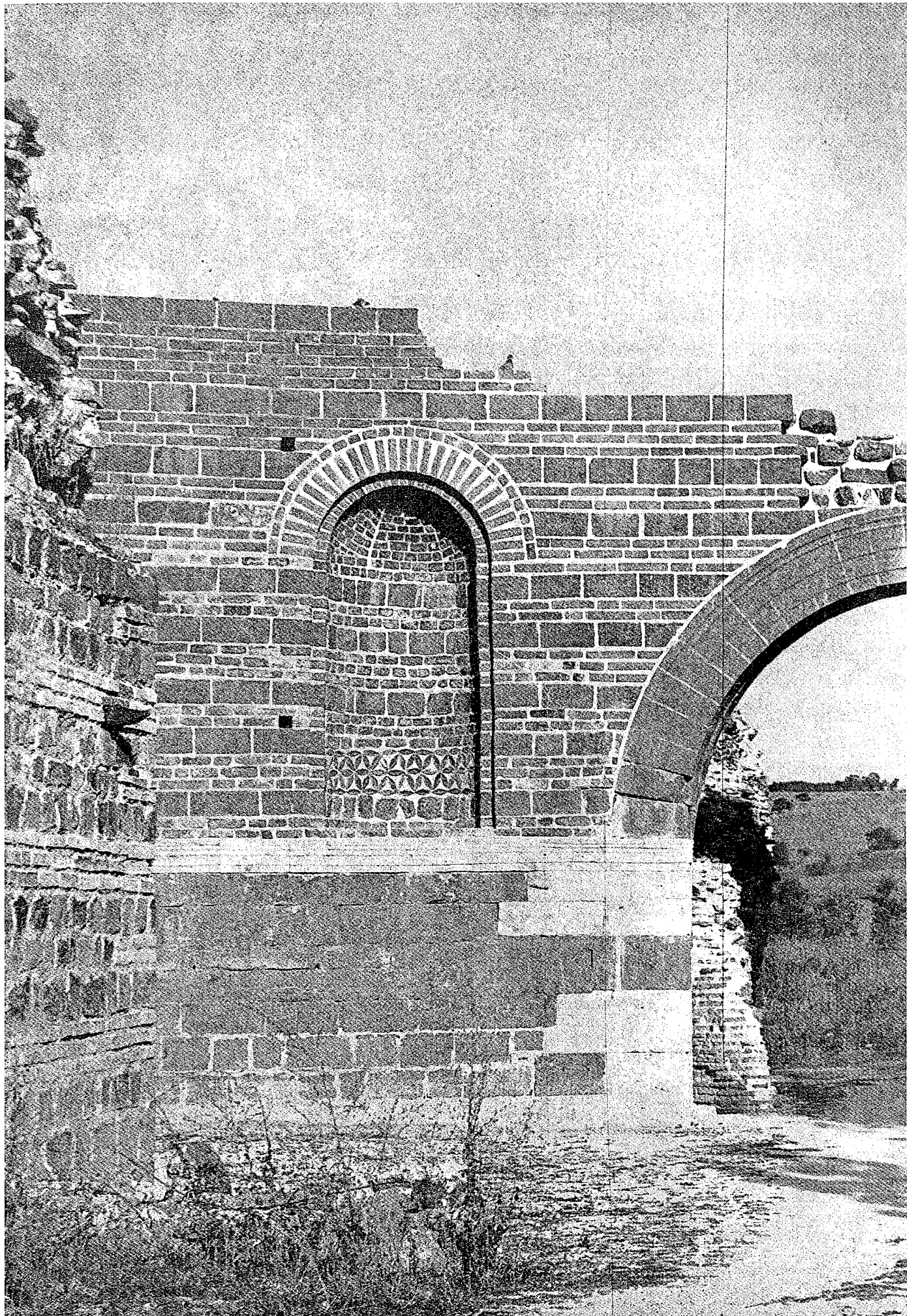
41 Пиластар од сивог пешчара, инв. број 36 — бочна страна украшена виновом лозом са лишћем и грозђем (десно)

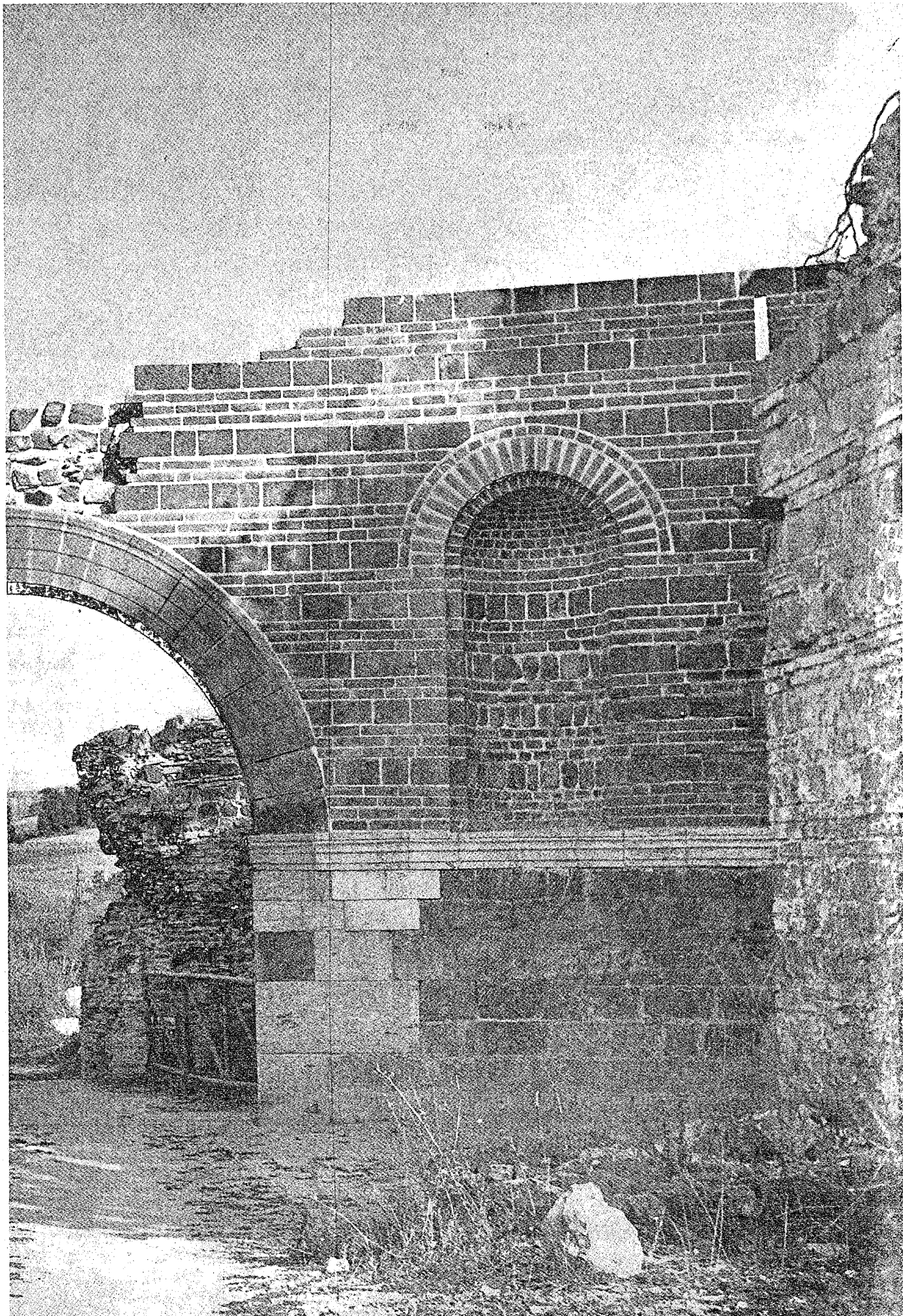
42 Пиластар од сивога пешчара, инв. број 113, горњи део чеоне стране украшен је тордираним полустубом са капителом у средишту, на ивици јајастом кимом са стреластим лишћем, а изнад свега поново капителом

43 Делови клесаног украса са фасаде западних врата млађе терђаве у време ископавања

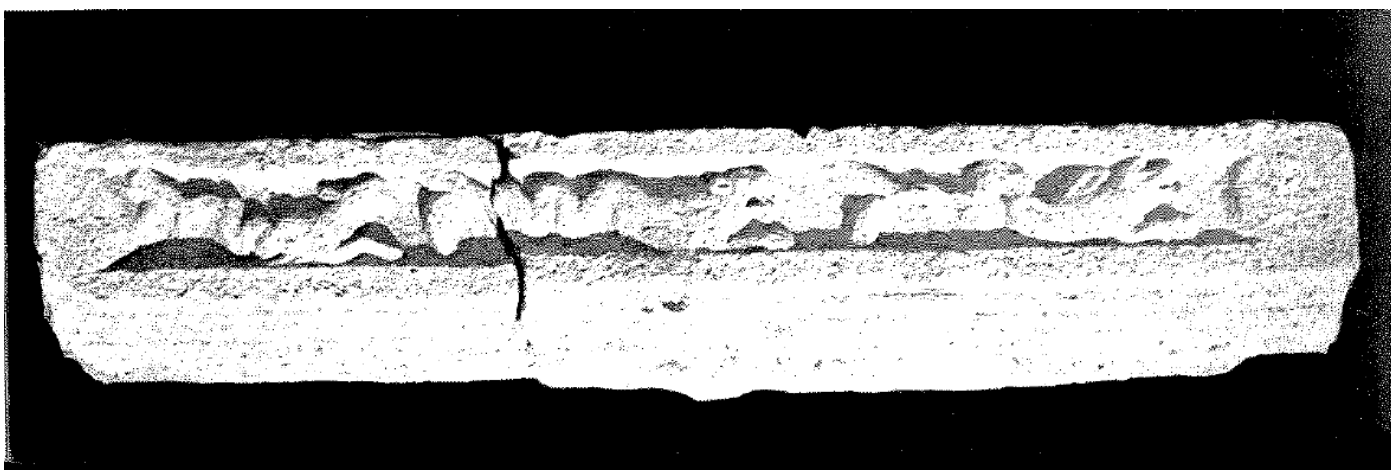

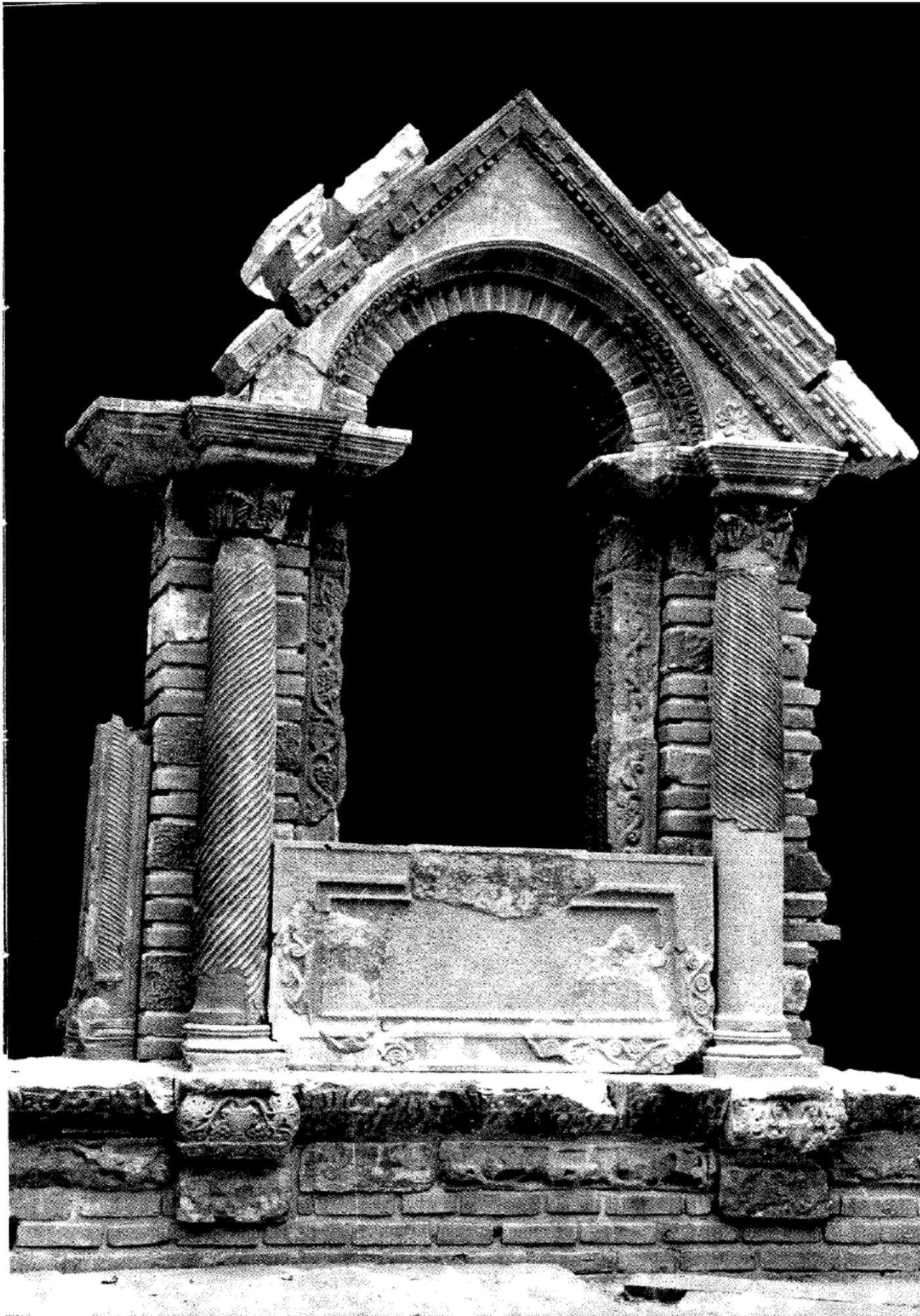
45 *Коринтски капител од сивог пешчара, инв. број 75*

44 *Поглед на сачувани део прочеља западних врата млађег утврђења (на претходној страни)*

47 *Склопљени клесани украс прве галерије западних врата млађе тврђаве (десно)*

46 *Надвратник од белог кречњака, инв. број 48, доња страна на којој су представљена три хипокампа (доле)*

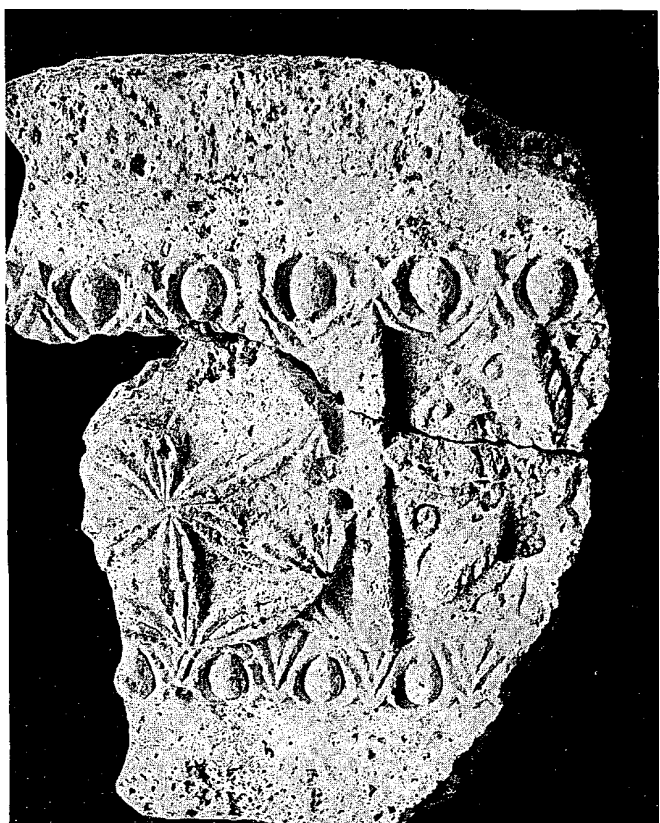

48 Конзола од белог
кречњака, инв. број 69,
бочна страна

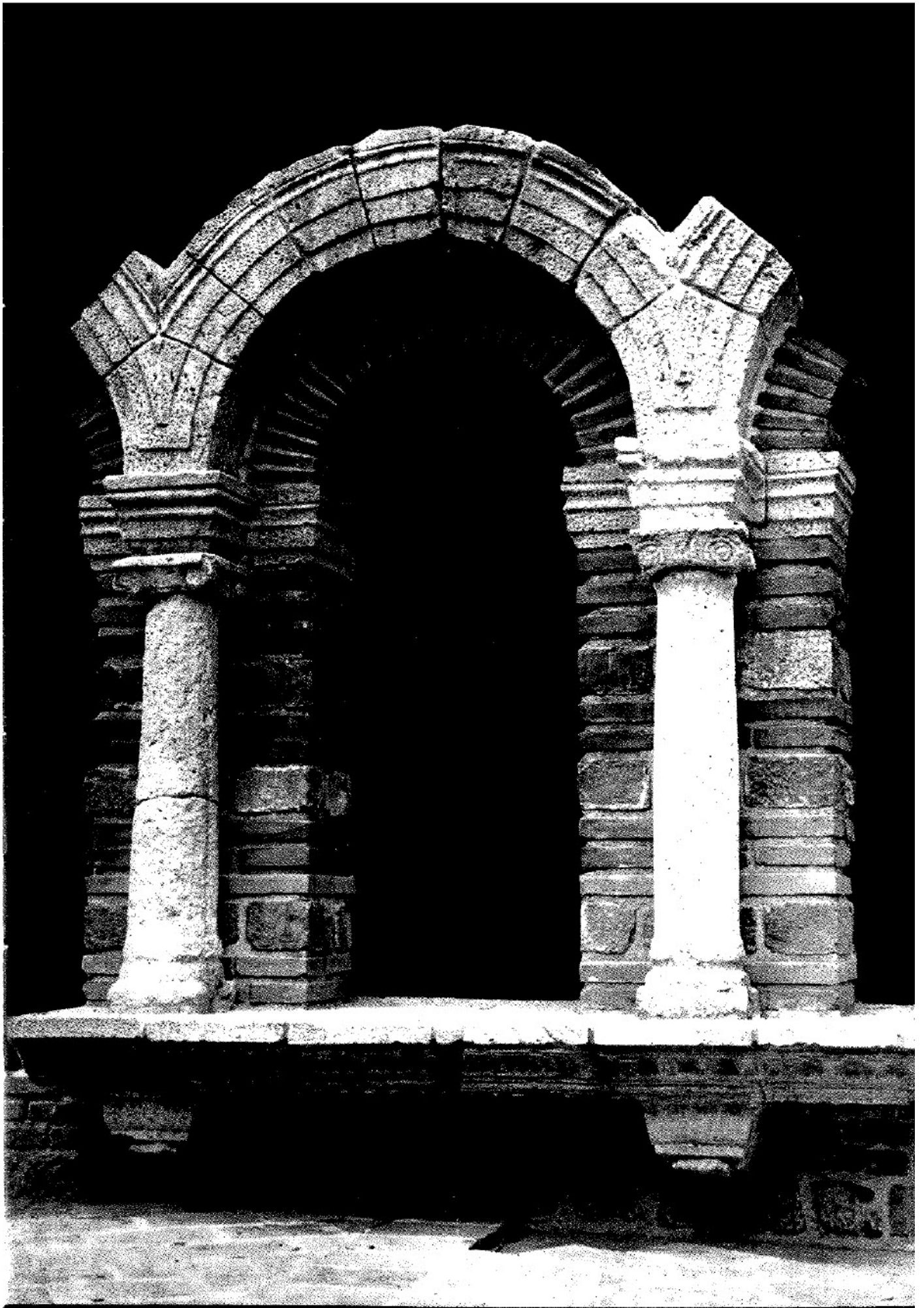

49 Камена греда од белог
кречњака, инв. број 24

50 Камена греда од белог
кречњака, инв. број 41

51 Склопљени клесани
украш друге галерије са
фасаде западних врата
млађе тврђаве (десно)

52 *Коринтски капител од
белога кречњака, инв. број
153*

53 *Коринтски капител од
белога кречњака, инв. број
155*

КАТАЛОГ 23 сл. 47 и 160	<p>од белог кречњака сличне обраде, може се претпоставити да су завршни венац чинила два слоја, те да су око отвора галерије образовали настрешницу више избачену упоље, што би због положаја венца у овој целини било разложније.</p>
КАТАЛОГ 15—19 сл. 40—42, 47, 64, 65, 67, 149—154	<p>Поред описаног украса у овај састав спадају пиластри којима је обликован степенести оквир отвора. Они су украшени са три стране, а ужом страном ширине 20 до 24,5 cm били су окренути напоље, што је утврђено уз помоћ венца број 72. Пиластрима је својствено да у средишту украшених страна имају по један самосталан облик, рељефно обрађен руб, а у горњем делу, захватајући читаву ширину комада, исклесан капител пиластра. По мотивима је утврђено да су, као и код конзола, постојали парови; сваки пар је имао посебан украс; по њима су разазната четири пара. Од прва два нађена су по два пиластра, а од осталих парова само по један комад. У средишту шире стране ових иластара исклесани су полустуб са тордираним канелурама, или канелирана лезена са двоструким канелурама у доњем делу, а у средишту ужих страна, поред тордираних полустубова, има на неким примерцима спиралних лоза са лишћем и грожђем, или троструких трака ловора. На ивици је јајаста кима са стреластим лишћем, украшена обрнута кима, испресечени полукругови са листовима. Обликовање акантусових листова на капителима пиластара је исто као на капителима слободних стубова. Једини особити облик на овим капителима је срцолики лист између средњег и бочних листова акантуса. Из њега излазе унутрашње и спољашње хелисе.</p>
КАТАЛОГ 11, 12 сл. 142—144	<p>Клесаном украсу прве галерије припадале су и парапетне плоче; сачувани су остаци трију. Све имају средиште само удубљено за 3 до 3,5 cm, а оквире украшене: поред профилисаног оквира, на двема је трострука трака ловора, а на трећој је таласаста трака са спиралним завијуцима; руб стране којом је плоча била прислоњена уз стабло стуба, лучно је удубљен.</p>
сл. 43	<p>Распоред отвора на првој галерији утврђен је на основу броја извесних кључних чланова и поделе доњег дела фасаде. Тако је уз помоћ пиластара утврђено да су постојала најмање четири отвора, а на основу осталих делова њихова висина и распон. Осовински размак између слободних стубова износио је 236,5 cm или 7,5 стопа, а готово је исто толика била и укупна висина галерије, док је унутрашњи оквир њених отвора имао исти распон као полукружне нише у приземном делу, Ова чињеница навела је на мисао да су се отвори на галерији налазили тачно изнад приземних ниша. Ову претпоставку поткрепљује околност да би у том случају размак између ова два крајња отвора био дељив на три интерколумније исте величине, што се, с обзиром на познату поделу горњих зона фасада градских врата, могло очекивати. На тај начин би по један отвор био изнад нише, један по средини фасаде и по један између крајњих и средишњег отвора, а између њих, иза стубова, крстообразни ступци. Облик стубаца би могао бити изведен из венца број 72. Венац, међутим, има само на једној страни описано степенасто лежиште којим је налегао на бочне стране оквира, али он је стајао на јужној страни крајњег јужног отвора, што доказује да десно од њега није постојао отвор на галерији. Да је он био на том месту сведочи чињеница да су горњи делови оквира отвора и венац број 72 нађени у време археолошких ископавања непосредно испод јужне полукружне нише. На основу облика венца могла су се извести два закључка: да је венац на наспрамној страни био исти, у ком случају би на галерији постојала три симетрично распоређена отвора, али ова претпоставка се због броја познатих пиластара морала одбацити, или да је наспрамни венац имао на обе стране степенасто лежиште у ком случају би постојало пет отвора на галерији. Пошто је нађено више од три пара пиластара, закључено је да је постојао непрекинути низ отвора између којих су били ступци крстообразне основе. Испред сваког ступца стајао је стуб који је излазио из равни фасаде. Да је овај закључак исправан доказују и жлебови на базама за парапетне плоче, по којима се види да су плоче биле постављене са обе стране стубова. Делови уз помоћ којих би био утврђен целокупан украс прве галерије нису нађени. Познато је да су постојала најмање два оквира са троугаоним тимпанима, од којих је један био уграђен изнад јужне полукружне нише, а пошто су касноантичке фасаде имале симетричну поделу, претпостављено је да је други био изнад исте</p>
сл. 34, 47 сл. 54	

такве северне нише. Број отвора на фасади и њихов распоред наводио је на претпоставку да је и отвор у средишту фасаде био украшен на исти начин. Познајемо готово све његове чланове. Није пронађен само онај део на основу којег би било утврђено како је изгледао украс који је налегао на пиластре, односно који је чинио горњи део унутрашњег оквира. Претпостављено је да је изнад пиластра био лук од опека. Нема података о украсу горње зоне двају преосталих отвора. Мало има изгледа да су они били водоравно пресвођени, јер је велики распон између стубова. Због тога, а и због начина грађења примењеног на осталим деловима, изгледа вероватније да је и овај отвор био лучно завршен. Пошто је, са друге стране на касноантичким фасадама омиљен украс у виду низа аркада са наизменичним троугаоним и полукружним, или сегментним тимпанима, што се виђа већ на раним споменицима, као што је библиотека у Ефесу,¹⁴¹ претпостављено је да је на исти начин била украшена и гамзиградска фасада. Подаци, иако оскудни, о изгледу резиденција првих византијских царева наводе на исту претпоставку. Судаћи, наиме, по скицама Ш. Тексијеа (Ch. Texier) Буколеон палата у Цариграду имала је тројну аркаду са полукружним горњим делом на бочним отворима и троугаоним тимпаном у средишту.¹⁴² Полукружни и троугаони тимпани у наизменичном распореду постоје и на штучко-украсу у крстионици православних у Равени,¹⁴³ и на потоњим палатама принчева Омејада и европских краљева из X века, надахнутим, без сумње, касноантичким грађевинама. У позноантичком градитељству троугаони тимпани најчешће имају мањи нагиб него на отвору гамзиградске галерије, а једино су на штучко-украсу крстионице у Равени из 458. године и, судаћи према цртежу, у Реир-ал Абиду из 440. били у том погледу блиски гамзиградским.¹⁴⁴ Треба, међутим, напоменути да се код гамзиградских примера половина основице према висини и косом делу тимпана односи као 3 : 4 : 5 и да је то један од најстаријих начина конструисања таквог геометријског лика.

КАМЕНИ УКРАС
ДРУГЕ ГАЛЕРИЈЕ

Друга галерија на фасади западних врата млађег гамзиградског утврђења разликује се од доње, не само тиме што су њени делови исклесани из другачијег камена већ и општим саставом украса. На другој галерији постојали су такође лучни отвори, на спољној страни уоквирени слободним стубовима са капителима и аркадама, израђени од појединачних комада-сводара, али у целини, горња галерија је имала једноставнији склоп и једноставнији клесани украс. Зато је васпостављање њеног некадашњег изгледа било лакше и брже.

КАТАЛОГ 24
сл. 48, 51, 161

Први саставни део овог украса су конзоле; нађена је само једна. Њен украс је сасвим уобичајен. Необична је само спирална трака на бочним странама, завијена, као и на конзолама прве галерије, у смеру казаљке на сату. Стабло стуба, које је на конзолу налегало, исклесано је заједно са базом из једног комада. И на овим базама се виде жлебови за парапетне плоче на двема наспрамним странама, што показује не само да је на галерији постојао непрекинути низ отвора, већ и да је испред отвора, од зида до парапетне плоче, морало бити мало стајалиште. Пошто на бази не постоје никакви докази да су уз њу били прислоњени венци, уз помоћ којих би такво стајалиште било образовано, као код доње галерије, претпостављено је да је преко конзола био уграђен један посебан део који је излазио упоље и тако створено подножје. У графичкој реконструкцији украса друге галерије, на то место је стављен један од завршних венаца од белог кречњака. Од њега су нађена два фрагмента, а један је, дужине 2,95 m, био на углу вишеспратне куле. Он је уједно једини нађени венац од таквог, градива, а пошто су клесани украси прве и друге галерије изграђени од различитог камена, чинило се да је на том месту на другој галерији могао

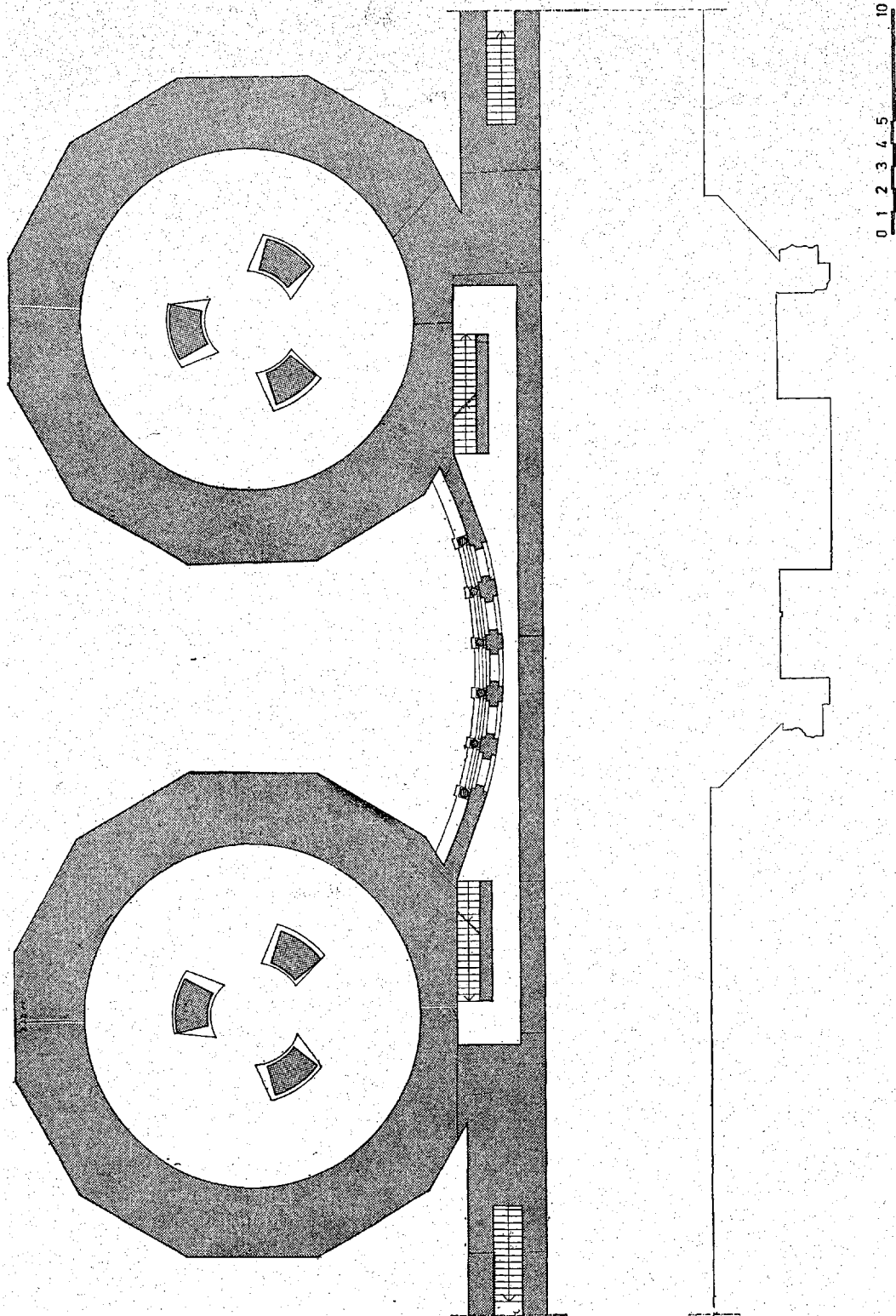
КАТАЛОГ 38
сл. 181, 182

141 Cf. R. F. Hoddinott, *Early Byzantine Churches in Macedonia and Southern Serbia*, London 1963, 118, 119 и fig. 48.

142 C. Mango, *Constantinopolitana*, *Jahrbuch des deutschen Arch. Inst.* 80, 1965, 315, 317 sq. и fig. 7 и 8.

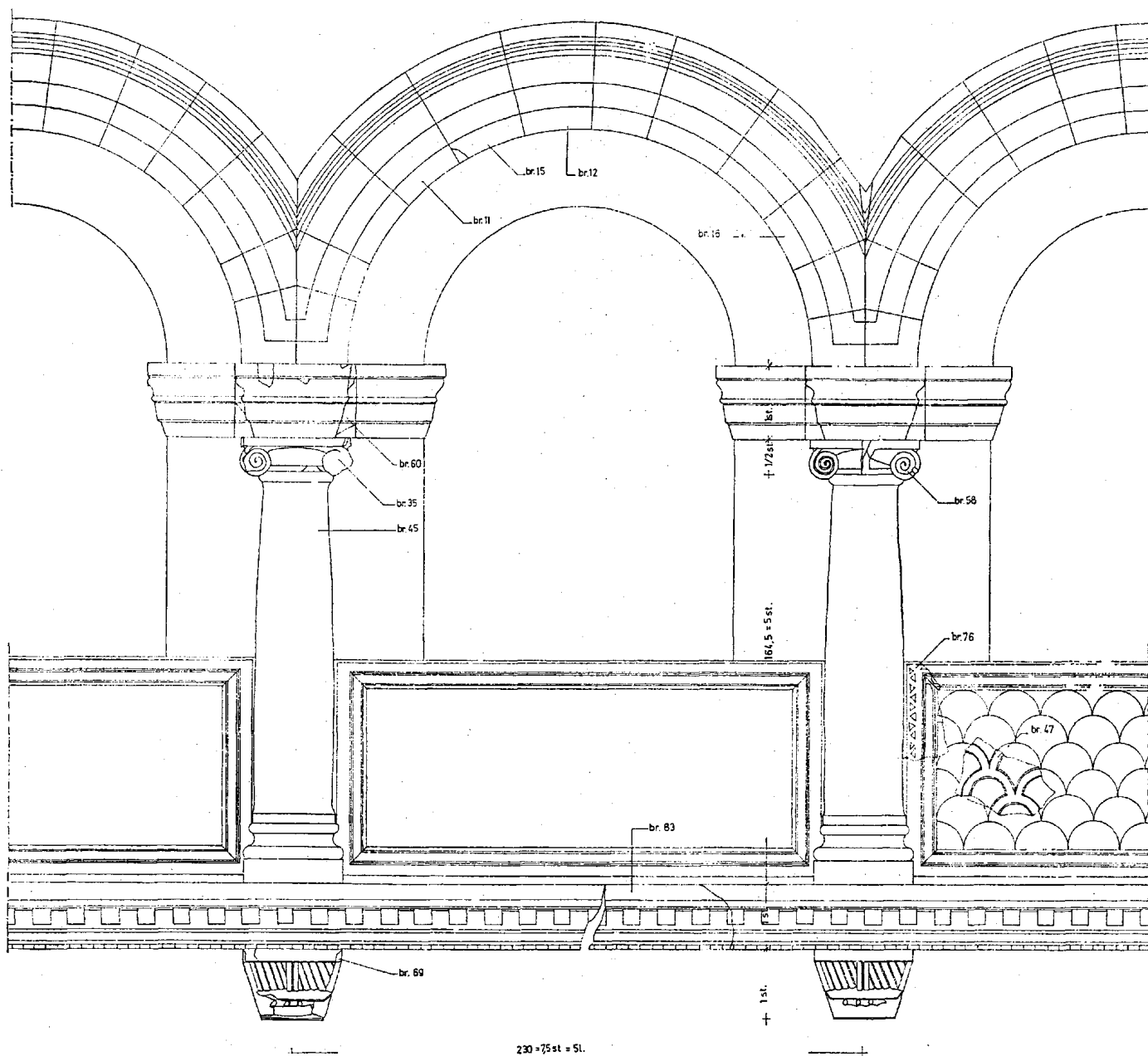
143 R. Krauthiemer, *Early Christian and Byzantine Architecture*, Baltimore 1965, .pl. 57: W. F. Volbach, M. Hirmer, *Frühchristliche Kunst, Die Kunst der Spätantike in West und Ostrom*, München 1958, bl. 2 и 3.

144 Cf. R. Krauthiemer, *op. cit.*, pl. 27.

54 Основа прве галерије западних врата млађег утврђења

55 Камени клесани украс друге
галерије западних врата
млађег утврђења

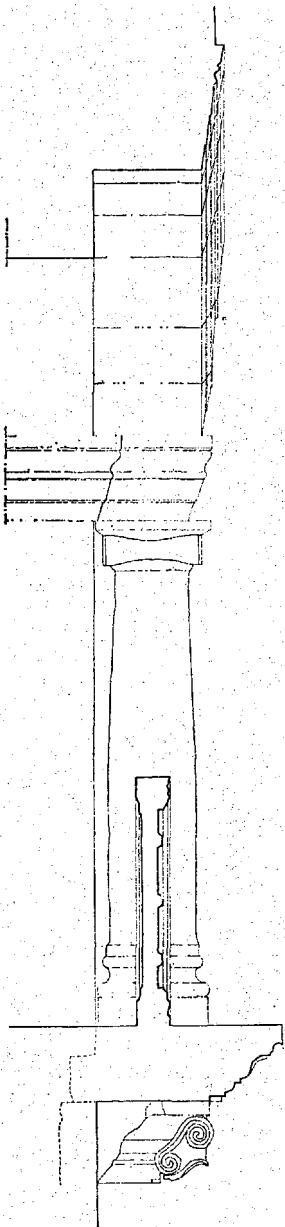

бити уграђен само венац од белог кречњака. Није, ипак искључено да су постојали и неки други чланови овога украса чији остаци нису нађени. Они, међутим, не би битније изменили предложени изглед галерије.

КАТАЛОГ 25
сл. 51, 162, 163

КАТАЛОГ 26
сл. 51, 164

КАТАЛОГ 28
сл. 51, 166

Од стабала стубова нађена су два цела комада заједно са базама. Квадратна плинта базе је величине 40X40, а укупна висина 22,5 cm. Стабло је високо заједно са базом 164,5 cm, те је однос доњег пречника стабла према висини, а исти је квадратне плинте према целом стубу заједно са базом, 1 : 4,15 — 1 : 4,17. Горњи пречник стуба износи 29,5 cm. Њему одговарају јонски капители чији је доњи пречник 31, а висина 16 cm. На капителима је сасвим упрошћен украс. Волуте су од равних спирално увијених трака. Немају balteus-појас ни лисни украс на бочним странама. Простор између волута, на фасцији, је без икаквог украса. У односу на класичан јонски капител одступају сразмере појединих делова. Висина капитела је потпуно подударна са оном коју за јонске капители препоручује Витрувије, али је ширина, рачунајући од спољних ивица волута, нешто већа од $1 \frac{4}{9}$ доњег пречника стуба, док је пречник волута смањен, па је услед тога повећан размак између њих.¹⁴⁵ Абакус гамзиградског јонског капитела је измењен. Он има исту ширину као капител заједно са волутама, а та чињеница сведочи да је на њега налегао један шири горњи део; претпостављено је да је изнад капитела био уграђен комад број 60, претпостављајући неку врсту импоста; профилисан је на начин уобичајен за архитрав, а исто је обрађено и лежиште испод великог лука улазног портала. Постоје и друге сличности између та два дела грађевине. Тако је у горњем делу каменог украса друге галерије био низ аркада начињених од сводара профилисаних на исти начин као и сводари великог улазног портала у приземљу. Положај венца број 60 одређен је, према томе, по аналогiji са приземним делом, а такође и према облику његове задње стране, по којој се види да је он покривао, поред квадратног поља величине 32,5X32,5 cm којим би налегао на капител, и другу конструкцију, која би могла бити зидано залеђе стуба, односно која би представљала бочне стране оквира отвора. Тако би тај венац у саставу друге галерије обележавао висину од које су полазили спољне аркаде и луци унутрашњег оквира отвора. На сличан начин обрађен је и профилисан венац испод аркада на фасади Златних врата Диоклецијанове палате у Сплиту.¹⁴⁶

Укупна висина клесаног украса друге галерије утврђена је на основу потпуно сачуваних стубова и осталих чланова ове целине, а распон — уз помоћ разлике у ширини сводара на екстрадосу и ентрадосу. Тако је установљено да је осовински размак између стубова ове галерије исти као између стубова прве, односно да износи 2,30 m, а да је висина отвара била 2,70 m.

Тој целини припадају још два остатка, изгледа, исте парапетне плоче: ивица бочне стране која је лучно удубљена ради бољег повезивања са стаблом стуба, као код плоча прве галерије, и део средишњег поља са украсом у виду рибе крљушти.

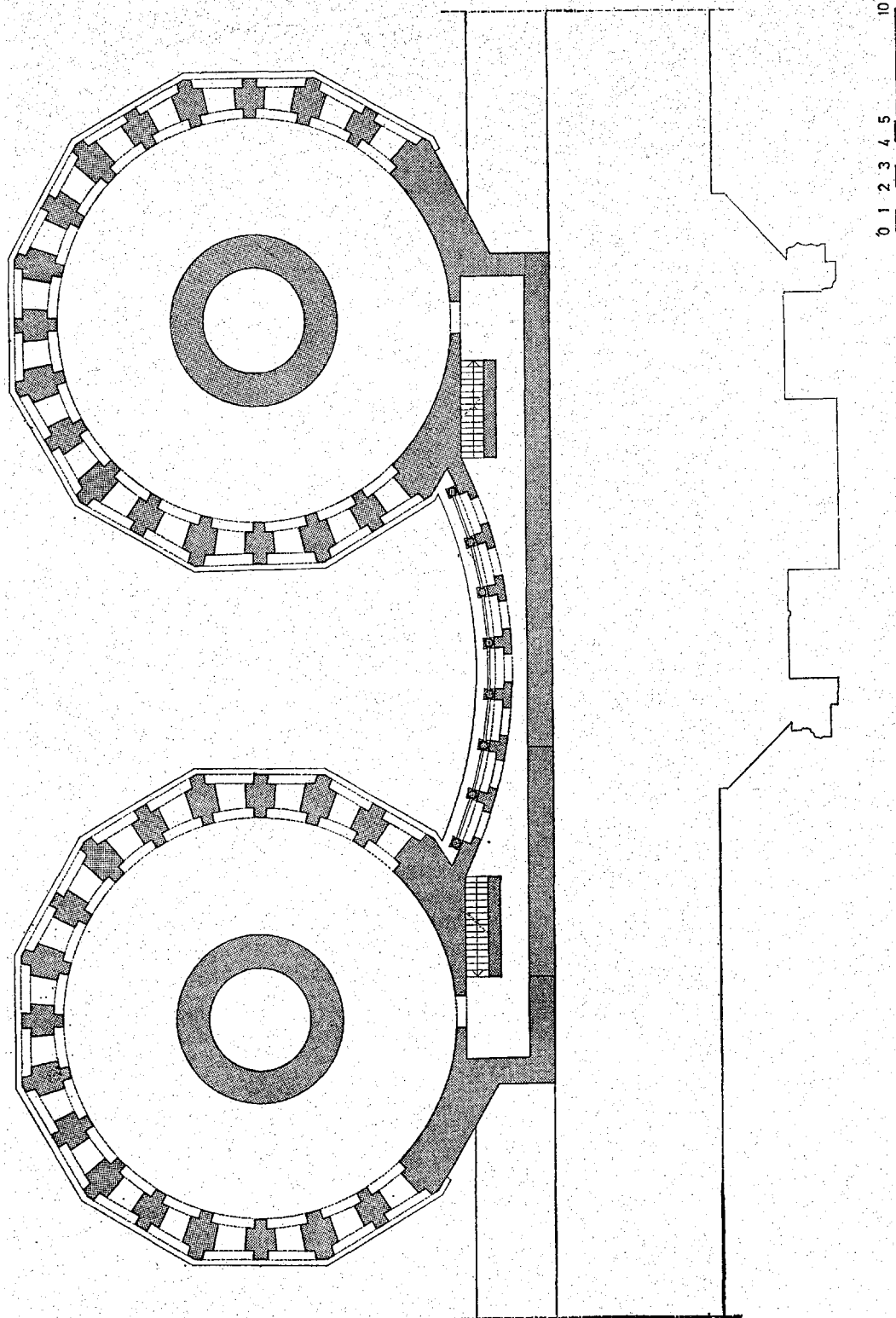
Целина друге галерије утврђена је на основу броја нађених стабала стубова. По њима би изгледало да су аркаде постојале по целој дужини фасаде, чему, међутим, противуречи чињеница да дужина фасаде није дељива са осовинским размаком стубова галерије. Према дужини фасаде се види да на њој није могло бити уграђено више од седам отвора. Лево и десно од крајњих стубова преостаје још 1,30 m до зида вишестране куле, што је недовољно за још један отвор. Могуће је, међутим, да су у крајњим пољима биле слепе аркаде мањег распона. На сличан начин су украшена врата утврђења Ресафе (VI век), али се ту наизменично смењују уже и шире интерколумније.¹⁴⁷ Зато изгледа вероватније да је у Гамзиграду преко крајњих поља био уграђен водоравни венац који се повезивао са истим профилем у подножју аркада на вишестраним кулама.

145 Cf. Vitruvije, op. cit., III knj., V глава — О јонском стубу.

147 Cf. O. Wulff, op. cit., Abb. 248; C. Mango, *Architettura bizantina*, ed. Electa editrice, Venezia 1974, 39, 41 tav. 36. .

146 Cf. J. i T. Marasović, *Dioklecija-nova palača . . .*, tbl. 8.

ПОДЕОНИ ВЕНЦИ	Само је подеони венац у подножју лука улазног портала остао у првобитном положају, Делови осталих нађени су у току ископавања на разним местима и сврстани су у пет скупина. Две врсте венаца су описане у делу о украсу вишестране куле: венац са конкавном чеоном страном попут фриза и рељефном спиралном виновом лозом са лишћем и грожђем и велики завршни венац од белог кречњака за који је претпостављено да је био у подножју друге галерије фасаде врата и вишестраних кула. Поред ових комада, нађене су још три врсте венаца: на чеоној, закошеној страни украшени наизменично распоређеним палметама; са копчастима листовима у високом рељефу; са широким самосталним листовима акантуса и петолисним розетама. Према профилу бочне стране конзола прве галерије, изгледа да је венац украшен палметама био прислоњен уз њих. Профил венца одговара том положају, али не и његова висина, јер је нешто нижи од самих конзола. У сваком случају није стајао самостално, јер је доста излазио упоље, а његова доња страна није украшена, те је претпостављено да је испод њега био венац са копчастима листовима. Овакав распоред је истина доста необичан, али ова два венца заједно имају исту висину као два слоја конзола, а копчасти листови би се могли схватити као замена вертикалних канелура, или низа самосталних листова акантуса, што се виђа испод завршних венаца. ¹⁴⁸ Претпостављено је да је испод овог члана стајао фриз са спиралном виновом лозом, који се продужавао на зидове вишестраних кула, јер је утврђено, као што је већ наведено, да су извесни комади ових последњих венаца стајали на угловима кула.
КАТАЛОГ 35 сл. 175 и 176	
КАТАЛОГ 36 сл. 177 и 178	
КАТАЛОГ 37 сл. 179 и 180	Трећа врста венаца, са самосталним листовима акантуса и петолисним розетама, била је употребљена на два начина. Извесни комади имају ширину доње равни преко 60 cm, а њихова је задња страна оштећена, што значи да је првобитна ширина била још већа, док други имају обрађену и задњу страну, а њихова равна налегања износи свега 36—39 cm. Неки комади ових венаца су нађени у најнижем слоју, у равни прага врата, по чему се могло закључити да су били уграђени на највишем делу фасаде. Зато је претпостављено да су шири венци били у висини платформе на зиду фасаде, а да су комади са ужим лежиштем покривали парапет којим је платформа била оивичена.
КАТАЛОГ 30, 31 сл. 49, 50, 168—170	Поред описаних делова прве и друге галерије, непосредно уз фасаду нађено је неколико комада од касетиране таванице (инв. број 3, 24, 40 и 41), за коју је претпостављено да је украшавала унутрашњи простор, вероватно прве галерије.
РЕКОНСТРУКЦИЈА ФАСАДЕ	За реконструкцију фасаде западних градских врата млађег утврђења недостајао је податак о висинском положају галерије и осталих украсних делова. За разрешење овога питања послужили су подаци о степеништу за излаз на галерије, затим о пропорцијским односима и начину разматрања фасаде, што је могло бити утврђено на доњем, сачуваном делу. Тако је произашло да се на галерију могло излазити једино двокраким степеништем из претпростора вишестраних кула. Последњи нађен степеник на северној страни је на 8,05 m. У продужетку степеништа постоји сачувано језгро зида више за 1,1 m од последњег установљеног степеника. На том месту, изнад претпростора вишестране куле, морало је постојати одмориште са којег се, преко платформе на своду над источним степенишним краком, излазило на галерију. То одмориште је било на висини од најмање 9,20 m.
сл. 57	
сл. 35	Усправан жлеб у довратницима врата, који је већ описан, навео је на претпоставку да је под галерије морао бити на коти вишој од темена лука отвора капије, да би се ту могла сместити катаракта која је кроз жлеб тамо била подигнута када је капија отворана. Висина улазног портала до темена износи 15 стопа, па је претпостављено да је под прве галерије био на висини од 30 стопа (9,42 m). Већ је речено

56 Основа друге галерије западних врата млађег утврђења

да жлебови за катаракту постоје код свих познатих градских врата. На девет градских врата, где за такав уређај постоје сачувани подаци, могло је бити утврђено да је висина од лежишта лука над вратима до пода галерије једнака висини врата до почетка лука, што значи да се катаракта није подизала до темена лука, већ само до његовог почетка. У случајевима где постоје посебна врата за запрежна возила, посебна за пешаке, ово се односи на већа врата. Код свих девет примера се, међутим, висина врата разликује од висине гамзиградског портала, те износи до лежишта лука приближно онолико, колико гамзиградска врата у целини. Тако су најнижа Порта палатина у Торину, која су до лежишта лука висока око 4 m, док су остала 4,5 до 5,5 m.¹⁴⁹ На Диоклецијановој палати, на пример, висина врата до хоризонталног лука и од њега до пода галерије износи око 5 m.¹⁵⁰ Због тога је претпостављено да се катаракта на гамзиградским градским вратима дизала све до темена лука, а да је под прве галерије био 9,42 изнад прага врата са чиме су у складу и изложени подаци о степеништу за излаз на галерију.

сл. 58

Коначан закључак о изгледу гамзиградске фасаде и о њеној подели произашао је из анализе композицијског поступка коришћеног при пројектовању. Упоредене су мерне вредности сачуваних делова фасаде и утврђених целина горњих галерија. Иако постоје мале разлике између северног и јужног дела фасаде, настале свакако у току грађења, могло је бити утврђено да је за мерења фасаде коришћен пројектни модул величине 7,5 стопа, или 5 лаката. Овај модул, видели смо раније, коришћен је за мерења основе овог утврђења. Мерна водоравно фасада има 60 стопа, или осам модула. Оса и средиште кривине лука градских врата су на 30 стопа, а осе двеју полукружних ниша на четвртини укупне дужине фасаде. Теме лука градских врата и средиште кривине полукалота ниша налазе се на висини од 15 стопа, или 10 лаката. Тако сачувани део фасаде показује да је при њеном пројектовању коришћена квадратна мрежа издељена на модуле од 7,5 стопа или 5 лаката, и да је положај свих делова другостепене пластике одређен на основу тако добијене координантне мреже, даљом декомпозицијом квадрата. Исти геометријски лик за обликовање фасада утврдио је Ж. Формиге (J. Formigé), анализујући извесне галоримске грађевине.¹⁵¹ Његов закључак је проверен у току обнове Алпског трофеја у Турбију, где су се остаци клесаног украса, којих је било неколико хиљада, добро уклапали у раније утврђену поделу фасаде на бази поменутог геометријског поступка.¹⁵² Квадрат као основа композиције примењиван је, дакле, за обликовање римских грађевина. У старохришћанском градитељству овај композицијски поступак је ређе коришћен,¹⁵³ али средњовековни технички приручници и испитивања извесних градских кућа новијег времена, показују да је он остао трајно у употреби.¹⁵⁴ Квадрат спада у рационално-хармонијски систем пропорција, чијом се декомпозицијом добијају једноставни односи хармонских интервала 1 : 1, 1 : 2, 2 : 3, 3 : 4, што је у

149 F. Frigerio, op. cit., fig. 89, 93, 95, 100, 104, 128, 137, 142, «tabl. VII.

150 Према плановима које је објавио Ц. Фисковић (*Prilog proučavanju i zaštiti Dioklecijanove palače u Splitu*, Rad Jugoslavenske Akademije znan. i umjetnosti, 279 — прилог 3 — технички цртежи о сондама отвореним у току ископавања Сребрних врата 1863. године) може се утврдити да је ширина Сребрних врата 3,55 m, а да је висина од подножја које је сада засуто, до хоризонталног свода износила 3,55 1/2, односно око 5,07 m.

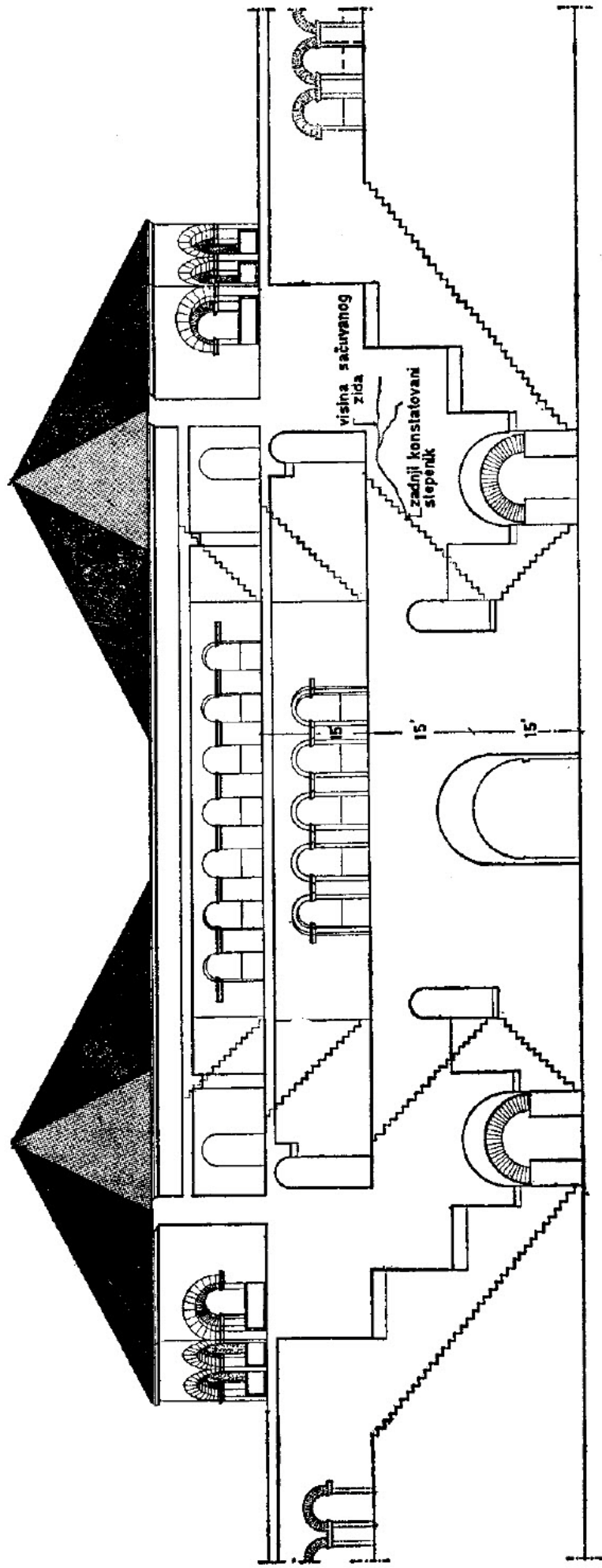
151 J. Formigé, *Proportion et tracées harmoniques*, Paris 1943.

152 J. Formigé, *La Trophe des Alpes (La Tourbie)*, Suppl. a „Gallia“ 11, Centre Nat. de la rech. scient., Paris 1949.

153 Уз помоћ квадрата одређиване

су сразмере извесних објеката, али је он као примаран геометријски лик коришћен у базиликама са куполом, где пречник куполе представља полазну димензију, cf. Н. Спремо — Петровић, op. cit., 95.

154 Средњовековни приручници, међу којима су најпотпунији мајстора М. Roritzera и L. Lachera, а потом приручник *Winer Architekturmusterbuch* као и трактат Н. Schuttermayer-а, показују примену геометријских схема произашлих из декомпозиције квадрата, cf. М. Čanak-Medić, *Teorijska sprema i stepen obrazovanja srednjovekovnih graditelja*, Zbornik zaštite spomenika kulture XVIII, 1967, 23 sq., сл. 18—23 и no. 45, где је наведена старија литература.

0 1 2 3 4 5 10

57 Подужни пресек кроз капију млађег утврђења

античком систему мера, где се стопа састојала од 16 палата, или четири длана, а лакат од 24 палца или 6 дланова, поделом стопе на 1/2 и 1/4, а лакта и на 1/3, давало целе бројчане вредности. Поред тога, коришћење овог геометријског лика у композицијском поступку имало је велике предности при преношењу плана у стварне размере.¹⁵⁵

У гамзиградском случају, квадратним растером и поделом на модуле величине 7,5 стопа, односно 5 лаката, одређен је положај и ширина улазног портала, јер он износи 2 пројектна модула, положај венца од којег полази лук портала и пода полукружних ниша, јер доња зона износи 1 модул. Висина до темена лука главног портала и до средишта кривине полукружних ниша износи, као што је наведено 2 модула, а под прве галерије је био на висини од 4 модула. Средишта кривине отвора на галеријама су на размацама од по 1 модул, а висина стубова са базом и капителима прве галерије износи такође 1 модул, колико и горњи део од подножја венца до пода следеће галерије. На другој галерији осовински размак између стубова износи такође 1 модул, а толика је и висина стуба заједно са базом, капителом, импостом и венцем у подножју. Најзад, поделом модула на 1/3 и 1/4 одређене су величине и положај делова оквира на отворима галерије.

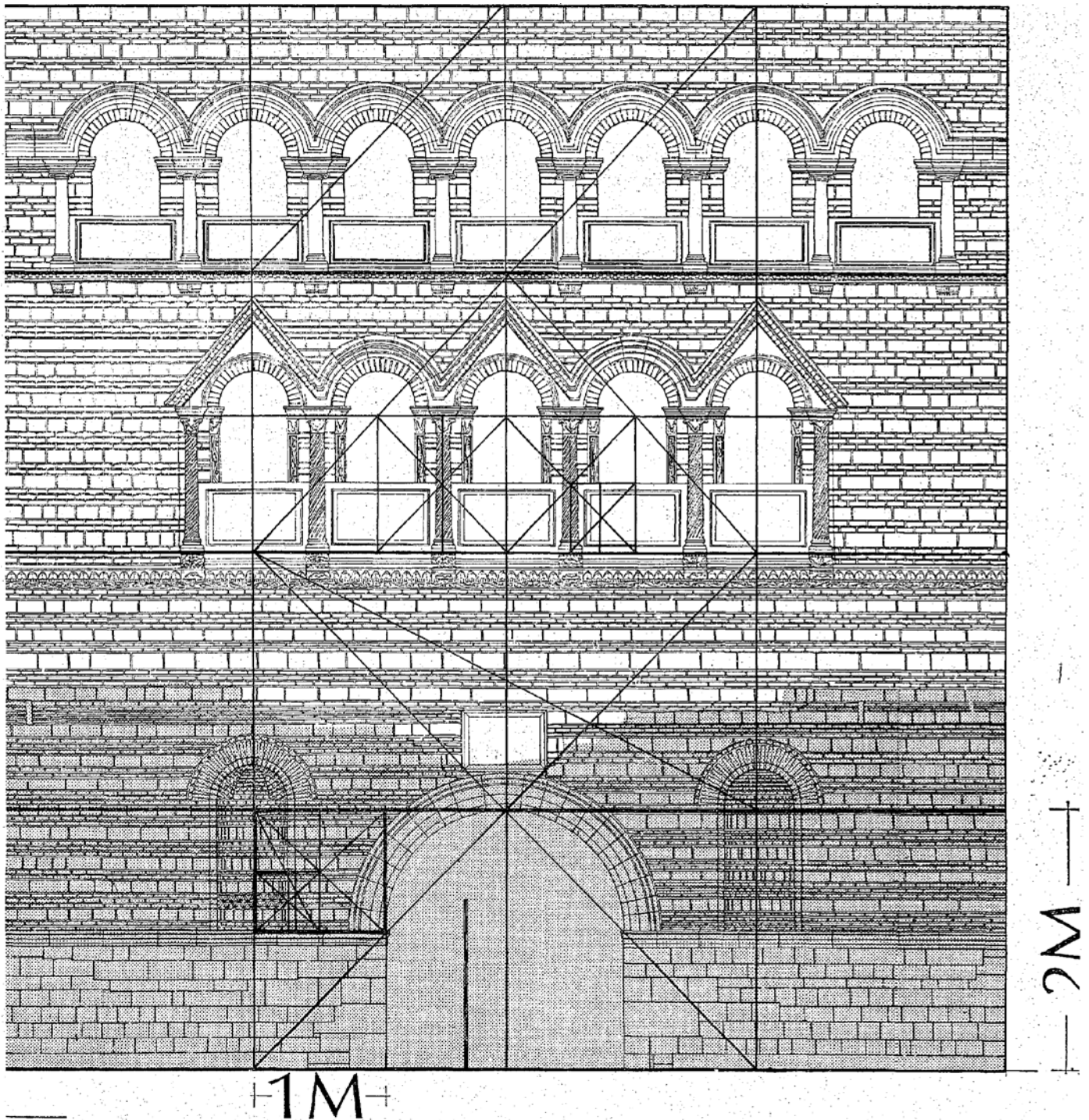
сл. 58

У целини, дакле, гамзиградска фасада има ширину 8, а до пода прве галерије висину 4 модула, или 30 стопа. За другу галерију је утврђено да је била на истој висини као и галерија у поткровљу вишестраних кула, а на кулама, судећи по њиховом унутрашњем склопу, платформа је била над полуобличастим сводом полукружне основе у периферном делу. Полазећи од висине стубаца у средишту кула и могуће висине темена свода, с обзиром на распон косога лука између стубаца и распона самог свода, платформа је могла бити на висини од око 14 m. Уколико се ови подаци упореде са модуларним растером уз помоћ којег је изведен и размераван део фасаде и исти композицијски поступак примени и на горњи део, произилази да је под друге галерије био на висини од 6 модула, или 45 стопа, што износи 14,18 m. Из сразмере описаног дела фасаде може се утврдити да је она, од пода друге галерије до врха, имала висину још 2 модула и у целини износила 18,90 m.

сл. 58, 59

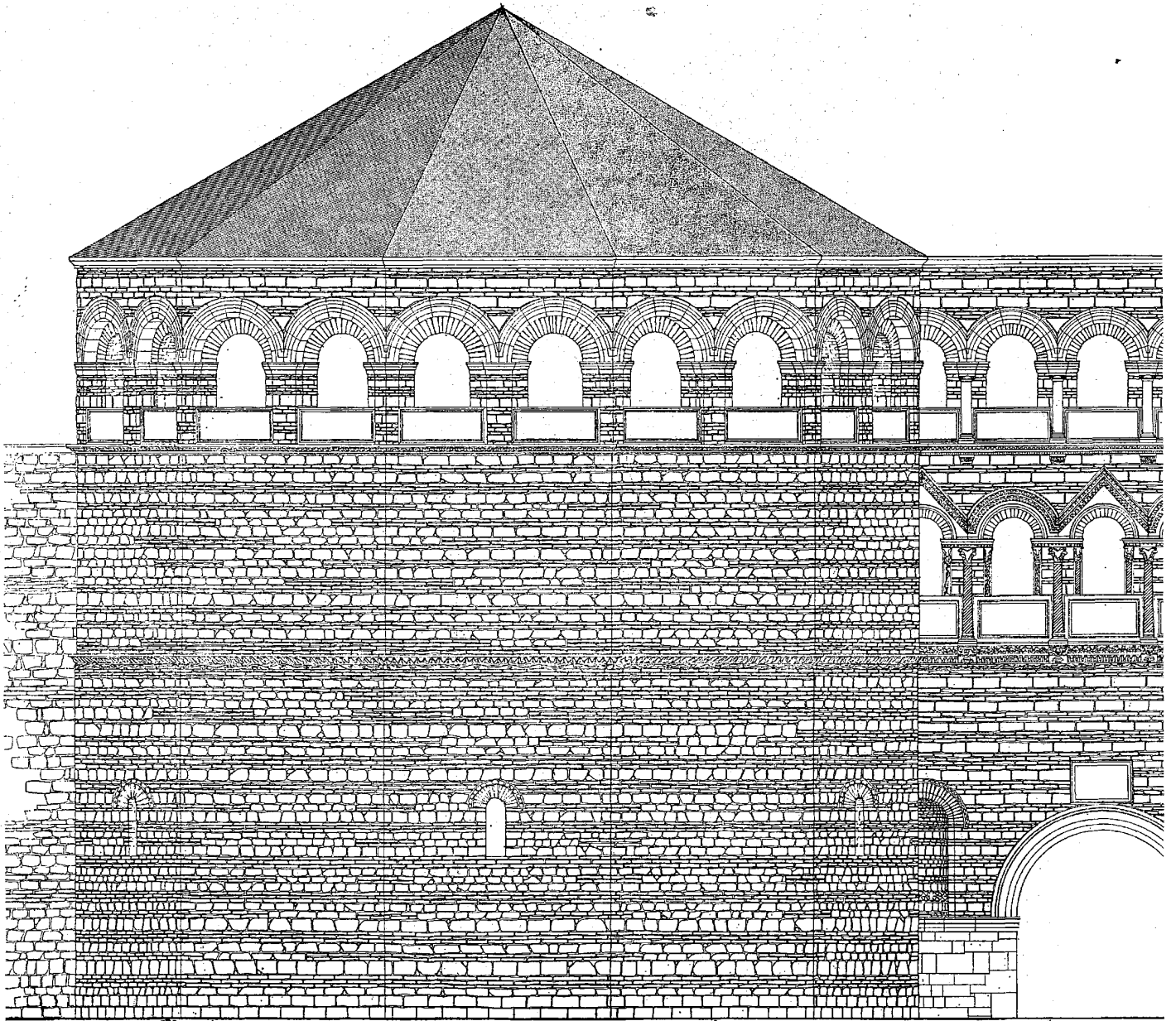
ПРЕОБЛИКОВАНА ОСМОУГАОНА КУЛА

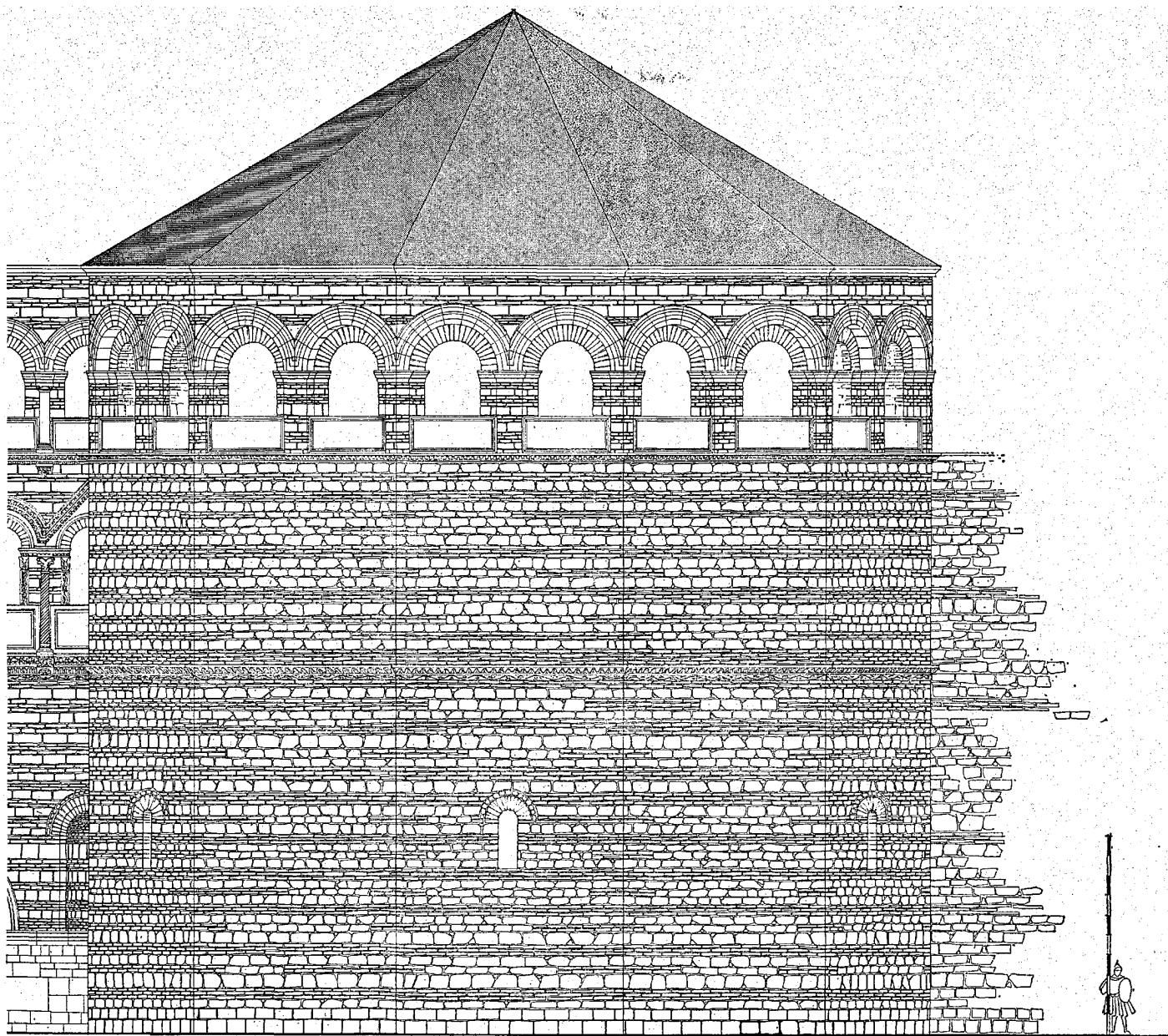
За време изградње млађег утврђења у Гамзиграду, пробијена је и преуређена за пропугнакулум (propugnaculum) јужна кула старијих западних врата. Да је она заиста имала ту улогу сведочи и њена садашња висина, јер се види да је у целини стајала једновремено са млађим утврђењем. Сачувани су у великој мери сви њени зидови, осим источног и западног, односно осим зидова наспрам новог великог улаза, што доказује да су на кули ту отворени пролази и да је она постала предворје нове порта декумана. Приликом померања улаза млађег утврђења према југу за осам метара, када се већ, дакле, рачунало на укључивање јужне осмоугаоне куле у склоп новог улаза, оса новог портала није постављена по средини осмоугаоне куле, већ је померена према северу за око 1 m. Ово је учињено свакако стога што су на источном зиду куле већ постојала врата и непосредно уз јужни довратник снажан контрафор, те на тој страни није било могуће, без већих преградњи куле и унутрашњег трема, отворити пролаз по средини. Због склопа источног дела куле није се могао поставити пролаз на наспрамној западној страни у правцу источног, а да он не буде асиметричан у односу на велики портал утврђења. Да би се кула ипак складно повезала са фасадом западних врата, пролаз на западној страни осмоугаоне куле је постављен симетрично у односу на њу, а на источној страни је због изложених разлога померен према северу за око 1 m. Доказе за овај закључак налазимо у траговима пробијања пролаза, у косо оклесаним странама јужних довратника на источном и југозападном зиду куле. Због оваквог положаја нових пролаза на кули, јер они нису симетрично постављени ни у односу на косе зидове осмоугаоника, засвођавање горњих делова пролаза је било сложено и готово да га није могуће сагледати; могућа су неколика, али ниједан добар начин. Очигледно, коришћење октогоналне куле за

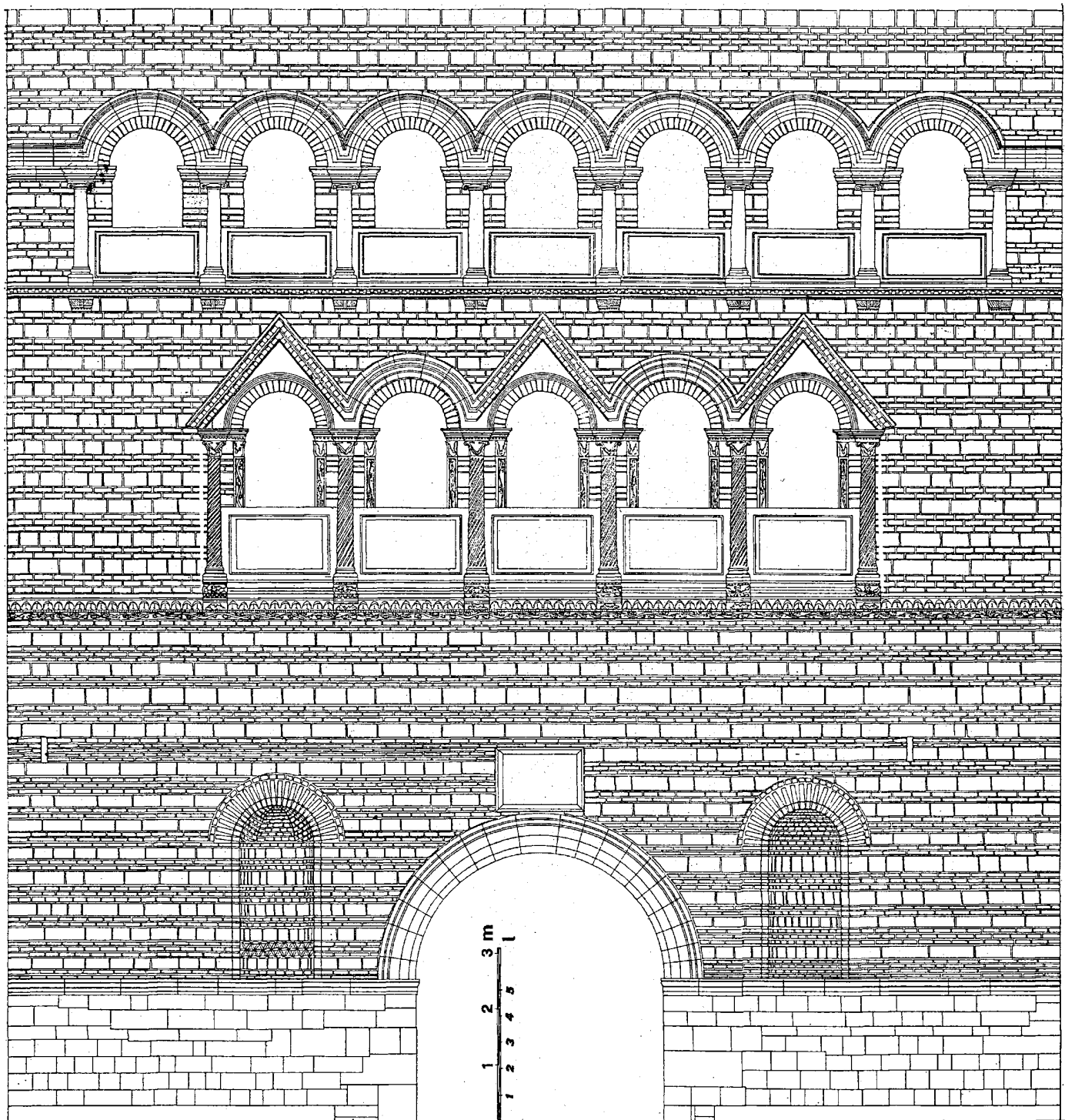
58 *Композицијска схема коришћена за пројектовање фасаде капије млађег утврђења (M=5 лаката, 1 лакат— 47,2—47,7 cm)*

пропугнакулум стварало је низ тешкоћа и довело до решења које није у духу монументалне фасаде млађег утврђења. Ова чињеница чини велике тешкоће у откривању и проналажењу разлога за померање новог улаза према југу и постављању испред старије куле, јер се испред првобитног улаза нови пропугнакулум могао лакше образовати. Он би, уз то био пространији, а порта декумана у целини симетрично решена, чиме би било остварено једно битно начело античког градитељства. Међутим, при оваквом обликовању пропугнакулума, од осе улазних врата ка унутрашњости, остао је са јужне стране већи простор него на насупротној страни, што би се могло чинити великим недостатком новог утврђења, уколико би се објашњење за овакав положај тражило само у практичним разлозима. Зато остаје да се положај и однос куле према улазу оправдају разлозима за померање осе декумануса, о чему ће доцније бити речи, и новом церемонијалном улогом старије куле. Археолошки докази су веома оскудни, а досадашњим истраживањима се дошло само до основних представа о таквој

59 Фасада тврђавских врата са двама бочним вишеугаоним кулама — идеална реконструкција

60 Фасада западних
тврђавских врата —
идеална реконструкција

улози појединих градских улаза. Проучавање овог питања отежавају и разлике у материјалним доказима, а такође несагласност писаних сведочанстава. Из досадашњих студија значења градских врата, произашло би да је, према предању пореклом са источног Медитерана, вршено одређивање положаја улаза према странама света и да су главна врата (*porta principalis*) наспрам храма за који је остављена најбоља јужна страна, на истоку је боравиште богова, а на западу духова подземља.¹⁵⁶ Поред тога изгледа да су постојали улази коришћени само за одређене свечаности: *porta triumphalis*.¹⁵⁷ Западна врата

156 Ово питање разматрао је E. L. Higharger (*The Gates of Dreams*, Baltimore 1940, 6—70). Он је проучавао порекло и значење градских врата у време пре Хомера, затим у старој Грчкој — у време Сократа и Платона — и најзад, концепцију врата у Virgилејеву и Августово време.

157 Cf. J. Gagé, *Fornix ratumenus, L'entrée „iselasique“ étrusque et la „Porta triumphalis“ de Rome*, Bulletin de la Faculté des lettres de Strasbourg 31, 1953, 175, где аутор износи неколико претпоставки о могућем положају овог улаза у Риму. Он је мишљења да су то била градска врата у

у првобитним насељима често нису ни постојала, јер је западна страна сматрана лошом,¹⁵⁸ али се то не дешава и у време којим се ми бавимо, што не искључује могућност да су остала извесна сећања на ранија веровања.¹⁵⁹

Непосредно испред источног и западног зида осмостране куле нађен је по један надвратник: претпостављено је да су делови спољњег оквира накнадно пробијених пролаза. Један надвратник је готово у целини сачуван; према мерама изгледа да је био на вратима ширине око 2,5 m, те одговара за оквир накнадно пробијених врата. Оба имају исту основну поделу: три степенасто усечена поља у доњој зони, а у горњој је, одвојен подеоном траком, посебан скулптурални облик. На једном надвратнику је на том месту биљни мотив са лозом наизменичних акантусових листова, а на другом, који је припадао вратима на западном зиду, који је дакле био окренут напоље, сложенији је садржај: у средишту горње зоне исклесана је људска глава од које су видљиви врат и овал лица; уоквирава је винова лоза са лишћем и грожђем, што излази из кантароса и, са сваке стране је по једна лавица окренута према средишту архитрава. Бочно од средишног хералдичког лика је лоза наизменичних акантусових листова. Поред чеоне представе веома је занимљива и она на доњој страни истог надвратника: у профилисаном оквиру приказана су три хипокампа.

Мотиви приказани на овом надвратнику виђају се и на надгробним споменицима. То се нарочито односи на винову лозу са кантаросом, којој многи научници приписују фунерални смисао, мада она удружена са представама фантастичних животиња има, опет, сложеније значење.¹⁶⁰ Саме представе хипокампа такође се сусрећу на надгробним споменицима, јер су симбол несреће и смрти. Из једног рукописа, што се чува у Равени, поред тога, сазнајемо да представа људског лика са дугим репом, која бљује ватру, симболизује земљотрес.¹⁶¹ Слично значење су иста чудовишта имала у Фригији.¹⁶² Представе фантастич-

склопу одбрамбених зидова која су се отвараола само за време свечаности тријумфа.

158 P. Lavedan, *Histoire de l'urbanisme* ..., 185.

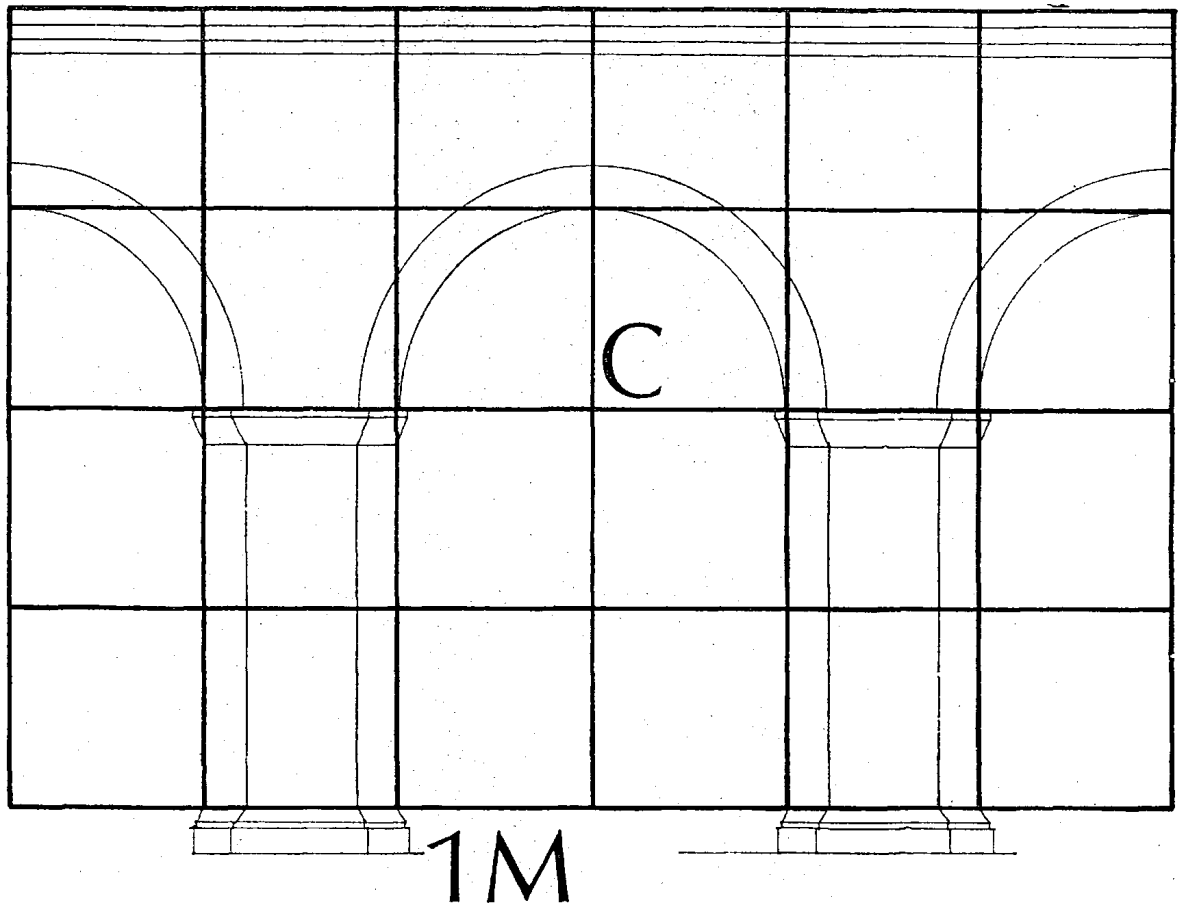
159 На нешто одређенији закључак у погледу церемонијалне улоге гамзиградских порта декумана навела би студија В. Е. Смит, *Architectural Symbolism of Imperial Rome and the Middle Age*, Princeton monographs in Art et Archeology XXX, Princeton, New York 1956. Смит је, наиме, запазио да на великом броју приказа градских врата, непосредно иза улаза, стоји једна посебна конструкција кружне основе са горњим делом у облику балдахина, чему би могла одговарати гамзиградска осмоугаона кула; сматра да је ова конструкција била намењена за обред пурификације царева пре тријумфалног улаза. Његова се хипотеза ослања на мозаичке представе царских палата, а доказе за исти обредни улаз изван царских официјелних седишта Смит налази у сличним конструкцијама приказаним на новцу из источних области Царства; претпоставља да је овај обред произашао из обреда пурификације водом који је упражњаван у многим паганским храмовима, или из миропомазанја код Јевреја пре него што се обраћало Богу. Има неколико сведочанстава која доказују да су такве просторне целине служиле за извесне обреде у царским свечаностима, па је сасвим вероватно да су оне постојале не само у сталном већ и повременом царском пребивалишту. Тако знамо да је кружна,

полукалотом засвојена просторија постојала у унутрашњости Диоклецијанове палате у Сплиту, пред улазом у салу са троном, а из описа царских церемонија Константина Порфирогенита, да је балдахин постојао у Великој палати у Цариграду на више места као у свечаној сали — Консистиријуму, коју је вероватно већ Константин Велики подигао (A. Vogt, *Constantin VII Porphyrogénète, Le livre des cérémonies, Comentaire I*, Paris 1935, 45 sq.) Зато је готово сигурно да су у касноантичким царским палатама постојале кружне просторије засвојене полуколататама, или балдахини са одређеном церемонијалном наменом. Због тога Б. Смит оправдано помишља на могућност да грађевина засвојена куполом, подигнута непосредно иза улаза у насеље, стоји у вези са извесним царским обредом. Монументалан, исто тако засвојен, улаз у царску палату у Цариграду — Халке, који је будио дивљење свих очевидца, најбоље је сведочанство истог просторног облика на улазу у царско пребивалиште (cf. A. Vogt, *op. cit.*, I, 56 sq.)

160 Тако би из студије J. Pirrenne, *Le rinceau dans l'évolution de l'art Sud-Arabe, Syria XXXIV* (Paris 1957), 125 sq., произашло да се винова лоза са вазом и грифонима односи на култ велике сиријске богиње Атаргатис, или облик синкретизма њеног култа са култом Диониса.

161 M. V. Tiroiekouirroff, *Sirennnes-poissons carolingiennes*, Cahiers Archéologiques XIX, 1969, no. 34.

162 Ibid., 63.

61 Део фасаде унутрашњег
портика млађег утврђења —
идеална реконструкција
заснована на утврђеном
пројектном модулу

них животиња на градским бедемима јављају се рано и имају од самог почетка слично значење и смисао заштитника од земљотреса и свих врста непогода. Да су гамзиградски надвратници заиста имали претпостављени положај и значење и да су клесани за оквир градских врата — потврђује и садржај мотива у средишту, јер се поуздано односи на заштитнике градских врата и насеља у целини. Проучавајући, наиме, клесани украс градских врата, Ш. Пикар (Ch. Picard) је утврдио да су, у духу старог ахајског веровања заштитници врата лавови и богиња Реа, о чему сведоче, после микенских врата, многи примери обликовани и украшени по угледу на њих.¹⁶³ Људска представа у средишту чеоне стране надвратника, по свој прилици је персонификација гамзиградског насеља, или представа његовог заштитника, а место таквим претставама било је, не само у антици већ и доцније у средњем веку, на капијама градова.

Градска врата савремена гамзиградским нису сачувана у великом броју; на познатим, међутим, није нађен украс истог садржаја. Може се зато претпоставити да је он на гамзиградском споменику приказан са посебним разлогом и да можда стоји у вези са неким претходним неповољним збивањима.

ГРАДСКИ ЗИД И ПОРТИК

ОСНОВА

Од оптичног одбрамбеног зида откопана је унутрашња страна дужине око педесет метара, а са спољне стране зид је ослобођен шута и грађевинског материјала, палог са горњих делова, свега неколико метара. Благодарећи већем обиму ископавања у унутрашњости насеља, имамо потпунију представу о целини некадашњег трема изграђеног уз од-

брамбене бедеме. Тако је постало познато да су између северног зида осмостране куле и јужног зида правоугаоне, на дужини од 26,45 m, односно 85 стопа, распоређена четири ступца крстообразне основе. Они су удаљени од млађих градских зидова за око 15 стопа, а ширина горњег дела стубаца, изнад постоља, износи 7,5 стопа. Трем је размерен на тај начин што је узето да размак између стубаца и одстојање од крајњег ступца на северу до правоугаоне куле износи 14 и 14,5 стопа, а уз северну осмоугаону кулу начињен је полустубац ширине 5,5 стопа. Уз осмоугаону кулу стубац је прислоњен, као што је речено, уз северни зид, али је примакнут западном углу, односно углу од којег полази коси северозападни зид куле, те је удаљен од новог одбрамбеног зида 4,55 m. У северном делу трем се шири да би унутрашња страна ступца била што више у правцу западног зида правоугаоне куле, па ширина износи 4,67 m. И поред ове исправке и настојања да се постепеним проширењем трема он што боље уклопи између две старије куле које немају исти положај у односу на нови градски зид, унутрашња страна ступца на северној страни није се подударила са правцем западног зида правоугаоне куле, те је горњи део задњег травеја био свакако косо изграђен, будући да се на северној страни могао ослањати само на јужни зид куле. На тај начин је трем у основи имао доста изразити прелом код последњег ступца, што се могло у целини избећи да је стубац уз осмоугаону кулу примакнут источном углу северног зида, а не обрнуто, и да је трем целом дужином био нешто веће ширине. Ова непрецизност није у складу са изванредном техником зидања новог утврђења, али се за сада не може објаснити, јер није довољно познато како су се нови тремови повезивали са старијим кулама, нити како је био пресвођен део између старијих кула и новог бедема.¹⁶⁴

Трем је грађен једновремено са осталим делом млађег утврђења; о томе сведочи техника зидања и употребљена грађа. Из доцнијег времена је један зид изграђен између трећег и четвртог ступца, рачунајући од осмоугаоне куле; зидан је ситном грађом и везивом од земље, а лежао је на око пола метра високом шуту, што доказује да је настао у време када је трем већ био делимично порушен.

ГРАЂА И ЗИДАЊЕ

Сви ступци имају снажно постоље од обрађених квадера пешчара, грађено, дакле, у техници *opus quadratum*, а горњи део — стабло — различито им је зидано. Северно од улаза су ступци зидани у техници *opus listatum*, а један од стубаца нађен на јужној страни у целини је зидан опеком (*opus testaceum*). Величине опека су: 45X31,5X7 — 7,5, а ширина спојнице 1,5 — 2 cm. Први стубац уз осмоугаону кулу са северне стране зидан је тањом опеком, дебљине 5,5 — 6 cm. У његовом стаблу има доста комада опека, што сведочи да је то грађа са старијих порушених здања. На овом ступцу су спојнице шире, те износе 3—3,5 cm. Остали ступци зидани су целим, великим, правилним опекама дебљине 7,5 — 8 cm. Спојнице су правилно обрађене са косо усеченим доњим делом за око 3 mm.

Градски зид је зидан у мешовитој техници (*opus mixtum*), са слојевима за изравнавање, на размацама од 1,8 до 2,5 m, од по три реда опека. У првом слоју за изравнавање су старе тање опеке, величине 44 X 31X X5,5 — 6 cm; у следећем су оне исте велике опеке, знатне чврстоће и правилних рубова, које су уграђиване у фасаде кула и градских врата млађег утврђења. Спојнице су обрађене на исти начин као на деловима од камена на вишеугаоним кулама: извучене су водоравне, косе и неправилне линије уз помоћ неког танког предмета.

ПРВОБИТНА ВИСИНА

Висина откопаних стубаца износи 2 до 2,5 m. Само је стубац уз осмо-страну кулу сачуван у већој мери. Њему је недостајало лице зида у горњем делу, али је језгро било сачувано до 4,5 m. Ступци имају по-

¹⁶⁴ У току ископавања овога дела нађена је већа количина мозаичких коцкица. Не може се, међутим, претпоставити да су припадале украсу

портика, већ изгледа вероватније да су доспеле у подлогу у време доцнијег насипања.

стоља завршена закошеним блоковима по целом обиму, изузев на средњем делу унутрашње стране. На основу профила постоља је претпостављено да је стубац у горњем делу био завршен истим косопрофилисаним венцем као и ступци у унутрашњости вишеугаоних кула млађе фортификације. За утврђивање првобитне висине ступца и трема у целини није се располагало никаквим материјалним основама; пошло се од самог облика ступца, јер он сведочи да се на стуб ослањало лучно постројење у подужном и попречном правцу. Уз помоћ таквог горњег дела била су образована готово правилна квадратна поља, највероватније засвођена крстастим сводовима. Укупна висина стубаца и трема утврђена је на основу висине градског зида уз који је трем био прислоњен, степеништа која су водила на поједине платформе и пропорцијских односа. Узимани су у обзир и подаци о односу ширине трема према висини, које препоручује Витрувије,¹⁶⁵ иако је извесно да се начела за које се он залагао, поред тога што се односе на стубове са водоравним гредама, у касноантичко време нису увек примењивала. Већ је утврђено да се са галерија у поткровљу вишеугаоних кула излазило на платформу на градском зиду, што значи да је одбрамбени бедем до платформе био висок 45 стопа. Фасада трема морала је бити нижа од градског зида. Из анализе основе се, међутим, могло закључити да је трем пројектован на исти начин као фасада градских врата, односно да је за мерења основе и елевације коришћен пројектни модул величине 7,5 стопа или 5 лаката, колико износи ширина ступца. Размак између стубаца је нешто мањи од два модула, јер износи у неким пољима 14, а у другим 14,5 стопа, али ово одступање је условила одређена расположива дужина трема, а не примена другог начина пројектовања и мерења. Ниједан се други растер, наиме, није са тако малим одступањима поклапао са изведеном грађевином, што је навело да се ова разлика од пола стопе сматра последицом просторних услова и да се занемари у даљем разматрању елевације трема. Тако би из утврђене модуларне мреже, пренете на фасаду трема, произашло да су ступци до подножја лукова били високи два или три модула. Пошто би висина од три модула била превелика у односу на ширину, усвојена је висина од два модула, колико износи распон између стубаца, а такође и растојање до одбрамбеног зида. На тај начин би гамзиградски ступци према ширини трема имали онај однос који за такве случајеве препоручује Витрувије. Од подножја лука до врха, фасада је највероватније имала такође висину два модула, јер је на тај начин имала најбоље пропорцијске односе, те у целини износила 30 стопа или 9,42 m. Ово је у сагласности са подацима о степеништима за излаз на поједине платформе, о чему је напред било речи.

сл. 61

АРХИТЕКТОНСКА
ПЛАСТИКА

Изнад трема је могао бити једноводни кров са слемом ослоњеним на спољни бедем, као код старијег утврђења. Има, међутим, примера где су над тремовима биле отворене терасе, као у Могорјелу.¹⁶⁶ Истина, тамо је посредни област са блажом климом што би отгравдало њихово постојање, али није искључено да је и у Гамзитраду горњи део трема био отворен на исти начин. На такав закључак наводе извесни делови клесаног украса, нађени у близини западног бедема утврђења. Они указују на могућност постојања унутрашње галерије уз бедем по целој дужини. Уз западни бедем, наиме, нађен је већи број делова стабала стубова од кречњака, који су, видели смо раније, били у саставу друге галерије над улазом у насеље. Стабала има више него што је на фасаду над вратима могло стати. Та чињеница и нађена три коринтска капитела исклесана из истог кречњака, нађена на 10 до 15 метара од млађег бедема на два различита краја насеља, наводе на помисао да је галерија постојала на градском зиду и дуж осталог дела западне фасаде. Ови капители имају исти састав и исту обраду акантусових листова као четворолисни капители од сивога пешчара, али за разлику од претходних примерака на њима је грло калатуса означено.

КАТАЛОГ 48
сл. 52, 192, 193

165 Vitruvije, op cit., knj. V, 116, sq.

166 E. Dyggve, H. Vetters, *Mogorjelo, Ein spätantiker Herrensitz in Dalma-*

tien, Österreichische Akademie der Wissenschaft, Schriften der Balkankommission, Antiq. Abt. XIII, Wien, 1966, 54, 56 и сл. 24, 27.

Лист акантуса је нешто ужи и виши него на претходним примерцима, али има исту поделу. Он се разликује тиме што његов врх, заједно са горњом плочом, излази више упоље и што, уместо неколико заобљених паралелних трака, које обележавају средњу жилу на капителима од сивога пешчара, ови од белог кречњака имају само једну. Насупрот овим разликама упадљива је сличност у клесарској обради акантусових листова, у облицима повијених зубаца и начину обележавања канала између режњева и на њиховој средини — због чега изгледа да су ове две скупине капители не само једновремене, него да можда потичу из исте радионице. Уколико постоје извесне разлике, оне су последица рада у различитом материјалу, а исте разлике у обради и облицима постоје и унутар прве скупине капители.

Пошто је, дакле, реч о једној скупуни капители, савременој коринтским капителима што су украшавали отворе на првој галерији над улазом у насеље, постоје основе за претпоставку да су ови коринтски капители од белог кречњака, о којима је сада реч, припадали украсу истог утврђења.

ОПШТА РАЗМАТРАЊА

ОСНОВИ ЗА ДАТОВАЊЕ

Најсигурније и најпотпуније податке за одређивање времена изградње млађег гамзиградског утврђења садрже западна градска врата. Општа замисао њихове фасаде, стилска обележја скулптуре, грађевински слог и, најзад, печати на извесним опекама извађеним из зидова вишеугаоне куле, чине сигурне основе на којима се може заснивати датовање млађег гамзиградског утврђења. Пошто овај споменик пружа драгоцене податке и за осветљавање извесних појава у потоњем византијском градитељству и помаже разумевању тока којим су фасаде типа градских врата пренете на друге грађевине, њихова архитектура и њихова стилска обележја морају бити подробније размотрена.

РАЗВОЈ ФАСАДА ТИПА ГАМЗИГРАДСКИХ ВРАТА

Фасада типа гамзиградских западних градских врата врло се рано јављају и остају у дугој примени. Њихова се изградња прекида на подручју ромејског Царства на измаку антике за извесно време, али се тада преноси на палате принчева Омејада,¹⁶⁷ а доцније се јавља у византијским областима са првом обновом античких облика, у доба македонске и комнинске ренесансе и на Западу у време каролиншке, или тзв. константинске обнове. Из историје развоја фасада издељених на две зоне, од којих доњу са градским вратима чине неколика већа поља украшена слободним стубовима, док је на горњој измењен ритам и уситњена подела уз помоћ низа полустубова или лезена, знамо да је ова замисао остварена већ на вратима храма Хере и Зевса на Тасосу, крајем IV века старе ере.¹⁶⁸ Иста замисао је примењена и на другим каснохеленистичким грађевинама, као на гробници Леукадија у западној Македонији, са почетка III века. Сматра се да је она месопотамског порекла и да је одатле пренета у Палестину, земљу Партанаца, Сирију и Анадолију у време хеленизма.¹⁶⁹ Овај начин обликовања фасада појавио се доста рано и у западним областима о чему сведоче Porta Marzia у Перуђи (Perugia) из II века старе ере.¹⁷⁰ Доцније, у време Августа, римска врата постају богато украшена. На млађим споменицима, почев од Porta Nigra у Тријери (из II века), украс је сведен на једноставну архитектонску пластику, а врата Аурелијановог утврђења у Риму потпуно су лишена клесаног украса, те показују до које мере су у то време поједностављене фасаде градских врата у западним деловима Царства.¹⁷¹ Потпуније сачувани споменик ове врсте у источ-

167 Cf. S. Abdul-Hak, *Die Schätze des Nationalmuseums von Damaskus*, s.a. s.l. 28 sq., taf. XLVI.

168 R. Martin, *Sculpture et peinture dans les façades monumentales au IV siècle avant J. C.*, *Revue Archéologique*, fasc. 1, 1968, 171—184.

169 K. M. Swoboda, *The Problem of the iconography of Late Antique and Early Mediaeval Palaces*, *Journal of the Society of Architectural Historians*, vol. XX (1961), 79

170 Cf. A. В. Власов и др., *Всеобщая история архитектуры...* књ. 2, 402 и сл. 9 у поглављу о етрурској архитектури.

171 Постоје и богато украшена врата у Верони. Само су једна боље сачувана (*Porta dei Borsari*), док су од других (*Porta dei Leoni*) сачувани незнатни остаци, али су она добро позната благодарем цртежима из XVIII века. На вратима је уклесан натпис из

ним областима потиче из познијега времена. Празнине настале због недостатка одговарајућих грађевина из ранијих епоха, ипак се могу попунити благодаречи многобројним представама градских врата на трачком новцу од времена Хадријана, а из других источних области чак и из знатно ранијега времена.¹⁷² За успостављање опште слике о развоју фасада типа градских врата помажу и сачуване фасаде друге врсте грађевина, као врата агоре из Милета из I, библиотеке из истога града са почетка II века и фасаде истодобних гробница из Петре. На основу тих примера се види да је у питању појава архитектонских облика нарочито омиљених у источним областима у неохеленистичко време.

Потпунијој реконструкцији изгледа фасада овога типа, у раздобљу што је непосредно претходило појави богато украшених Златних врата Диоклецијанове палате у Сплиту, или врата на западном pročелу утврђења у Гамзиграду, помажу нађени бројни појединачни делови грађевина и многобројни саркофази типа Сидамара. На основу архитектонских комада се види да је клесани украс на фасадама поступно постајао све богатији и да су поједине чланове у све већој мери покривали орнаменти, а малоазијски саркофази допуњују представу о стилским обележјима уметности у то време. На странама саркофага, наиме, приказане су фасаде грађевина, па су ту, уз помоћ архитектонских облика, образоване на дужим странама по пет, а на крајим по три интерколумније. Стубови имају, или тордиране канелуре, што је најчешће, или су обавијене лозом. На епистилу, архиволтама и троугаоним тимпанима у горњој зони, на необичан начин, комбинују се и распоређују облици остављајући исти општи утисак као украс прве галерије гамзиградских западних тврђавских врата у целини.¹⁷³ На многим комадима су, поред тога, у горњој зони интерколумнија исклесани наизменично троугаони и полукружни тимпани, или боље речено, сегментни луци, што је најближе изгледу гамзиградске фасаде. Ова се скупина саркофага, по мишљењу Р. Мореја (R. Morey), може пратити од 160. године до краја IV века.¹⁷⁴ Међу њима, по општем склопу, најсличнији су фасадама градских врата млађи примерци, као саркофаг Сидамара из друге четвртине III века,¹⁷⁵ затим неки примерци из средине истога столећа, а у исту скупину се може уврстити и саркофаг Јуниуса Басуса из 359. године, за који Р. Мореј такође сматра да је један вид типа градских врата.¹⁷⁶ Ови се споменици не могу узети као непосредне аналогije за украс градских врата, већ они посредно, осликавајући епоху чија је уметност била усмерена ка украшавању, упућују на закључак да је и градитељство у то време одликовало богат украс на оквирима отвора и на горњем делу колонијада и да је на pročелу грађевина остварен живи ритам наизменичним смењивањем архиволти и троугаоних тимпана.¹⁷⁷ Исправност ове претпоставке доказују поменути бројни комади клесаног украса са истовремених грађевина. Међу градитељским споменицима из III века, чији остаци сведоче о истој појави, а имају фасаду обликовану попут градских врата, леп пример представља монументално pročелје стадиона у античком Пловдиву (Philippopolis), где су изнад троделног улаза постојале аркаде са богатим клесаним украсом. На основу откопаног дела приземне зоне

времена Галијена (253—268), али на-
учницима се чини да су врата старија и да
су тада само обновљена (cf. G. Lugli, op.
cit., LXXVI). Ф. Фријерио сматра да су
она настала у Августово време (op. cit.,
120), а истог је мишљења и L. Crema,
(*Enciclopedia classica, Archeologia e Storia
dell'Arte classica*, vol. XII, tome 1.
L'architettura romana, Torino 1959, 217 sq.)

172 Cf. B. E. Smith, op. cit., 38—50, о
осталим споменицима cf. R. F. Hodinott,
*Early Byzantine Churches in Macedonia and
Southern Serbia*, London 1963, 3—33, pl. 18.

173 Општа обележја ове скулптуре и
преглед споменика дао је Ch. Diehl,
Manuel..., 106—109, а у примедбама на
истим странама навео и старију
литературу која се на њих односи.

Потпунију библиографију и преглед
споменика овога типа објавили су W. F.
Vobach, M. Hirmer, op. cit., 53 sq., 58 sq.

174 Cf. R. Morey, *Early christian Art*,
Princeton University press 1953, 24—27.

175 Ibid., fig. 140, 141.

176 Ibid., 263, 283.

177 Мотиви са саркофага типа „Си-
дамара“ доцније украшавају многе
надгробне плоче, cf. Firatli, *Une fa-
çade de faux sarcophage*, Cahiers Ar-
chéologiques XVI, 1966, 1—4; A. Gra-
bar, *Sculptures byzantines de Constan-
tinople, IVe—Xe siècle*, Institut fran-
çais d'archéologie d'Istanbul, XVII,
Paris 1963, s.v. *Devants de sarcophages* 33—42.

стадиона и бројних остатака са галерије — међу којима има конзола, стабала стубова, делова архиволти, разноврсних венаца — могуће је васпоставити изглед фасаде у општим цртама. У приземљу су била три тространа пролаза чије су бочне стране биле уоквирене пиластрима. Према нађеним комадима архиволти са галерије, чији се распон може приближно одредити, изгледа да је на спрату било пет полукружно засвођених отвора, од којих су извесни били полукружне нише. Испред отвора, на конзолама, стајали су стубови, што сведоче делови стабала и четворолисних капитела. Све чланове галерије покрива орнамент, а по његовом обликовању и по мотивима, овај споменик је настао најкасније крајем III века.¹⁷⁸

У овај низ споменика улази фасада врата Диоклецијанове палате у Сплиту, са истом основном поделом и богатим каменим украсом, и, врата у Никеји са краја III века. Из IV столећа откривене су неколике градске капије, али углавном слабо очуване, тако да се може судити само о схеми њихове основе, док им је горњи део готово потпуно непознат. Најпотпуније сачувана врата са краја тога столећа су Златна врата у Цариграду, а из доцнијега времена градска врата у Ресафи.¹⁷⁹ Врата која би у највећој мери помогла да се развојна нит фасада овога типа потпуније сагледа, била су подигнута на улазу у царску палату у Цариграду, у трећој деценији IV столећа. Она су на жалост позната само из писаних извора. Постоје и извесне ликовне представе, од којих се неке можда односе на монументални улаз у царску палату Халке (на једној слоновачи из Тријера и на минијатурама Скилицине Хронике). Непотпуни описи античких и доцнијих писаца улаза у царску палату, били су разлог да се изрекну различита мишљења о природи приказаних грађевина. Преовладало је гледиште да су у питању конвенционалне представе и да оне не могу послужити за доношење суда о некадашњем изгледу врата палате. Најпотпунију расправу о писаним изворима, што се на Халке односе, написао је С. Манго (С. Mango). Из његове студије се сазнаје да је Халке имала пространо прочеље са вратима у средишту, у чијој линети је била мозаичка представа, да је затим ту постојао низ аркада са нишама, у којима су биле постављене статуе,¹⁸⁰ а то значи да је улаз у царску палату у Цариграду био замишљен на исти начин као Златна врата сплитске палате и друга монументална врата претходнога доба.

До којег времена су фасаде биле обликоване на исти начин није могуће тачно утврдити. Од Златних врата у Цариграду, која су по свој прилици подигнута већ за време Теодосија I (378 — 395), сачувана је само доња зона са троделним улазом засвођеним једноставним непрофилисаним сводарима.¹⁸¹ У ове отворе уграђени су украсно обрађени оквири који досежу до лежишта лукова: једноставни правоугаони довртрници са капителима и гредни склоп доста поједностављеног састава. Извесни

178 Стадион у Филипополису је, на основу историјских података о времену обнове игара у овоме граду, датован у прву половину III века, па је у то време стављен и његов монументалан улаз са клесаним украсом, D. Tsontchev, *Contribution à l'histoire du stade antique de Philippopolis*, Sofija 1947, 12—14 и 34. Могуће је да је богат декор на његовој фасади доцније постављен, али свакако не после краја III века.

179 Cf. С. Mango, *Architettura bizantina...*, 39, 49, 53, tav. 36, 58.

180 С. Mango, *The Brazen House, A Study of the vestibule of the Imperial palace at Constantinople*, Kobenhavn 1959, 99—107.

181 О времену изградње Златних врата у Цариграду постоје два мишљења. У старијој литератури она су датована у време између 413. и 447. године, али је у новије време Ф. Герке изнео озбиљне разлоге због којих

сматра да би се могла сматрати делом Теодосија I. Грађење цариградских бедема, наиме, започео је 413. године префект Антемије, а 447. за време префекта Константина подигнут је и предњи заштитни ѕид (προτείχιμα), због чега се сматрало да су између те две године подигнута и Златна врата. Ослонац за то нађен је у чињеници, на коју је већ Мамбури, упозорно, да се бедеми повезују са ѕидовима кула ових врата. (E. Mamboury, *Les fouilles byzantines à Istanbul et dans sa banlieue immédiate aux XIX et XX siècles*, Byzantion XI, 1936, 262 sq.). Извесно је, међутим, да се већ приликом изградње Златних врата рачунало и на подизање градских ѕидова, због чега су могли бити раније испуштени потребни блокови за међусобно повезивање ова два дела утврђења. Садржај уклесаног натписа „Наес Ιοσα Theodosius decorat post fata tyranni; aura Saecula gerat qui portam construit auro" (F. Gerke, *op. cit.*, 126 sq.) иде у прилог Геркеовом мишљењу да су врата раније изграђена.

научници сматрају да су ови оквири накнадно уграђени у време грађења предзиђа 447. године.¹⁸² Донедавно се сматрало да постоје докази о некадашњем богатом украсу горње зоне врата. У току ископавања дела испред Златних врата, наиме, нађен је већи број рељефно обрађених плоча са различитим представама: глава једног месеца, делови сцене са Ендимионом и Селеном, Пегазом и музама, остатак представе Ероса, глава и реп пауна и др.¹⁸³ А. Грабар је био мишљења да је овим рељефима била украшена фасада Златних врата.¹⁸⁴ У новије време је претпостављено да су ове плоче у секундарној употреби украшавале фасаду врата предзиђа (протеихизме) за које је већ раније било утврђено да су грађена у средњем веку.¹⁸⁵ Ранија хипотеза да су ови рељефи украшавали горњи део Златних врата напуштена је, јер је претпостављено да су посредни рељефи са надгробних споменика. Иако нема никаквих података о изгледу горње зоне овог цариградског споменика, због приземног дела, на чијем су прочељу заступљени облици уобичајени за ранија градска врата, може се претпоставити да је ту била остварена већ позната подела.

Ниједна градска врата са краја IV или из V века нису потпуније сачувана, па о њиховим фасадама можемо судити на основу других оновремених грађевина, јер су многа прочеља тада настала по угледу на манументална градска врата царскога доба. Тако на сиријској цркви у Калат-Семану из 470. године препознајемо исте облике као на ранијим тврђавским грађевинама: слободне стубове, профилисане сводаре, подеоне венце, троугаоне тимпане, али распоређене на сасвим нов начин. Класични профили су већ ту напуштени, на члановима архитектонске пластике ове цркве нема рељефа, јер су они у међувремену преношени у унутрашњост, на монументални црквени намештај, а фасада више није подељена на два одвојена појаса, већ су чланови двеју зона претходних споменика овде слободно распоређени по целој фасади. За разлику од овог примера, на једном другом сиријском споменику, на градским вратима Ресафе из 530. године, постоје многи и разноврсни украси, али су они по духу толико удаљени од класичних узора да претстављају зрели облик нове уметности. Поред тога, у погледу састава фасаде, овај пример представља нови вид. Ту је, наиме, извршено сажимање двеју зона претходних облика, па је уз троделни улаз додат низ стубова са неједнаким интерколумнијама засвођеним богато украшеним полукружним луцима.¹⁸⁶ Градска врата, поред тога, овде више немају ранији просторни склоп.¹⁸⁷ Тако је, у даљем развоју фасада овога типа, подела на два одвојена појаса постепено напуштана, све док није дошло до потпуног сажимања украса оба појаса у једну јединствену целину, као што се то догодило на вратима у Ресафи, или на свођење некадашњих отвора на галеријама, на низове украсних слепих аркада, као на палати у Ктесифону из истога доба.

Иако, недостатак довољног броја примера спречава да се изрекне коначан суд о времену када је напуштена подела фасаде градских врата на два одвојена појаса; може се оквирно одредити да то преломно раздобље пада у крај IV или у прву половину V века. Из анализе развоја фасада градских врата могло би се, према томе, закључити да прочеље млађих гамзиградских врата улази у скупину споменика насталих до краја IV или до средине V столећа.

РАЗНОБОЈНОСТ ФАСАДЕ

Украс је у свим градитељским епохама имао важну улогу у обликовању, али је само у неколико наврата представљао најбитнији чинилац архитектонског израза. Тежња ка украшавању испољила се тада или разнобојношћу или разноврсним и богатим клесаним украсом, а сасвим се изузетно они јављају заједно, као што је случај у Гамзиграду.

Из историје градитељства знамо да су у антици две епохе биле обележене изузетном сликовитошћу и тежњом ка украшавању, што је

182 E. Mamboury, op. cit., 263.

183 Ibid., loc. cit.

184 A. Grabar, *Sculptures...*, 58.

185 Th. Ulbert, *Studien zur dekorativen Reliefplastik des östlichen Mittelmeerraumes, Schrankenplatten des 4—10 Jahrhunderts*, Institut für Byzan-

tinistik, München 1969.

186 Supra no. 147.

187 J. Kollwitz, *Die Grabungen in Resafa*, Actes du X Congrès international des études byzantines, 1955, Istanbul 1957, 141; W. Karnapp, *Die Stadtmauer von Resafa, Syrien*, Bonner Jahrbücher 166, 146—151, Abb. 1.

остварено оживљавањем архитектонских облика углавном разнобојношћу. Тако се склоност ка дејствима боја, преузета са асирског и персијског Истока, нарочито испољила у хелинистичкој уметности. Такво схватање лепоте освојило је александријски двор, а затим је пренето у хеленистичке градове на Сицилији и у јужној Италији, где су за украшавање и облагање зидова коришћени најразличитији материјали. Нешто доцније, грађевински слот је постао сложенији, јер је и он био усмерен ка постизању истога циља. На површинама зидова појавили су се тада украси остварени употребом различитих грађевинских материјала, у виду шаховских поља (*opus reticulatum*), меандара, наизменичних разнобојних редова (*opus listatum*). Дошло је до употребе разноврсних керамичких облика за украсе око прозора, за венце, тимпане и друге делове грађевина. Овај стил у уметности обновљен је у време неохеленизма. Тада, упоредо са занимањем за хеленистичку филозофију, уметност и културу уопште, што се испољило у чувеним школама у Александрији, Атини, Антиохији, где су се окупљали интелектуалци и уметници неоплатоничари, обновљена је у уметности некадашња кићеност и сликовитост, нађени су нови начини да се дочара утисак сјаја и раскоши.¹⁸⁸ Исти уметнички израз нарочито се испољио у касноантичко време. Разнобојност је тада поново постала главно обележје грађевина; постизана је углавном уз помоћ слагања двају различитих грађевинских материјала: камена и опеке. Ови утисци су појачани одабирањем разнобојног камена за архитектонску скулптуру и друге украсе на фасадама. Тако је Ромулов храм у Риму, на пример, започет у време Максенција, а освећен у доба Константина Великог, имао на главној фасади вестибил са два стуба од порфира који су носили гредни склоп од белог мермера.¹⁸⁹ Слично је изгледало прочеље западних градских врата млађег гамзиградског утврђења: цела фасада је подељена на део зидан сивим каменом и део грађен са наизменичним редовима опеке и камена; између њих је подеони венац беле боје. Иста пажња била је посвећена избору градива за украс око отвора на галеријама, па су оквири на првом спрату од сивог, а на другом од белог камена. Тако се оквир галерија издвајао од двобојног залеђа, а фасаду су уоквиравале вишеугаоне куле на чијим је прочељима била заступљена иста разнобојност.

Убрзо после појаве првих грађевина зиданих вишебојним материјалом, започело је облагање зграда разнобојним каменим плочама, као што се види по неким примерима из Остије са почетка IV века, а судећи по обради спољњег лица зида, слично је била украшена и фасада ротонде Св. Ђорђа у Солуну из 300. године. Такав начин обраде фасада остао је у примени на свим потоњим значајнијим грађевинама. Са каменом облогом, у техници *opus sectile*, могло је да се изведе смењивање разнобојних слојева на исти начин као камена и опеке на горњем делу гамзиградске фасаде. Међутим, пре него што су се овом техником могле украшавати фасаде грађевина, разложно би било претпоставити да је она била саставни део фактуре зида и да је била изведена од мање скупоценог материјала, као што је случај у Гамзиграду. Облоге на грађевинама из V века пружају извесне потврде за ову претпоставку. Тако, на пример, у Св. Димитрију у Солуну, на челу подужних лукова што међусобно деле бродове, облога којом су опонашани сводари изведена је од двобојног камена у наизменичном распореду, а сводови и луци грађени од наизменичних камених сводара и опеке типични су за градитељство које је солунској цркви претходило више од једног столећа. О томе сведоче луци на Константиновим термама у Арлу у Тријеру, или луци на амфитеатру у Бордоу.¹⁹⁰ Разнобојност фасада произашла из фактуре зида може се, зато, сматрати старијим видом украшавања.

188 Опширније о александријској култури и уметности писао је Ch. Diehl, *L'Égypte chrétienne et byzantine, Histoire de la Nation égyptienne*, t. III, Paris 1933, 401—497.

189 M. C. de Azevedo, *Policromia e polimateria nelle opere d'arte della tarda antichità e dell'alto medioevo*, Felix Ravenna, *Rivista di antichità ravennati cristiane e byzantine*, fasc. I (CI), 1970, 228.

190 За Константинове терме у Тријеру cf. H. Keler, *Rimsko carstvo*, 199 sqq., сл. на стр. 203; за терме у Арлу of J. Burekhardt, *Die Zeit Constantins des Grossen*, Wien, s.a. bild 21; за амфитеатар у Бордоу L. Crema, *Enciclopedia classica...*, vol. XII, tome 1. 509 и fig. 662, и W. Sas-Zaloziecky, *L'influence exercée par l'architecture tardoantique sur l'architecture de l'époque Justinienne*, *Atti de settimo Congresso internazionale de archeologia classica*, vol. II, Roma 1961, fig. 3.

Није се могло претпоставити, због времена у које пада претходна фаза грађења у Гамзиграду, да се украшавање његовог млађег утврђења подудара са временом образовања овог стилског израза. Са друге стране, пошто је у Гамзиграду вишебојност постигнута пре свега, слогом градива у зиду, очигледно је да гамзиградско млађе утврђење није настало ни у епоси коју обележава разнобојност фасада остварена употребом само различитих облога. То значи да су друга гамзиградска врата подигнута у прелазно доба, у време док су оба начина украшавања била у примени, што је био случај можда током целог IV века, а свакако у његовој првој половини. На тај закључак наводи и сам грађевински слог, техника *opus listatum*. Ова техника рада, односно смењивање редова камена и слојева опеке, није била у честој употреби, или бар није сачувана на великом броју споменика. На самом почетку разматрања њених обележја неопходно је нагласити да се у извесним прегледима и анализама градитељских техника она не издаје као посебна врста. Тако је С. Бобчев сматра структуром *opus mixtum*. Основна разлика, међутим, између технике *opus mixtum* и *opus listatum* је у томе што се код прве (*opus mixtum*) на размацама од 1 до 2,5 m уграђује неколико редова опека, а *opus listatum* је наизменично ређање опеке и камена с циљем да се тиме постигну одређени визуелни ефекти. Зато већ Ђ. Луљи посебно разматра смењивање камена и опеке назвавши ову технику *opus vittatum mixtum*.¹⁹¹ Антички назив оваквог начина слагања градива није познат, па је Р. Краутхајмер (Krautheimer) нашао да је исправније назвати га *opus listatum*, што је усвојено и у овом раду.¹⁹²

Најранији примери наизменичног слагања камена и опеке познати су из Помпеје. Касније, у II и III веку, слична техника зидања се среће у доста ограниченом броју случајева. Права ренесанса овог начина зидања настаје тек крајем III века, а виђа се на споменицима у Остији, на касноантичким складиштима са краја III или из IV века, затим на нимфеуму куће Амора и Психе и у кући Фортуна Анонарија, обе из IV века, где се ред камених блокова висине од око 10 cm наизменично смењује са два реда опека.¹⁹³ Једино у остијским складиштима има слојева не само од два, већ и три реда опека, али ови се слојеви не смењују по утврђеном распореду као у Гамзиграду. Следећи пример градње у техници опус листатум представљају поправке на зидовима Аурелијановог утврђења у Риму, за које Луљи сматра да су из времена Максенција. На исти начин зидане су и друге грађевине из тог доба, на пример зидови Максенцијевог циркуса у Риму (из 302—312), само што се ту наизменично смењују један ред камена и један ред опека.¹⁹⁴ У ову скупину могу се уврстити и оне грађевине код којих су слојеви од камена нешто виши и имају два до четири ниска реда између појаса од опека: и ту су постигнути исти визуелни утисци помоћу слагања редова различите грађе. У ову скупину споменика ушли би још Максенцијева палата и једна гробница на Виа-Апији у Риму, обе из IV века, Св. Констанца из 350. године,¹⁹⁵ и амфитеатар у Бордоу. Исти начин зидања установљен је и у доњим слојевима Латеранске базилике у Риму из IV века и на оним деловима Св. Петра у Риму који су из Константиновог времена.¹⁹⁶ Међу грађевине зидане овом техником свакако спадају још велике Константинове терме у Тријери и Арлу, затим театар у Мајнцу, такође са почетка IV века, а изгледа да су на исти начин зидани и меморијални објекти у Ноли (Чимитиле) код Напуља (V век).¹⁹⁷

191 Ђ. Луљи је ове примере уврстио у поглавље о техници *opus vittatum mixtum* сем примера из Помпеје, које је ставио у поглавље *opus reticulatum*, јер је ту смењивање камена и опеке примењено само на угловима оних грађевина које су грађене техником *opus reticulatum*. С. Бобчев је расправљао углавном о грађевинама са структуром *opus mixtum*, односно са слојевима за изравнавање, али је обухватио и случајеве где смењивање није последица конструктивних потреба, већ начин украшавања фасада, као што је позориште у Мајнцу и терме Елагабалове на *vía Sacra* у Риму.

192 Cf. R. Krautheimer, op. cit., 361.

193. G. Lugli, op. cit., II, tbl. CXCIII, 3; G. Galassi, *Roma o Bisanzio*, Il Congedo classico e l'arte nell'alto medio evo, Roma 1953, 381 sq. и fig. 241, 242.

194 G. Lugli, op. cit., II, tbl. CXCIV, 2 и 3.

195 Ibid. CXCIV, 4 и CXCIV, 2.

196 R. Krautheimer, op. cit., 26, 34.

197 Supra no. 190. За театар у Мајнцу cf. С. Бобчев, op. cit., 182, а за Чимитиле у Ноли R. Krautheimer, op. cit., 146.

62 Делови двеју архиволти,
инв. број 70 и 156, са
прве галерије западних
врата млађег утврђења

63 Део венца од сивога
пешчара, инв. број 63,
украшен виновом лозом
са лишћем и грозђем,
који потиче са
дванаестугаоних кула

64 Део пиластра, инв. број
78, са исклесаним
увезаним лаворовим
снопом на чеаној страни

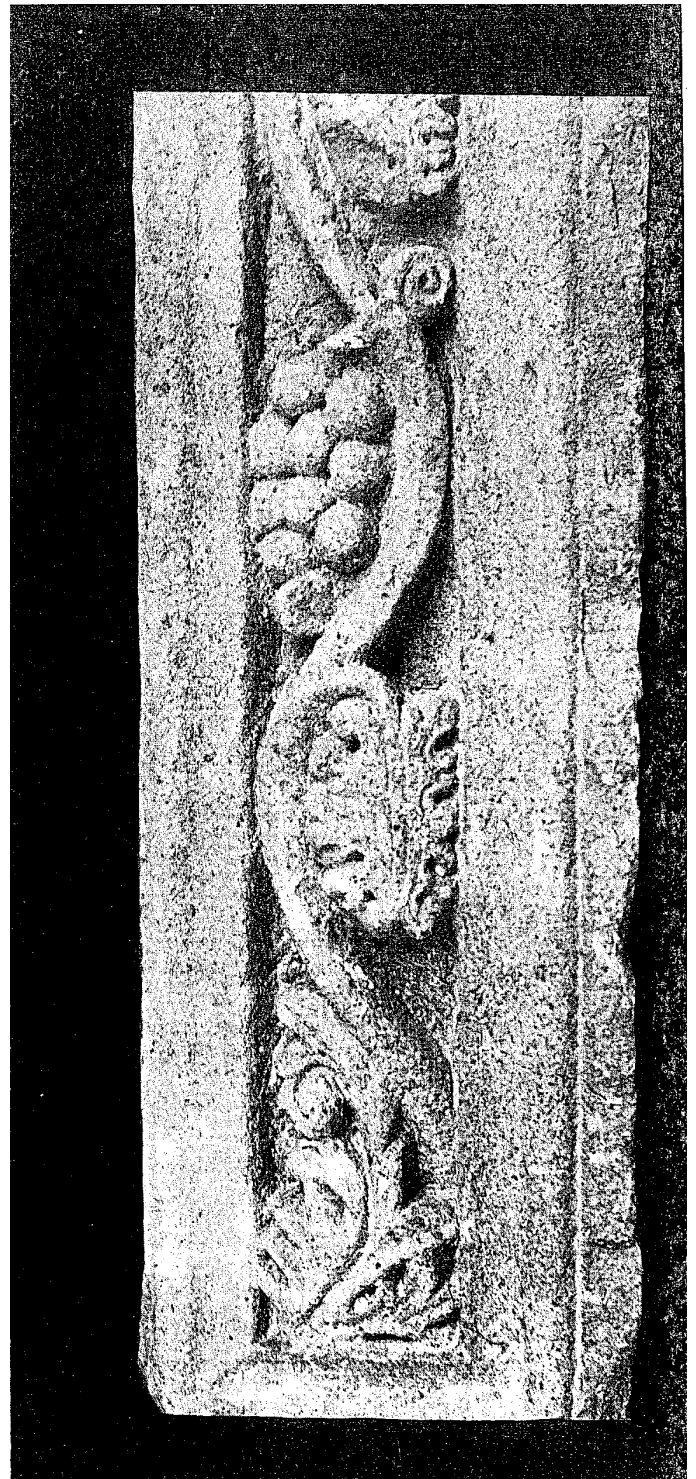

*65 Ловорова тролисна трака
на пиластру инв. број 1*

*66 Ловорова тролисна трака
на пиластру инв. број 71*

67 Део бочне стране пиластра број 36, украшен виновом лозом са лишћем и грозђем

68 Део бочне стране пиластра број 5 на којој је исклесана винова лоза са лишћем и грозђем

69 Новац нађен у малтерној подлози пода у вишеугаоној кули млађег утврђења на чијем се аверсу чита, GAL MAXIMIANVS PF AVG, а на реверсу, GENIO A — VGVSTI

Ова техника зидања, као што се из овог прегледа може видети, нарочито је често употребљавана од 300 до 350. године и то у самом Риму, углавном на грађевинама Максенција и Константина, а затим на другим Константиновим грађевинама у Тријери и Арлу. Међу грађевинама које су подизали потоњи владари, а остали су њихови бројни трагови у многим великим средиштима источних области Царства, ова техника рада није поновљена.

Сви познати примери су из западних крајева. Величина мерне јединице коришћене за мерењање гамзиградских западних градских врата износила је, као што смо видели, 31,5 — 31,8 cm. Стопе исте величине биле су у употреби у источним областима, те се на основу мера гамзиградске грађевине посредно закључује да су њу градили мајстори из источних провинција, где међутим, нема сачуваних примера таквог начина рада на касноантичким грађевинама. У византијском градитељству ова техника се користи готово искључиво од X века, од времена оживљавања античких облика, што се може објаснити претпоставком да су у Византији постојале старије грађевине које су могле послужити као узор новим подухватима. При томе свакако треба мислити на многобројне грађевине владара тетрархије, а нарочито на задужбине цара Константина Великог, које су могле имати иста обележја у погледу начина зидања као и грађевине подигнуте у његово доба у западном делу Царства. Уосталом, иста општа обележја имају зидови многих старијих малоазијских и сиријских грађевина, као купатило у Милету, из око 100 године, и амфитеатар у Пергаму, из II века, на пример.¹⁹⁸ Ова техника, иначе сматрана хеленистичком, због локалних услова, овде је изведена само каменом. Из доцнијег, Константиновог времена на жалост није, у источним областима, сачувана ниједна грађевина у довољној мери да би се могло судити о техници рада византијских мајстора из његовог доба. Због тога се од свих поменутих примера могу издвојити Константинове терме из Тријера и Арла, где се смењују два реда камених тесаника са два и три реда опека као у Гамзиграду. Тријер има и других сличности са Гамзиградом, на пример лукове екстрадоса оперважене венцем од једног реда опека.

У оквиру разматрања технике грађења, потребно је осврнути се на начин обраде спојница. Неправилно извучене линије на широким спојницама, уз помоћ неког чврстог предмета, као на млађем утврђењу у Гамзиграду, по мишљењу Е. Дигвеа својствене су Диоклецијановом времену, а на исти начин извлачене су спојнице на зидовима Галеријеве палате у Солуну и на палати у Могорјелу.¹⁹⁹ На овој последњој постоје делови на којима су спојнице покривене равно извученим испупченим тракама, чега такође има на млађим гамзиградским бедемима. Утврђено је да се извлачење оваквих трака на спојевима блокова у зиду, односно опонашање зидања каменим квадерицама, појавило у Риму крајем III и да је било у примени у IV веку, као на Максенцијевој базилици, на пример.²⁰⁰

Обрада спојница на зидовима млађег гамзиградског утврђења, примењен грађевински слог и разнобојност фасаде градских врата показују овај споменик у истом светлу, па они и појединачно и удружени дају исте основе за његово датовање. Тако се из проучавања разнобојности фасаде гамзиградског млађег утврђења може допунити закључак заснован на анализи развоја фасада типа градских врата, те одредити IV век као временски оквир у којем је овај споменик настао. Овај закључак оснажују и подаци о печатима на извесним опекама извађеним из зидова овог утврђења.

ПЕЧАТИ НА ОПЕКАМА

Приликом ископавања северне вишестране куле нађено је неколико фрагмената опека са делимично сачуваним печатом, те се оне могу

198 Cf. J. B. Ward-Perkins, *op. cit.*, 84 sq., pl. 27.

199 Cf. E. Dygge, H. Vetters, *Mogorjelo...*, 20, 52. На исти начин су на широким спојницама извлечене танким предметом линије у разним правцима на зидовима осмоугаоне грађевине у Солуну из око 300. године,

cf. J. B. Ward-Perkins, *op. cit.*, 53, на солунској ротонди и на свим откривеним зидовима Галеријеве палате.

200. Cf. R. Krautheimer, *The Constantinian Basilica*, *Dumbarton Oaks Papers*, nm. twenty-one, (1967), 136 и no. 67.

оквирно датовати. Од некадашњег печата може се прочитати само MOES. За зидање горњих делова ове куле коришћени су комади опека узимани вероватно са старијих порушених грађевина. Старије опеке су знатно тање од целих опека уграђених у доњи део кула и у градска врата млађег утврђења, због чега је сигурно да су опеке дебљине 7,5 и 8 cm прављене у време када је зидано ново утврђење.²⁰¹ Исту дебљину имају и опеке са печатима. Опеке са истим ознакама нађене су у Ескусу, Целен и Сучидави, а према читању печата односе се на LEG (iones) V M (acedonica) OES (ci), или L (egio) V M (acedonica) OES (cus). Ови печати су отискивани крајем III (после 270. године) и у IV веку, у време када се пета македонска легија поново вратила у Ескус.²⁰²

СТИЛСКА ОБЕЛЕЖЈА КЛЕСАНОГ УКРАСА

Приликом разматрања стилских особености клесаног украса гамзиградске фасаде, мора се посветити подједнака пажња обради и обликовању појединих чланова, распореду и избору мотива, као и саставу украса сваке галерије у целини.

Већ на основу првог утиска стиче се уверење да је клесани украс гамзиградских млађих градских врата неуједначен у погледу избора мотива и начина њихове обраде. Тако јајаста кима са стреластим лишћем, на пример, има на неким пиластрима двојну љуску, правилно распоређен орнамент и висок рељеф, а исти мотив на архиволтама са троугаоним тимпанима је стилизованији, тврђи и рад слабијих мајстора. Нарочито се то запажа на остатку друге архиволте, инв. број 156, који има сасвим рустичну обраду. Нису на исти начин обрађени ни ловорови листови, па се ловор на тролисној траци, на бочним странама пиластра број 1 и 85, разликује од листова увезаних у сноп, на средини шире стране пиластра број 71. На овом последњем примерку је и винова лоза са лишћем и грозђем другачије обрађена него на осталим комадима. Разлика је најочигледнија у начину обликовања листа: код осталих примерака лист је петочлан са правилно распоређеним испупченим жилама, а на пиластру број 71 винов лист је изрецкан по обиму уз помоћ сврдла, а по средини су уклесане две плитке линије које обележавају жиле. И гроздови су различито клесани. На првим примерцима су они ближи природним облицима, зрна су раздвојена, а грозд одвојен од стабла лозе дршком, док су на пиластру број 71 зрна приљубљена, а грозд готово везан за стабло. На конзолама обрада винове лозе, лишћа, гроздова и средишног мотива — кантароса, показује да су оне рад бољих мајстора.

сл. 63, 67, 68

Поред тога што су различито обликовани исти мотиви, на извесним скупинама, постоје разлике и у њиховом избору, као на капителима, на пример. Могућност да је ова неуједначеност настала стога што сви комади нису клесани једновремено могла је бити искључена. Комади,

201. И у античком Сирмијуму дебље опеке, од 7,8 cm, нађене су у грађевинама датованим у III и IV век, док су на старијим опеке тање (од 3,5 до 6 cm), cf. A. Milošević, *Roman brick stamps from Sirmium*, Sirmium I. Beograd 1971, 115 и 118.

202. А. Фрова, (*Разкопки на италианската археологическа мисија в Ескус*, Известия на Български Археологически институт XVII (София 1950), 45, 53) претпоставља, пошто је V македонска легија по његовом мишљењу до 270. године била у Тресмису (*Troesmis*), да је један њен део и надаље остао у Ескусу и продужио да прави опеке, јер грађевину у којој је нашао примерке са овим печатима датује у средину III века. Ch. Darembeng, E. Saglio (*Dictionnaire...*, sv. *Legio V Macedonica*), међутим, реконструишу кретање ове легије и закључују да је она из Тресмиса пре 270. пребачена у Потансу (*Potaissa*), а после напуштања Дакије, за време Аурелијана, враћена у Ескус. Ту је била и у време када је писана *Notitia dignitatum*, а то значи у дру-

гој половини IV века, док је један њен део био у исто време у Цебруму (*Cebrum*), а друга два у Вариниани (*Variniana*) и Сучидави (*Sucidava*). A. Petre, *Organizarea Limesului dunarean in Provincia Moesia*, Monumente istorice si de Arta, Rev. Muzeeler si monum., no. 1, 1974, 33—38, детаљније анализује печате ове легије и утврђује типове који одговарају појединим етапама. Прва етапа, по њему, одговара времену до 106. године, када је легија боравила у Ескусу, другу, до 169, приказују печати „*типа Тресмис*“, следећу, до 271, „*тип Потаус*“, а после овог времена, када се легија поново вратила у Ескус, отискивани су жигови са LEG V M OES (*op. cit.*, 38). Пошто је Ескус доста удаљен од Гамзиграда да би се претпоставило да су опеке донете оданде, изгледа вероватније да су војници обучени за израду опека из Ескуса боравили у Гамзиграду за време обимнијих градњи. Извесне кохорте ове легије биле су већ раније у Гамзиграду, као што ћемо доцније видети.

наиме, имају исту основну поделу и тектонику, а припадали су и истој грађевинској целини, због чега је извесно да су једновремено припремани. Објашњење за настале разлике може се наћи у претпоставци да су их клесали мајстори неуједначеног искуства и различитих занатских способности.²⁰³ У прилог овој претпоставци говори чињеница да је сав украс клесан на лицу места, од локалног камена, а то значи да је већи број мајстора био пореклом, не из најбољих клесарских радионица Царства, већ из провинције. Уосталом, ове провинцијске балканске клесарске радионице имале су удела, од почетка IV века надаље, чак и у украшавању споменика у царским престоницама.²⁰⁴

За анализу стилских обележја архитектонског клесаног украса најчешће се користе капители, јер су у највећој мери проучавани, тако да су у њиховом развоју утврђене основне фазе. Гамзиградски примерци се, међутим, не могу уврстити у уобичајен архитектонски украс, јер су четворолисни капители, а они су ретко налажени и нигде се нису стекле сигурне основе за њихово датовање. Зато су о времену њиховог настанка изречена несугласна мишљења. У једном већ објављеном раду, дат је преглед досадашњих расправа о четворолисним капителима, због чега ће овде бити сажето изложена само основна питања њиховог датовања.²⁰⁵ Најбитнији разлог због којег су раније капители овога типа стављани у време почев од средине V века, произашао је из претпоставке да су четворолисни капители настали упрошћавањем коринтских капитела са листовима у две зоне. Поједностављивање састава ових великих коринтских капитела, који имају по осам листова акантуса у сваком појасу, започело је већ у трећем веку.²⁰⁶ Прво је на њима изостављан каулис, потом лисне чаше, а затим и унутрашње хелисе. Познији капители овога типа, са краја IV или из V века, имају украс некада сведен на један ред од осам листова акантуса у доњој зони, а у горњој, испод завршне равни су нешто сажетији уобичајени мотиви.²⁰⁷ Истраживачима се чинило да је из поступног свођења облика на овим коринтским капителима, настала посебна врста украшена са свега четири акантусова листа, чије су средње жиле испод истурених углова завршне равни, а сваки лист покрива две половине налегних страна. Четворолисни капители налажени су у неколиким подунавским градовима: у Сирмијуму, Сингидунуму, Виминацијуму,²⁰⁸ Ескусу, али исто тако и у другим провинцијама као у Салони, Стобима, Филипополису. Благодареди примерцима из Ескуса и Филипополиса, који су датовани у почетак III, а који су могли бити клесани најкасније крајем тога века,²⁰⁹ пут развоја и образовања четворолисних капитела показао се у знатно измењеном светлу. Постало је, наиме, очигледно да се четворолисни капители морају сматрати самосталним обликом произашлим, по свој прилици, из унутрашњег архитектонског украса, односно из капитела пиластара.²¹⁰

203 Већ је А. Грабар доказао да су и у рановизантијској скулптури у престоници, на исти начин као у уметности осталих средишта у било које доба, једновремено настајала лепа и осредња дела, технички савршена и лоша, и да слабији клесарски рад не мора бити знак да је дело млађе, (*Sculptures byzantines.*, 37 sq.).

204 Можда су клесари из тих радионица украсили скулптуром Галеријев славолук у Солуну, cf. A. Grabar, *Le premier art chrétien* (200—395), ed. Gallimard, Paris 1966, 148.

205 М. Чанак Медић, *Четворолисни капители из Гамзиграда*. Зборник Народног музеја VIII, 1975, 247—253.

206 С. Бобчев, *Римско-коринтски капители од Југозападна и Северна Бугария*, Известия на Бугарски Археологически институт XXXII (София 1970), 122.

207 О изостављању појединих облика на великим капителима, као доње зоне акантусових листова, потом волута и образовању кемфер-капитела cf. R. Kautzsche, *Kapitellstudien*,

Beitrage zu einer Geschichte des spätantiken Kapitells im Osten von vierten bis ins siebente Jahrhundert, Berlin—Leipzig 1936, 14; И. Николајевић—Стојковић, *Рановизантијска архитектонска декоративна пластика у Македонији, Србији и Црној Гори*, Српска академија наука књ. CCLXXIX, Београд 1957, 9 sqq.; С. Бобчев, *Римско-коринтски капители*, 122.

208 Cf. I. Nikolajević, *Chapiteaux d'ordre corinthien de Sirmium*, Akten des VII Internationalen Kongresses für Christliche Archäologie, Trier 1965, 653—660.

209 Cf. D. Tsontchev, *op. cit.*, 31, pl. XLV, 2; С. Бобчев, *Римско-коринтски капители*..., 113, 126.

210 Први је Р. Кауч упозорио да се четворолисни капители малих димензија јављају већ у првом веку (*op. cit.*, 14), а датујући један део капитела истога типа из Могорјела у IV век (*ibid.*, 11—16), дозволио је могућност да се овај облик јавља и

Разлике у избору мотива на истој скупини капитела у Гамзиграду спречиле су да се на основу степена њихове сведености изврши датовање. Остала је, због тога, једина могућност да се време клесања ових капитела утврди на основу анализе начина обликовања. За ту сврху нарочито су погодни акантусови листови, јер се на њима могу пратити поступне промене. Тако се може уочити да је крајем III и у првој половини IV века пластика листа била изразита, висока, са наглашеним и оштро клесним обрисом, а тиме и јачим тамно-белим дејством. Бразде између режњева и канали, који полазе од врхова зубаца, дубоко су тада клесани како би се тај утисак лојачао. Пластика је временом постајала плића и мање одвојена од калатуса, а бразде на режњевима су све више уједначаване. Сам облик акантусовог листа такође је унеколико мењан. Прво је започело преламање само извесних зубаца и постављање у водораван положај, да би се доцније то проширило на све зупце листа, а поступно је смањиван и број зубаца на режњевима.

Повијање и преламање само неколиких зубаца, као на коринтским капителима у Гамзиграду, почело је доста рано; редовно је постало у источним областима у III, а у осталом делу Царства у IV веку. На коринтским капителима у ово време врхови повијених зубаца спајани су са зупцима суседног листа, образујући карактеристична ромбична поља; доцније је увећан број повијених зубаца, а тиме и број зубаца спојених са зупцима суседног листа.²¹¹ Тежња ка смањивању броја зубаца такође је могла бити уочена. Истина, број зубаца се не може, и поред тога, узети као мерило за датовање, али се може оквирно рачунати, како је предложио С. Бобчев, да се режњеви са пет зубаца срећу у току II и III века, са четири у току III, а са три у IV и V столећу.²¹² Акантусови листови са режњевима издељеним на по три зупца, као на гамзиградским капителима, најчешће се виђају на капителима из V века, али је биљни мотив у то време постао плићи и знатно стилизованији него што је случај на гамзиградским примерцима. Поред тога, у V веку су обично између режњева образовани заобљени делови у виду окаца, типични за тзв. „византијски“ акантус. Овај последњи облик био је усвојен у то време већ и у западним областима.²¹³

Са истим начином моделовања, истим бројем преломљених и спојених зубаца са врховима суседног листа и истим начином обележавања бразда између режњева и канала који полазе од врхова зубаца, гамзиградским четворолисним капителима могу се наћи бројне паралеле међу капителима датованим у IV век. На још одређенији закључак наводила би чињеница да су гамзиградским капителима врло блиски начину моделовања коринтски капители из Диоклецијанове палате у Сплиту и извесни примерци из Рима, које Р. Кауч (Kautzsch) ставља у другу четвртину IV века, што би навело да се временски оквир гамзиградских капитела сузи на доба пре средине тога столећа. Једина сметња поузданијем везивању гамзиградских примерака за ове сплитске и римске капители лежи у чињеници да су на овим последњим режњеви акантусових листова подељени на по четири зупца, а не на три као у Гамзиграду.

раније. С. Бобчев је, међутим, сасвим категоричан. Он сматра да се избор мотива на капителу не може узети као искључиво мерило при датовању, већ да се он мора посматрати у функцији његове величине (Римско-коринтски капители. . .) па капител овога типа који анализује датује у крај II или почетак III века. У новије време четворолисне капители из Сирмијума В. Поповић је такође рано датовао, у време око 300. године, Касноцарски хиподром у Сирмијуму, Старинар н.с. XXVI, 1975, (Београд 1976), 63.

211 Cf. В. Filarska, *Studia Palmyrenske II, Studia nad dekoracjami architektonicznymi Palmyry*, Warszawa 1967, 78—90, 140—143, где се ви-

ди да се на капителима из II века из Палмире сви зупци већ спајају са зупцима суседног листа, образујући ромбична поља, и да споменици из овог времена имају знатно избачене волуте испод завршне равни. Исто обликовање са пуним листовима и оштрим зупцима, који се спајају са зупцима суседног листа, имају и палмирски капители из III века (сл. 88, 149 и 150).

212 С. Бобчев, *Римско-коринтски капители. . .*, 122.

213 Анализујући капители овога типа из Рима, Р. Кауч наводи да није извесно да ли су они клесани на лицу места, или су донети из Византије (op. cit., 238).

Јонски капители, за које је претпостављено да припадају истој грађевинској целини, могу бити само оквирно датовани; иако знатно оштећени, те се не види површинска обрада волута, показују једноставне облике, што, с обзиром на њихов положај на фасади није необично. На сачуваним примерцима фасција није украшена, али на једном комаду нађеном 1957. године на површини у сектору западних градских врата, на фасцији је било исклесано једно јаје у љусци. Капителе исте тектонике и украса из Стобија И. Николајевић је ставила у касноримско раздобље, односно за њих сматра да су могли настати најкасније почетком V века. Гамзиградски јонски капители немају импосте, а њихова је завршна плоча чак нешто тања него на класичним јонским капителима, те им је облик карактеристичан за капителе овог типа из IV века.²¹⁵

На архитектонској пластици фасаде западних врата млађег утврђења, поред коринтских и јонских капители постоје бројни други камени украси. На њима су разноврсни орнаменти: винова лоза са лишћем и грождем, лорове тролисне траке и лорови увезани снопови, палмете, широки самостални листови акантуса, четворолисне и петолисне розете хеленистичког, односно источњачког или римског порекла.²¹⁶ Мотиви источњачког порекла преношени су из Сирије у друге римске области већ од почетка III века, и поред тога, они су у Гамзиграду малобројни. У поређењу са клесаним украсом Диоклецијанове палате у Сплиту, наима, гамзиградски има знатно класичнији избор мотива; нема оних геометријских орнамената који су одлика сплитске палате, а биће у честој употреби у V и VI веку.²¹⁷ У том погледу гамзиградски је сличнији украсу Галеријевог славолука у Солуну, а поред тога он је висок и пластичан, те се и обликовањем разликује од клесаног украса који ће бити типичан од петог века надаље.

Насупрот обликовању акантусових листова и других орнамената и насупрот избору мотива који је сасвим класичан, распоред украса прво на члановима, а затим тих чланова у целини битно се удаљио од класичних образаца. За доказивање овог закључка најподеснија су три члана: пиластар, архиволта са троугаоним тимпаном и венац у њеном подножју. На пиластру је необично што је испод његовог капители, на широј страни, исклесан полустуб са својим капителом, тако да је овај последњи облик изгубио своју ранију улогу носача и добио искључиво украсни смисао. Иако је тај облик настао нефункционалним нагомилавањем орнамената, ивична бордура је профилисана на класичан начин, а такав је и избор мотива. Нема паралела за такав распоред украса на касноантичким споменицима. У Филипопо-

214 И. Николајевић-Стојковић, *Рановизантиска архитектонска декоративна пластика...*, 18.

215 Детаљно разврставање касноантичких јонских капители према њиховим сразмерама и украсу није вршено. Знамо да је увећавање абакуса и образовање импоста зачето крајем IV, или почетком V века. И. Николајевић-Стојковић сматра (*Јонски импосткапители*, Зборник радова Византолошког института 1, 1952, 170), да су први импости, спојени са капителом, настали можда већ крајем IV века, а Р. Кауч мисли да је први примерак тога типа онај из Беотије са почетка V века. Стога је за сада још увек, постојање или одсуство на капителу импоста, најсигурнији ослонац за стављање упрошћених капители у V век или претходно столеће. Капители, међутим, са одвојеним импостом, за које И. Николајевић сматра да су са краја IV века, или они о којима расправља М. Паровић-Пешикан (*Покушај реконструкције перистила.....272*), још увек су класичног облика, са посебним чланом у горњој зони који произилази из архитрава. Отуда је погрешан закључак М. Паровић-Пешикан

да су у Св. Констанци у Риму средином IV века, капители већ имали импосте (*loc. cit.*), јер је код тог примера изнад капители уобичајени епистил из којег се доцније развио импост. Ако, пак, импост схватимо у најширем смислу, као међучлан између капители и суперструкције, примере њихове употребе наћи ћемо знатно раније, као на пример, у кући Амора и Психе у Остији, са краја III или почетка IV века (cf. A. Voëthius, *The Golden House of Nero*, Ann Arbor, 1960, 108).

216 О пореклу орнаmenta опширно је писала В. Filarska, *op. cit.*, 37. На основу њеног прегледа произилази да су хеленистичког порекла, од гамзиградских украсних облика, само палмета, акантус и лезбејска кима, а да су грчко-источњачки розете, астрагали, орнамент зуба, винова лоза и лорово лишће, док је сноп лорових листова чисто источњачки.

217 Н. Дивал је у свом сажетом обавештењу о гамзиградским налазима упозорио на чињеницу да је профилација делова са фасаде млађег утврђења врло класична (N. Duval, *Palais et forteresses...* 121 sq.).

лису су нађени декоративно обрађени пиластри у сличном положају на довратницима монументалног улаза у стадион, али они имају сасвим друге орнаменте и другу тектонику.²¹⁸ Гамзиградским пиластрима најсличнији су по општем склопу, али не и украсу, пиластри из Мериде у Шпанији, датовани у другу половину VI века. Они имају у средишту чеоне стране полустуб и његов посебан капител испод капитела пиластра, Орнаменти на овим примерцима су, међутим, сасвим нови и већ доста различити од класичних, плитко су клесани и веома стилизовани.²¹⁹ Слично обликовани пиластри изгледа да су били у честој употреби, јер истој врсти припада и неколико стубића олтарских преграда из Цариграда, датованих у V и VI век, а исто тако и млађи споменици из Толеда из VII века.²²⁰ Сви ови примерци немају више класично профилисан руб, на њима су нови орнаменти, а поред тога, они представљају далеко слабији клесарски рад.

У односу на описане пиластре, распоред орнамената иа архиволти са троугаоним тимпаном је мање необичан. Истина, чеона страна лукова је најчешће профилисана попут архитрава, док су на архиволти са гамзиградске прве галерије исклесани, поред извесних мотива који би могли припадати богатије украшеном архитраву, као јајаста кима са стреластим лишћем и ђердан, што постоји и на луцима сплитске палате и на Константиновом славолуку у Риму, из 312 — 315. године, и орнаменти са завршних венаца — зупци на пример. Овако слободан спој облика на чеоним странама лукова имају, међутим, и неки други споменици у источним областима Царства. Као пример могу се навести архиволте са фасаде стадиона из Филипополиса: на ентрадосу и делу чеоне стране уједињен је украс архитрава и фриза.²²¹ Иако нешто богатији, најсличнији је гамзиградским архиволтама један лук из прве деценије IV века нађен испред Галеријеве палате у Солуну;²²² у исто време пружа најближу паралелу за венац у подножју архиволти. Истина бочне и чеона страна солунског венца не само да су профилисане, већ су покривене орнаментима чега на гамзиградском примерку нема, али његова величина, поједностављена и сажета подела и сразмера према архиволти показује исте односе.

Поред тога што начин распоређивања рељефних украса на прочељу гамзиградских тврђавских врата пружа знатно измењену слику у односу на класичне античке споменике, није ту остварен ни класичан поредак чланова украсних клесаних целина, односно ту су се извесни чланови нашли у сасвим неочекиваном положају, а неки други, обавезни делови старијих архитектонских пластичних целина, овде су потпуно изостављени. Тако се види да је у Гамзиграду у подножју база прве галерије био уграђен део обликован попут фриза, а његово би место било у саставу горњих греда, док изнад капитела недостају и фриз и архитрав, што се у целини налази у подножју аркада Св. Констанце у Риму, из око 350. године, а постоји и на многим

218 На пиластрима из Филипополиса ивица је на исти начин профилисана као на гамзиградским, али је без украса, а ту су у средишњем пољу на ширим странама фигуралне представе, а на ужим у усправно постављеној композицији флорални и зооморфни мотиви, cf. D. Tsontchev, op. cit., 22 sqq., pl. XI—XIV, XVI.

219 Они имају у средишту чеоне стране полустуб, чији је доњи део с украсом у виду стилизованог класа жита, у горњем имају усправне канелуре означене плитким жлебовима, а у средишту бочне стране је спирална винова лоза са лишћем и грождем: две спиралне лозе се укрштају и међусобно образују приближно кружна поља у којима су по два грозда. На капителима је или низ плитко изрецканих листова, или су они сасвим схематизовани, без орнамената, cf. H. Schlunk, *Beiträge zur Kunstgeschichtlichen Stellung Toledos im 7. Jahrhundert*, Madrider Mitteilungen,

vol. 11 (1970), 161 sq., 164 и Taf. 46. Разматрајући порекло овог облика пиластара, аутор наводи међу старијим примерима пиластре из Гамзиграда (Taf. 47), стављајући их, сасвим исправно у IV век.

220 За цариградске споменике cf. A. Grabar, *Sculpture byzantine*, 76—80, 131—133, pl. XXVI—XXXII, где су они датовани у VI век, док их W. F. Volbach, M. Hirmer, (op. cit., 19 sq. 59 sq., Taf. 80), стављају у средину V или почетак VI столећа. За примерке из Толеда cf. H. Schlunk, op. cit., 161—186 и Taf. 43—45.

221 Supra no. 178.

222 A. Grabar, *Mosaïques de la coupole de Saint-Georges à Salonique*, Cahiers Archéologiques XVII, (Paris 1967), 81, fig. 19; R. F. Hodinott, *Early Byzantine Churches . . .*, 124, pl. 9.

споменицима из V, па чак и из IV века, само у поједностављеном облику.²²³ Одступање, међутим, од класичног састава и промене у подели греда нису били поступни, већ су се пуна два столећа различито испољавали.²²⁴ Исто се дешавало и са употребом других чланова каменог украса. Тако се знатна одступања од класичног редоследа виде већ на сплитској палати, где гредни склоп није увек потпун, затим неким стубовима недостају базе, а у подножју ниша доње зоне Златних и Сребрних врата торусна трака је сасвим неорганички везана за конзоле што су уз њу прислоњене.²²⁵ За разлику, међутим, од сплитског примера, где су клесани делови саставни део склопа зида, иако нису увек конструктивно оправдани, горњи део гамзиградске прве галерије, начином уграђивања, приближава се поступку који се примењује када се поставља облога од камена или штука. На исти начин је, судећи по видљивим траговима, била начињена и чеона страна архиволти на галерији стадиона у Филипополису, већ можда почетком III века. Ови примери, према томе, показују у односу на сплитску палату већи степен одступања од класичног начина уграђивања архитектонског украса. Али, ова чињеница такође није одлучујућа за датовање, јер су оба техничка решења дуго једновремено коришћена. Неопходно је, међутим, напоменути да је на гамзиградском споменику другачији однос унутрашњег према спољњем оквиру отвора на галерији и да он у том погледу, представља један нов вид архитектонског украса. Код античких примера, наиме, где су отвори лучно засвођени и уоквирени полустубовима, или слободним стубовима, који дакле имају унутрашњи и спољашњи оквир, та два дела се никада не прекидају на истој висини, већ се греде спољашњег оквира — архитрав, фриз и венац — налазе изнад темена лука унутрашњег оквира. На гамзиградском споменику, међутим, стуб спољашњег и пиласстри унутрашњег оквира завршавају се на истој висини, на исти начин као и слободни стубови и бочне стране ниша на галерији Златних врата сплитске палате, а тај су облик и подела задржани доцније на порталима исто онолико колико је трајао претходни облик на оквирима отвора античких грађевина. То значи да су у склопу клесаног украса на отворима сплитских и гамзиградских галерија садржана битна сведочанства о градитељству у прелазној касноантичкој епохи, уз помоћ којих се успоставља веза између таквих античких и средњовековних архитектонских облика.

На основу досадашњих разматрања могу се извести извесни општи закључци о клесаном украсу из касноантичкога доба. Тако је могло бити утврђено да се слободно и каткад сасвим произвољно распоређивање мотива на архитектонским деловима јавило већ крајем III века. Ова појава је била нарочито изразита у источним областима Царства, где се склоност ка сликовитости, па и нагомилавању украса јаче испољила. Увођење, међутим, нових облика, пореклом претежно из источњачке уметности, почело је доста рано, крајем III века, и врло брзо постало редовно. Тако је од III века, прво само у Сирији, а потом и у другим областима Царства, честа употреба снопа лаворових листова, усправно постављене композиције биљних мотива, испресецаних кругова — што све постоји и у Гамзиграду.²²⁶ У исто време за-

223 Тако греде класичне поделе, али знатно измењених сразмера, постоје на многим старохришћанским грађевинама из V века, као на ротонди Св. Стефана у Риму из 468—483, Св. Јовану Студити у Цариграду из 463. године. На Св. Софији из Теодосијевог времена је, судећи по откривеним остацима део који одговара архитраву готово класично профилисан, али фриз, уместо равне завршне плоче, има киму са обликом јајета у љусци и стреластим лишћем. У Јустинијановој Св. Софији греде у унутрашњости су већ изгубиле првобитну поделу, па се састоје од два узастопна завршна венца, различито украшена. Истина, они више не леже непосредно на стубовима. У Св. Сергију и Вакху, међутим, са доста измењеним сразмерама и украсом, задржан је класи-

чан састав греда (cf. R. Krautheimer, *Early Cristian...*, pl. 18, 72, 77, 20).

224 Архитрав — епистил, фриз и корниш у целини немају у нашем језику свој назив. Булић и Караман су усвојили назив трабеациј, јер он произилази из латинске речи *trabs*, *-abis* — греда (op. cit., passim).

225 О обележјима архитектонског украса Диоклецијанове палате у Сплиту писали су F. Bulić, Lj. Karaman (op. cit., 151—154). Они су навели многе примере изостављања појединих чланова традиционалног украса, промена сразмера, нагомилавања облика и украса без структурне улоге, називајући уметност из тога доба касноантичким бароком.

226 О природи украса из III века у Сирији, према примерима из Палмире, cf. B. Filarska, op. cit., 156.

почиње промена репертоара украса на венцима и мењање њихових сразмера. Ова тежња је дошла до пуног изражаја већ на палати у Сплиту, која уједно сведочи да почетком IV столећа гредни склоп и распоред делова у целинама одступа у великој мери од класичних образаца, а такав је случај и у Гамзиграду. У исто време, почетком IV века састав коринтских капители је редовно сведен, а акантусов лист има и на подручју Илирика карактеристичне водоравно повијене зупце, који се најчешће спајају са зупцима суседног листа, али лист је још увек врло пластичан и знатно одвојен од калатуса, а волуте доста избачене упоље.²²⁷ Почетком IV века настају многи нови видови коринтских капители, а четворолисни, који су у честој употреби на дунавском лимесу и у његовом залеђу, уводе се, судећи по примерцима из Ескуса и Филипополиса, можда већ један век раније, а најкасније у другој половини III века. Архитектонска пластика са фасаде из Филипополиса сведочи, поред тога, да је и на подручју Балкана у III веку клесани украс покривао све одговарајуће камене делове.

На измаку IV века настају промене у обликовању каменог украса. Напуштене су реалне представе, па су биљни и други облици постали у великој мери стилизовани, а њихова пластика знатно плића него што је случај са гамзиградском. Уведени су и сасвим нови, геометријски орнаменти и многи хришћански симболи којих на гамзиградској архитектонској пластици такође нема.

На основу изложене анализе развоја фасада градских врата, и проучавања разнобојности и грађевинског слога, затим печата на извесним опекама извађеним из зидова млађег гамзиградског утврђења и, најзад, на основу стилских обележја пластичнога украса са pročеља градских врата сасвим поуздано се могло утврдити да је овај споменик настао у IV веку. Извесна обележја — на пример разнобојност, грађевински слог, или обликовање коринтских капители и избор клесаних мотива — наводе на сужавање овог временског оквира на прву половину тога столећа. Ову претпоставку подупиरे један други архитектонски део који је припадао истој грађевинској целини. Реч је, наиме, о надвратнику, уграђеном у јужну осмоугаону кулу старијег утврђења у време када је она преобликована за пропугнакулум нових западних градских врата. Раније описани надвратник — са хипокампима на доњој страни греде и персонификацијом гамзиградског насеља, или представом његовог заштитника, коју уоквирују две лавице чија је анатомија наглашено реална, на чеоној страни — могао је бити клесан само у време пре Теодосија I. Најзад, један новчић и једна украшена камена плоча говоре у прилог датовању млађег гамзиградског утврђења у прву половину IV века. Новчић је нађен у малтерној подлози пода у северној вишеугаоној кули. На аверсу се чита GAL MAXIMIANVS PF AVG, а на реверсу GENIO A-VGVSTI; потиче из солунске ковнице и ставља се у време од децембра 308 до маја 311. године.²²⁸ Пошто је у то време новац био свега неколико деценија у оптицају, извесно је да је под у кули из прве половине IV века. Најзад, ту је плоча са натписом, на чијем је оквиру спирална винова лоза клесана на исти начин као украс истог садржаја на фасади млађег утврђења. На основу стилских и палеографских обележја натпис је датован у крај III, или почетак IV века.²²⁹ Овим допунским

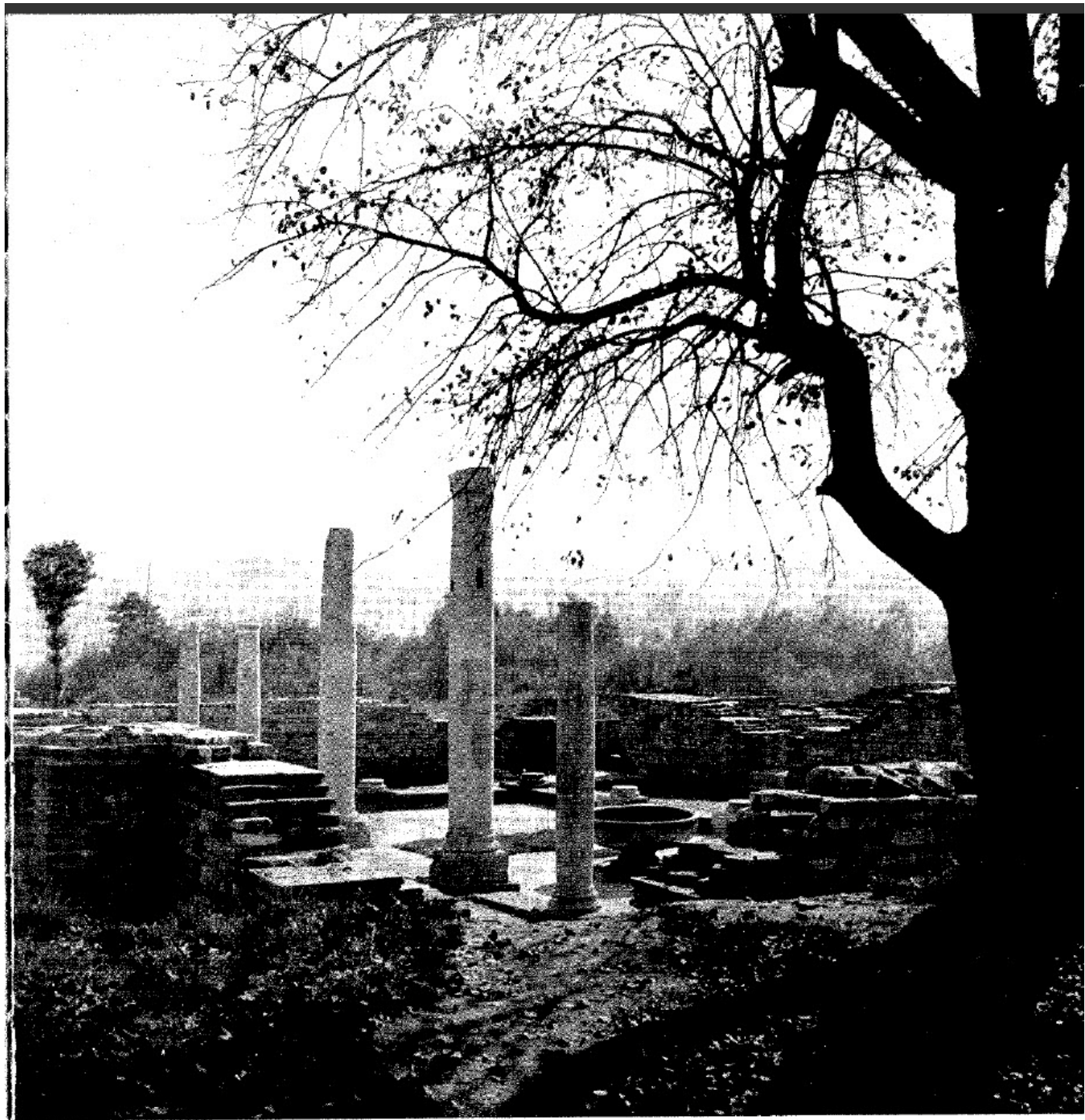
сл. 69

227 Као у Сплиту, cf. Т. и J. Marasović, *Dioklecijanova palača*, tbl. 53. Нађени коринтски капители из Дукље, који потичу из истога времена, имају такође волуте знатније избачене упоље, cf. P. Sticotti, *Die romische Stadt Doclea in Montenegro*, Schriften des Balkankommission, Antiq. Abt. VI, Wien 1913, 11 и fig. 60.

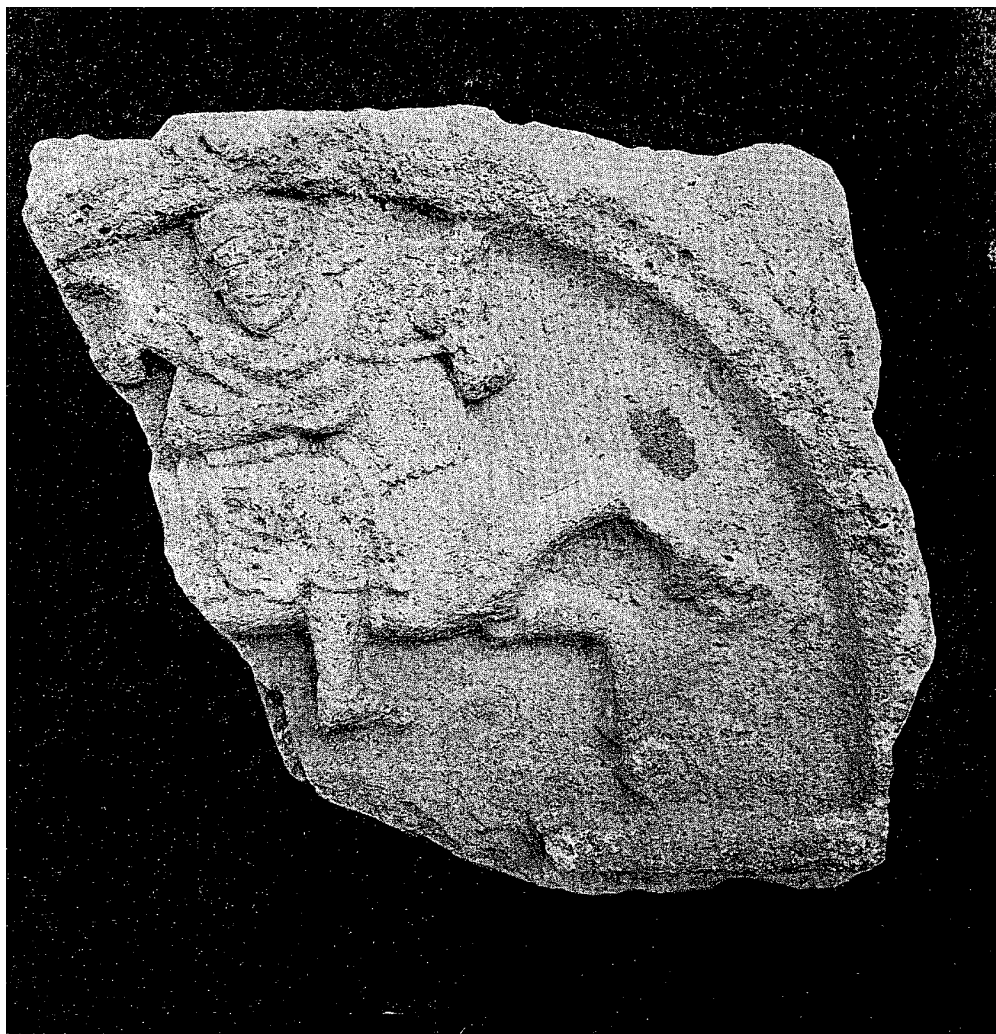
228 Према подацима из *Roman Imperial Coinage VI*, 1963, p. 514, No.

30a и p. 516, No. 40a, које ми је љубазно дао др Владислав Поповић, на чему му и овом приликом захваљујем.

229 П. Поповић, *Епиграфска саопштења*, Старинар н.с. XIX, 1968, 229 и сл. 5; idem, *Палеографија римских натписа у Горњој Мезији*, Археолошки институт књ. 14, (Београд 1975), 142 sqq. т. XV.

70 Поглед на атријум F палате

*71 Део плоче са представом
владара на коњу нађен
испред западног улаза у
дворану С*

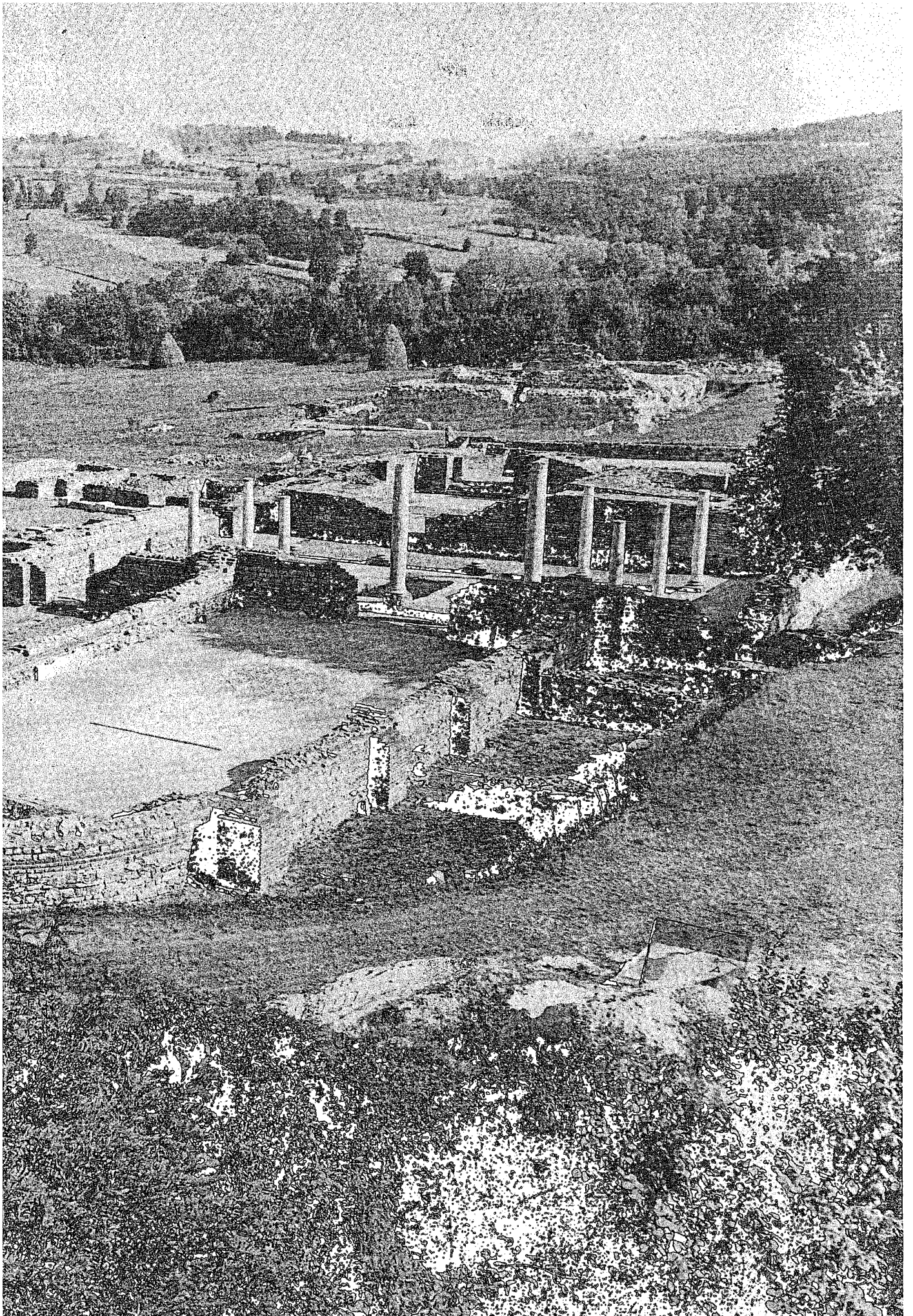
*72 Лева страна плоче са
представом владара на
коњу, нађена испред
западног улаза у дворану С*

73 Део емблеме са представом два венатора из дворане D палате

74 Поглед на грађевине откривене у унутрашњости Гамзиграда (на следећој страни)

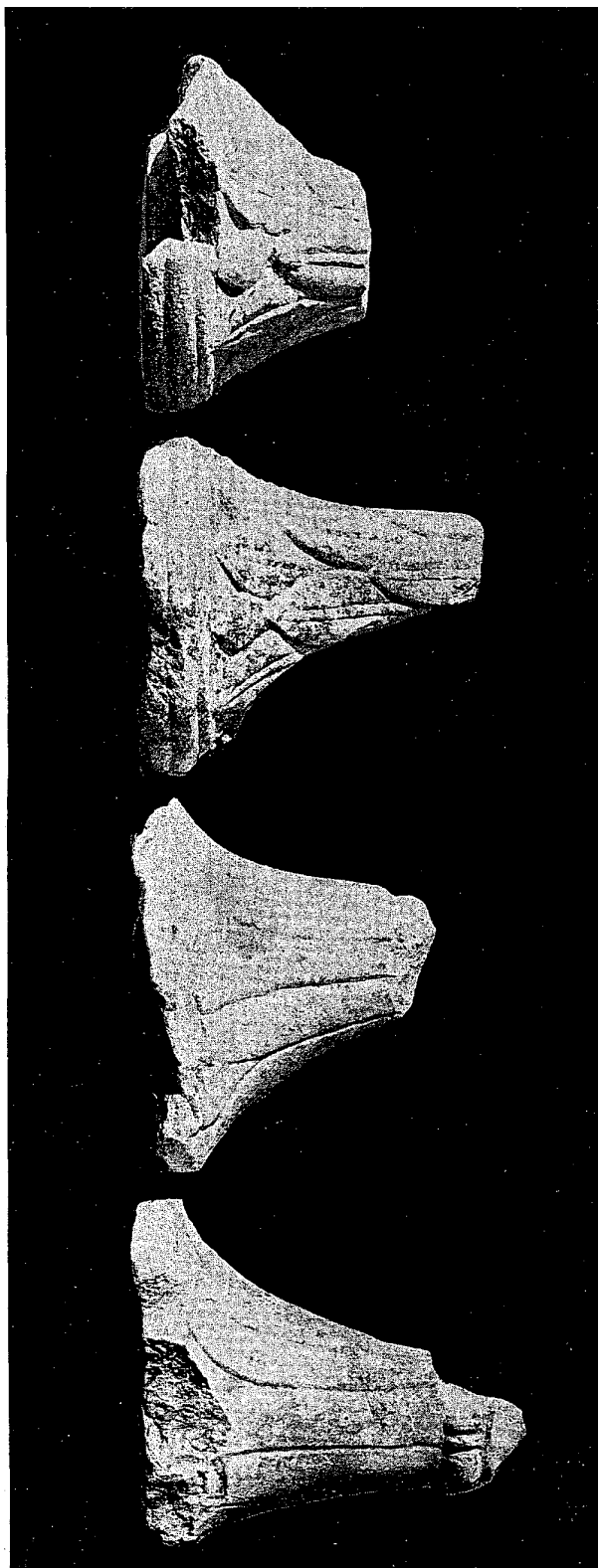

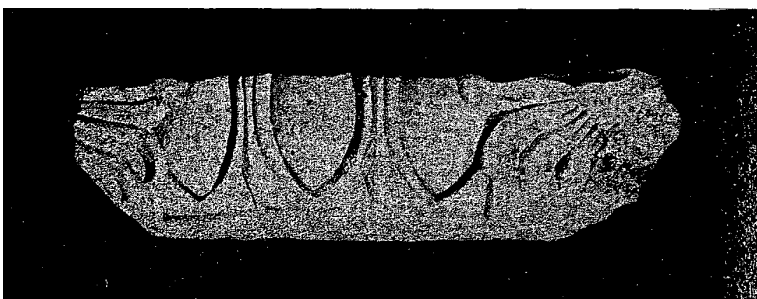
a

б

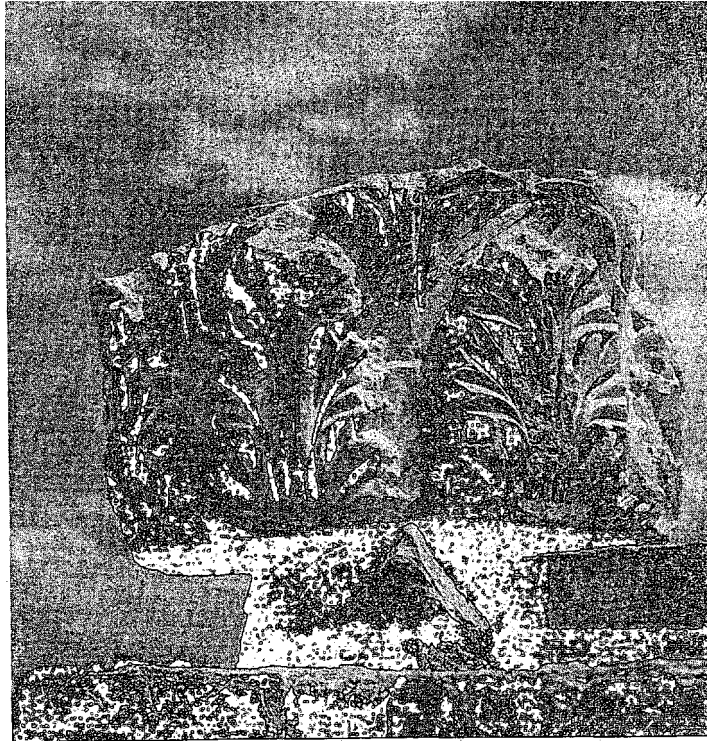
75 Делови волута јонских капитела, инв. број 157—160, нађени у атријуму F, *a* — чеона страна, *б* — бочна страна, *в* — ехинус кима (инв. број 161)

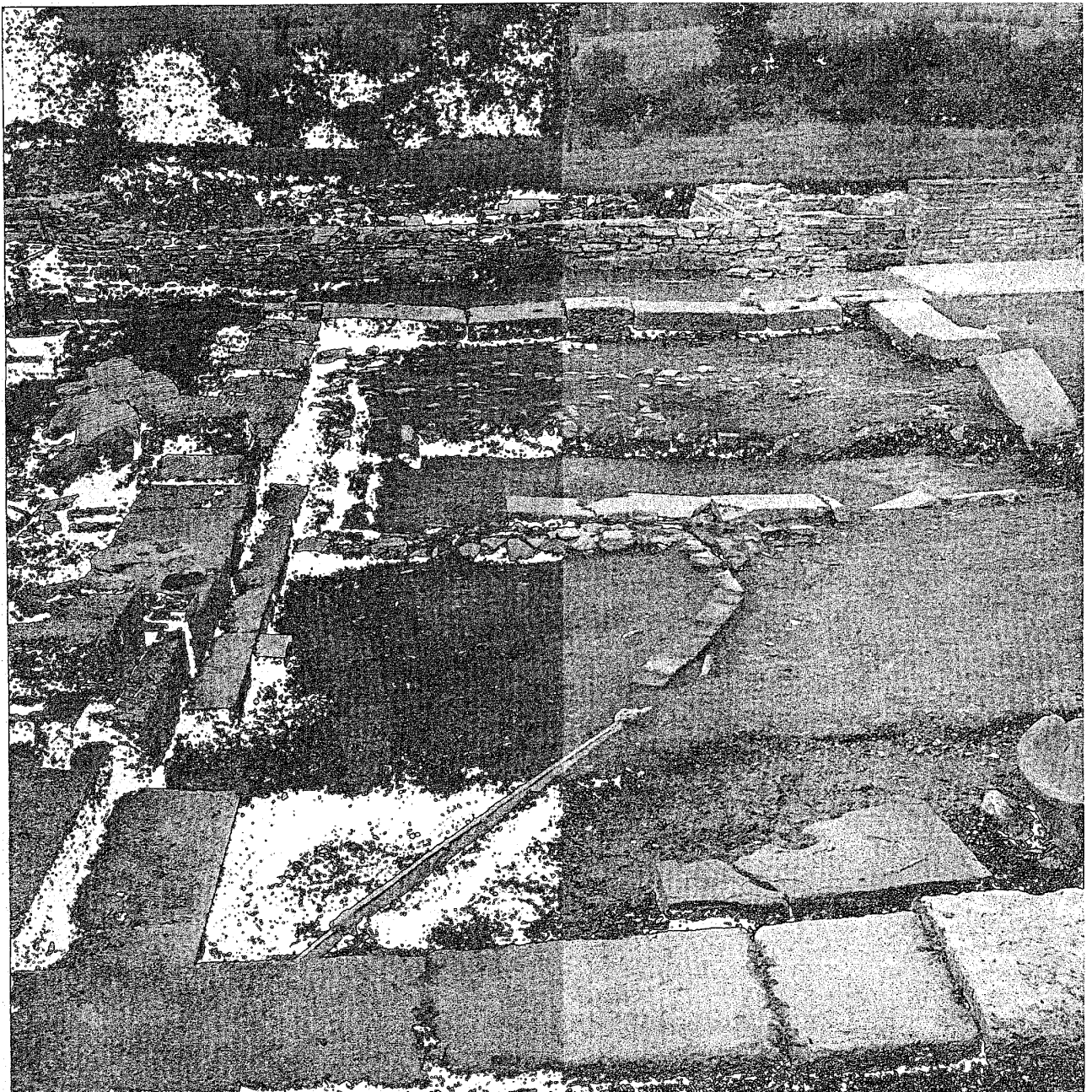
в

76 *Коринтски капител од
проконешког мермера.
инв. број 13*

77 *Остаци стилобата,
постоља за стубове,
водоводних цеву и подлоге
плочника у средишту
атријума F*

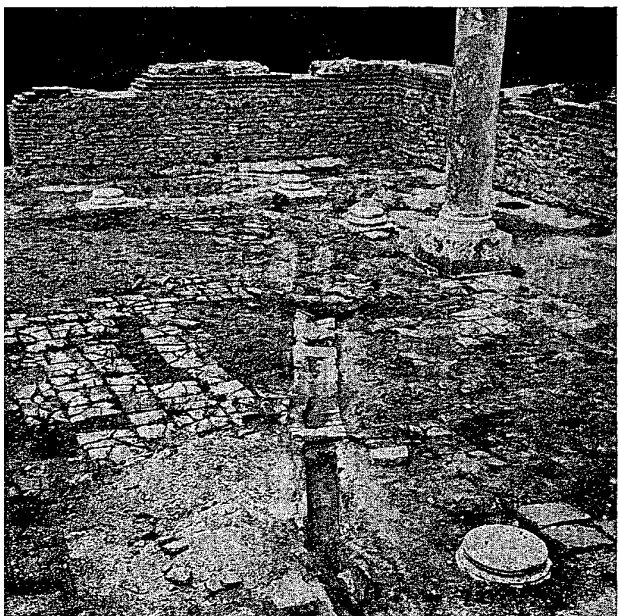

78 *Поглед на атријум Н
палате*

79 *Западна страна атријума Н
палате*

80 *Остаци опека и канала из
средишта атријума Н
палате*

подацима је датовање млађег гамзиградског утврђења у прву половину IV столећа добило нову потврду, а оно ће, како ће се у даљем излагању видети, бити оснажено исходима проучавања других гамзиградских грађевина.

ГРАЂЕВИНЕ У УНУТРАШЊОСТИ

Основни подаци о грађевинама откопаним у унутрашњости тврђаве изложени су у уводном тексту, где су, у општим цртама, објашњене фазе грађења на простору северозападне инсуле. Детаљнији описи и анализе откривених археолошких остатака биће изложени по реду настанка, почев од првих грађевина.

ПАЛАТА

ОСНОВА И ОТКРИВЕНИ
ДЕЛОВИ ГОРЊЕГ
ПОСТРОЈЕЊА

сл. 75, 81

Од палате која захвата готово целу северозападну инсулу насеља, познати су: четири велике дворане, два атријума и неколико помоћних просторија са уређајима за загревање и базенима. Њихов међусобан однос доста је необичан. Просторије су у ортогоналном распореду, усмерене према главним странама света. До сада је познато више улаза у палату од којих су два са главних улица. Један је на источној страни и води у пространу дворану А величине 7,5 X 41,5 m или 25X140 стопа, а кроз други, на западној страни, улази се у салу управну на претходну (С). Први улаз је већи и монументалнији. Широак је 4,14 m и уоквирен са два снажна пиластра који су, по свој прилици, били постоља слободних стубова — носача горњег дела спољњег оквира врата.²³⁰ Зидови ове просторије сачувани су неједнако, од 0,5 до 1,5 m. Само на једном делу, на северној страни (1), на 13,21 m од улаза није постојао зид, па изгледа да су на том месту била врата за улаз у слободан, непокривен простор (В). На спољној страни зид 3 расчлањен је пиластрима са косо профилисаним базама од опека; међусобно су удаљени 3,03 m. Они се продужавају и на западну фасаду следеће просторије (С). На наспрамном, северном зиду, сале А постојали су такође пиластри према унутрашњем непокривеном простору, али они полазе од сокла који се на 0,25 m изнад тла завршава равно. Исто подножје имају и пиластри у једном унутрашњем дворишту Галеријеве палате у Солуну. Ту је грађевина боље сачувана, па се види да су пиластри продужени у слепе луке и да је њихово подножје било обложено разнобојним каменим плочама. У унутрашњости гамзиградске сале А сачуван је већи део мозаичког пода. Он се састоји од три тепиха. Два бочна украшена су осмоугаонцима који су међусобно повезани меандрима, а средишни тепих чини низ емблема уоквирених плетеницом, квадратног и правоугаоног облика у наизменичном распореду. Разноврсност мотива у осмоугаоним пољима, а нарочито у емблемама у средишном тепиху, хроматско богатство и одлична израда чине да овај гамзиградски мозаик улази у ред прворазредних ликовних остварења са геометријским орнаментима. Нарочито се истиче емблема са представом лавиринта за чији се приказ у улазној дворани може претпоставити да има профилактичан смисао.²³¹ Мозаик је готово у целини изведен од домаћег камена. Изузетак су бели мермер и нека врста кречњака.

Из дворане А, пењући се преко три степеника, улази се у дворану С, величине 30,72 X 7,27 m, односно 105X26 стопа. По средини западног зида (4) је други улаз, а десно од њега на истом зиду полукружна ниша.²³² У току ископавања овде су нађени комади двеју рељефних

230 Слично обликована врата позната су са многих касноантичких грађевина. Тако су сачувана неколика врата у Остији из II века, уоквирена тричетврт-стубовима, или лезенама са гредама и троугаоним тимпанима, или чак слободним стубовима као на једном споменику у Риму из времена Севера, cf. G. Lugli, op. cit., t. CLXXV.

231 Cf. B. Bogdanović, *Simboli u gradu i grad kao simbol*, у *Urbs & Logos, Gradina*, Niš 1976, 47 sq.

232 Такве нише виђају се у IV веку у званичним и приватним предворјима, као у кући Јуниуса Басуса (конзула од 331—359. године у Риму), затим у Константиновој базилици у Тријери и у хришћанској архитектури из истог столећа. Исте такве нише постоје и у предворјима маузолеја царева и чланова њихове породице, cf. Ch. Delvoeye, *L'étude d'architecture paléochrétienne et byzantine*, II, Byzantion XXXII (1962) no. 3 и 4 на стр. 524.

сл. 71 плоча са фигуралним представама; могуће је да су украшавале горњи део западног улаза, како је Ђорђе Мано-Зиси претпоставио.²³³ На основу нађених комада могла је бити приближно утврђена целина једне плоче. На њој је образована линета једном танком траком исклесаном у подножју равно, а лучно у горњем делу. У полукругу линете приказана је сцена из циклуса царскога тријумфа: цар на коњу у галопу у средишту композиције и један легионар у левом углу;²³⁴ легионар држи у једној руци штит, а у другој копље. Из нађених делова могло се сагледати да је у горњем десном углу некадашње плоче, изнад оквира линете, стајао посебно нађен комад са представом лава који шапама притиска главу неке животиње, изгледа бика. На другој плочи, коју је могуће у мањој мери реконструисати из нађених делова, а која је по свој прилици чинила целину са првом, главна композиција је уоквирена двама канелираним лезенама. На левом делу средишног поља такође је приказан коњаник са истом карактеристичном капом на глави какву има и коњаник у линети, а на делу што је био на десној страни представљене су у другом плану фронтално две крупне фигуре од којих једна левом руком придржава штит, а друга у десној држи по свој прилици свитак. Испред је један мањи лик чија висина досеже само до појаса личности приказаних позади, који десном руком придржава предмет, могући свитак, што се налази у руци леве крупне фигуре.

сл. 72

У време када су откривене плоче, Ђ. Мано-Зиси их је, не улазећи у анализу садржаја, датовоао у крај III или почетак IV века.²³⁵ Површинска оштећеност рељефа спречава да се нешто више закључи о клесарском поступку, али је зато добро познат распоред фигура у композицији, а уочљива је и њихова грубост и несразмерност. По начину означавања набора на одећи и другим појединостима, по сразмерама и саставу ових рељефа препознаје се она неусклађеност, што се већ назире на Галеријевом славолуку у Солуну, а која преовладава на славолуку подигнутом у славу Константинове победе на Милвијевом мосту, у Риму, између 312. и 315. године.²³⁶ Зато се чини сасвим оправданим Зисијево датовање ових споменика у крај III или почетак IV века. Овај податак може бити веома значајан за разматрање палате, јер је могуће да су описани рељефи били уграђени, као што је наведено, у горњем делу западних врата сале С крај којих су нађени. У овој просторији (С) под је такође био изведен у мозаику, али је од њега сачуван мали део. У југоисточном делу ове просторије још стоји неколико квадратних метара украшених квадратима и ромбовима у звездоликом распореду. Овај мозаик се разликује од свих осталих у палати јер је од крупних коцкица.

Из сале С кроз широка врата, преко три степеника, спушта се у велику дворану са полукружном нишом (D), величине 10,95X35 m, или 36,5X117 стопа, постављену у правцу исток — запад. Она је сва-

233 Ђ. Мано-Зиси, *Ископавања у Гамзиграду*, Весник Музејско-конзерваторског друштва НРС 15, јануар—март 1955, (Београд), 26.

234 О композицијама са представама коњаника веома је много писано. Највећи број тих расправа односи се на представу тзв. трачког коњаника (Ђ. Бошковић, *Прилог проучавању „Трачког коњаника“*, *Старинар* н.с. 7—8, 1956—57, 161 sq). Најпотпунију студију о иконографији ових представа написала је А. Цермановић-Кузмановић. Она је дала преглед ранијих расправа које се односе на порекло и садржај ових композиција, илуструјући свој рад многим примерима. Такође је показала да трачки коњаник, односно херос, носи велики број имена и епитета, да се назива вођом народа и оснивачем племена, заштитником породице. Он је бог подземља и плодности, а током времена добија обележја синкретичког божанства. (*Споменици трачког коњаника у нашој земљи*, *Старинар*

н.с. XIII—XIV, 1962—63 (Београд 1965), 113—123; *idem*, *Die Denkmäler des thrakischen Heros in Jugoslavien und das Problem des thrakischen Reitergottes*, *Archaeologia jugoslavica* IV, (Београд 1966), 31—57, t. I—VII). По мишљењу Колара (Collart) подунавске варијанте овог иконографског обрасца везане су за један источњачки култ где се осећа утицај митраизма (*Philippe ville de Macédoine*, Paris 1937, 423—428 и no. 1 на стр. 428). О сличним композицијама из доцнијег времена (од IV до VI века) писао је А. Грабар, а закључио до којих је он дошао у највећој мери допринесе објашњењу теме на гамзиградским плочама. Он је, наиме, закључио да је у питању тема из циклуса царског тријумфа, cf. *L'empereur dans l'art byzantin*, Paris 1936, 126 sqq.

235 Ђ. Мано-Зиси, *Ископавања у Гамзиграду*, loc. cit.

236 Cf. A. Grabar, *Le premier art...*, 54, 118 sqq.

како била једна од најраскошнијих просторија у палати. О томе сведоче њени изузетно вредни подни мозаици. Бочни теписи су украшени узајамно испресецаним круговима који међусобно образују четири листа, а средишни простор, исте ширине као и апсида, био је остављен за фигуралну композицију од које су делимично остале три емблеме: од оне окренуте ка истоку сачувана је представа пантера у скоку, од средишне је остао само део једне животиње, изгледа пса, а у западној, најбоље сачуваној емблеми, приказана су три ловца у борби са лавом.²³⁷ Многе појединости на овом мозаику омогућују његово оквирно датовање. Тако је — према распореду ликова и њиховом готово фронталном положају, њиховим широко отвореним очима, по начину чешљања косе, затим на основу одела ловаца са округлим клавама на раменима — Ђорђе Мано-Зиси приближно одредио време њихове израде, стављајући их у прву половину или средину IV века.²³⁸

Доцније, у време конзерваторских радова на мозаицима, нађен је у подлози мозаика један новчић на чијем се аверсу чита VAL LICINNIANVS LICINNIVS PF AVG, а на реверсу GENIO A — VGVSTI. Овај је новац кован у Кизику, а датује се од 309. до око 311. године.²³⁹ На основу њега је поуздано утврђено да мозаик није настао пре тог времена.

Општој представи о некадашњој раскошној опреми дворане D, поред мозаика, доприносе и многи други пратећи налази. Тако су у току ископавања овог дела палате нађени бројни комади штукатуре, фресака и разнобојне камене облоге, међу којима је било и посебних комада обликованих као лезене.²⁴⁰

За одређивање намене сале D од нарочите је важности полукружна ниша наспрам улаза, на источној страни. Њен под је подигнут 92 cm изнад мозаичког. Украсу нише је вероватно припадало квадратно камено постоље уз њен северни усправни зид; траг таквог постоља на јужној страни види се на поду мозаика, по празном простору исте површине. Камено постоље је величине 59X53 cm. Оно је могло носити снажну суперструкцију: можда спољни оквир са слободним стубовима, епистилом и троугаоним тимпаном, чиме би били наглашени значај и намена нише.²⁴¹ Поред описаног оквира полукружне нише, нарочито је важно постројење нађено у самој ниши и непосредно испред ње. Ту су откривена испред апсиде два степеника. Разлика у висини између последњег степеника и пода у ниши износи 53 cm. Степениште се даље није продужавало, јер постоји усправан део равне стране испуне у ниши. Ови остаци, према томе, сведоче да се на платформу у ниши није пело. Сигурно је да су степеници првобитни, јер је према њима компонован мозаик на поду у овој просторији. Сличне нише постоје у многим античким грађевинама. У њима су биле постављене статуе, или неки други украсни предмети. У Гамзиграду таква се намена нише могла искључити, јер би тада биле непотребне степенице испред ње. Основу за обнову овог дела велике дворане D пружају остаци откривени на поду нише. Ту постоји по средини, почев од равне стране нише, једно квадратно поље величине 113X177 cm водоравно завршено, а на осталом делу испуна око 10 cm виша и неравна,

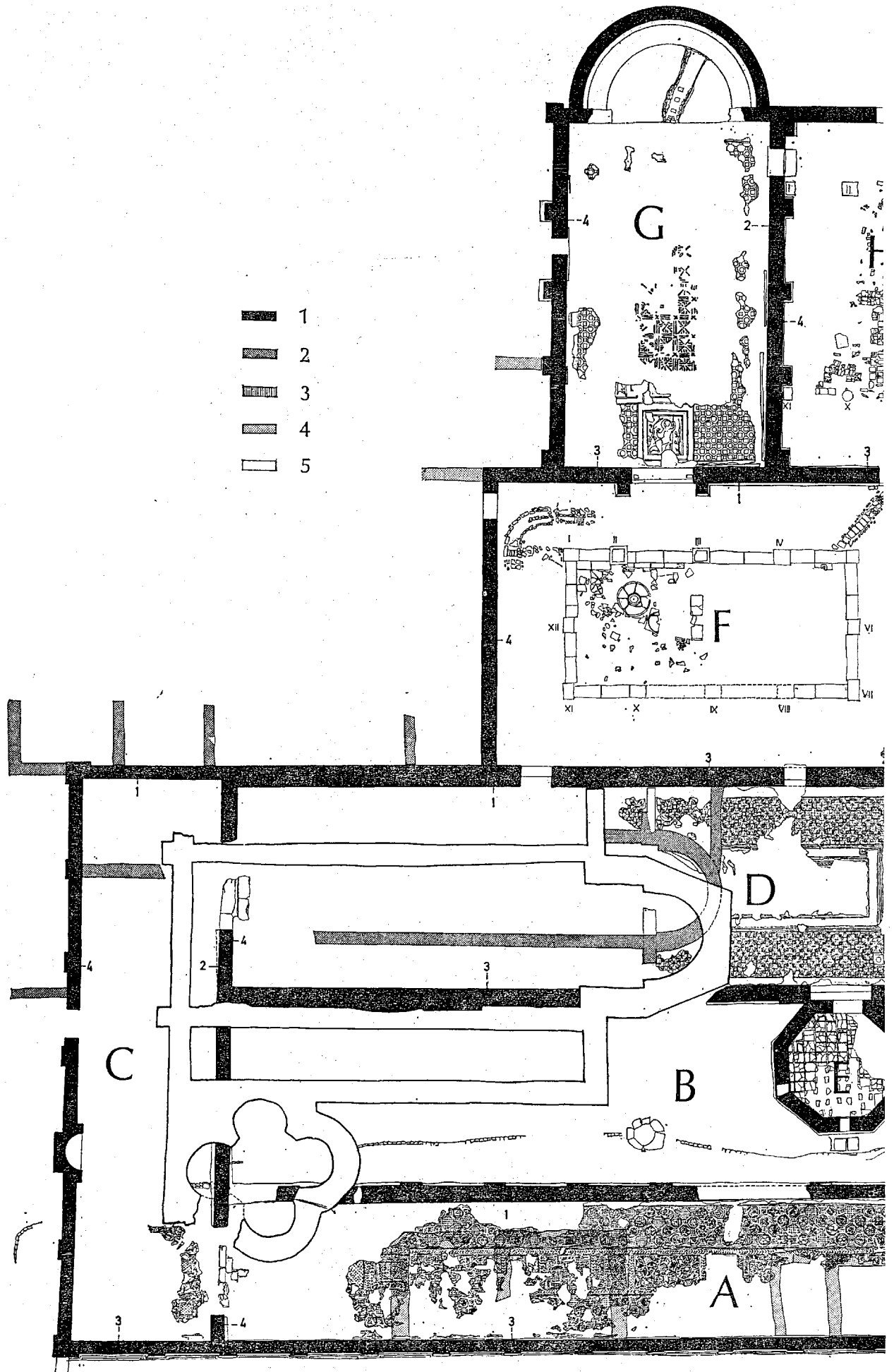
237 Ђ. Мано-Зиси, *Гамзиград и његови мозаици...*, 54.

238 *Supra* no. 3.

239 Према *Roman Imperial Coinage VI*, 1963, p. 587, no. 54 и p. 589, no 66, на шта ми је љубазно указао др Владислав Поповић, професор Филозофског факултета у Београду. Подаци о нађеном новцу, који се данас чува у Народном музеју у Зајечару под инв. бројем 7, добијени су од Рајка Сикимића, конзерватора саветника који је руководио конзервацијом мозаика у сали D. Дугујем му посебну захвалност за овај драгоцен податак.

240 Ђ. Мано-Зиси, *Гамзиград и његови мозаици...*, 52.

241 Овај начин украшавања, како мисли Ш. Делвоа, био је веома омиљен у римској уметности из II—IV века. Коришћен је да би се подвукао посебан значај и вероватно култни смисао једног храма, синагоге, цркве, једног обреда или личности (*op. cit.*, 513, no. 1 ; *idem, Etudes d'architecture paléochrétienne et byzantine, Byzantion XXXII, fasc. 1, 1962, 262—296*, где се говори о апсиди у римској архитектури, а у по. на стр. 294, 295 наведени су многи примери и старија литература).

81 Основа палате из северозападне четврти са доцније изграђеним постројењима (1 зидови палате, 2 зидови паганског храма, базилика I и друге грађевине из IV века, 3 ранохришћанска крстионица и друга постројења из V века, 4 једноставне зграде зидане блатним везивом, 5 базилика III из Јустинијановог времена)

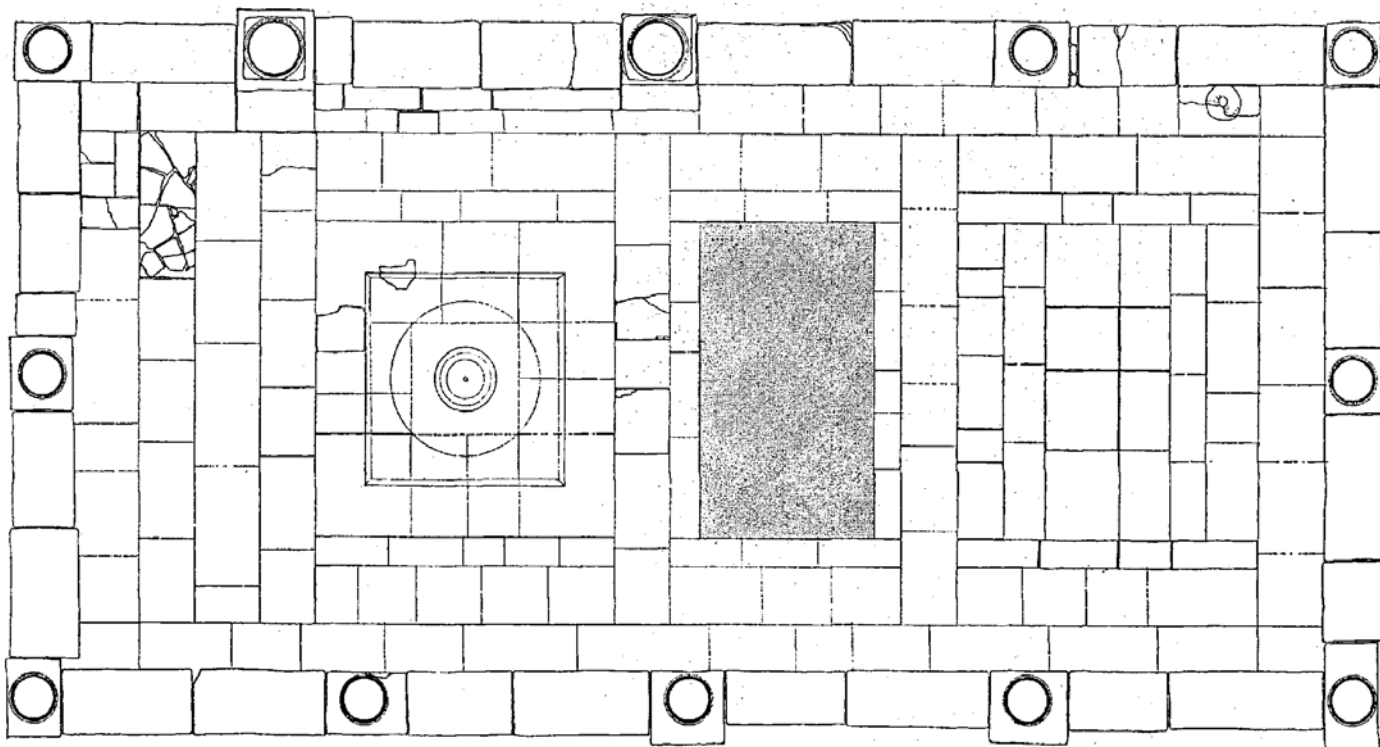

што сведочи да се тај део ту није прекидао. Првобитан под у ниши није нађен, већ само подлога, на основу чијег облика се могло претпоставити да је у ниши било зидано седиште; као и степениште пред апсидом, било је свакако обложено каменим плочама, на исти начин као и остали зидови у овој раскошној одаји.

Јужно од сале D, преко три степеника, пење се у просторију осмоугаоне основе (E). Испод њеног пода је уређај за загревање, а на јужном зиду лучно засвођен отвор ложишта — префурнијума.²⁴² Одводни и доводни канали у њој нису нађени, иако је под од хидрауличног малтера. Ова просторија је имала скупоцену камену облогу од које је нађено доста плоча увезеног зеленог мермера са белим жилама,²⁴³ а у њеним зидовима су остали жељезни клинови распоређени на једнаким растојањима, којима је облога била причвршћена. Намена ове просторије није се могла утврдити на основу откривених грађевинских остатака, јер су они наводили на различите закључке. Под од хидрауличног малтера наговештавао је могућност да је просторија служила за умивање, али недостатак канала за одвод и довод воде то пориче. Коришћење за купање у пари, за шта не би били неопходни такви канали, такође се није могло претпоставити, јер је ова просторија отворена пространим вратима према сали D. Велика сметња таквој намени био би и недостатак других одговарајућих просторија у близини као што је *apodyterium* на пример. У току самих ископавања, Ђ. Мано-Зиси је претпостављао да је ова просторија служила за загревање велике сале D, што се такође чини мало вероватним, јер се изградњом канала испод сале D, као што је спроведено испод пода у дворани G, о чему ће доцније бити речи, то могло успешније постићи. Описани остаци не дају, према томе, довољно основа за одређивање намене ове просторије, већ то омогућују само сродне грађевине и писани извори, о чему ће доцније бити речи.

242 Са спољне стране јужног зида откривен је темељ самог ложишта (praefurnium) величине 124X150 cm.

243 То је добро познат грчки зелени мермер, који је ушао у многе опште приручнике и енциклопедије.

82 Основа средишног дела
атријума F — идеална
реконструкција

сл. 70

сл. 77

На северном зиду сале D, двоја врата су отворена према атријуму F. Улаз у атријум је постојао и из улазне, јужне дворане кроз узани дугачак ходник K. Атријум је правоугаоног облика са краћом страном 15,3 и дужином 23,5 m, па се ширина према дужини има као: 1 : 1,54, односно 2 : 3, што сведочи да је коришћена једна од геометријских схема коју за обликовање атријума препоручује Витрувије.²⁴⁴ У средишту атријума, на растојању од 3,6 до 3,8 m од његових зидова, откривен је стилобат колонаде сачуван готово у целини (недостајао је на јужној страни део дужине 4,7 m). Стилобат је начињен од широких плоча пешчара различитих, али ипак приближних величина (62 — 70 X X 61 — 103). За постоља стубова употребљени су кубични блокови, који су 10 до 15 cm виши од стилобата. Испод стилобата је начињен темељ од сувозида, а само су снажне плинте стубова постављене на темеље са добрим везивом. Плинте су неједнаких величина, али све имају приближно исту висину у односу на стилобат, сем постоља број II и III. Ова два блока се уједно знатније разликују и величином од осталих. Њихова горња раван је квадратна, величине 75X75, а висина износи 33,5 cm. Плинте стубова су размештене тако да на краћим странама тремова, поред угаоних, постоји и једна у средини, а на дужим странама су постоља распоређена двојако. На јужној страни су на једнаким растојањима са осовинским размаком 3,66 m, а на северној су плинте II и III постављене наспрам улаза у велику салу G, па су образоване различите интерколумније, од 2,7, 4,5 и 3,6 m. У исто време када су подизане колоне тремова, начињени су уз довратник великог улаза у северну салу (G) пиластри, тако да су заједно са стубовима II и III склапали посебан травеј пред улазом. Пиластри су накнадно дозидани, јер се конструктивно не повезују са зидом 3 сале G, односно зидом 1 атријума F.

КАТАЛОГ 49
сл. 194—196, 198

У току ископавања овога дела грађевине нађено је неколико десетина парчади база и бројни комади стабала стубова, затим више делова јонских капитета и један оштећен коринтски капител. Сав овај камени украс, сем коринтског капитета, исклесан је од белог мермера. У току

244 Витрувије наводи три начела за одређивање ширине атријума у односу на усвојену дужину: да се дужина подели на пет делова и три узму за ширину (5 : 3), да се дели на

три дела и два одреде за ширину (3 : 2), или да се усвоји такав однос да се њихова ширина према дужини има као 1 : $\sqrt{2}$ (op. cit., knj. VI, gl. III — o dvorištima i drugim kućnim prostorijama).

сређивања и обраде ових остатака, утврђено је да постоје две величине база и да су сви комади од исте врсте стабала. Базе немају плинту, већ су изделене на два торуса и један трохилос. Њих међусобно одвајају равне подеоне траке. Од већих база нађена су два дела једног примерка и једна знатно оштећена цела база.²⁴⁵ На основу ових комада је утврђено да је пречник њихове горње равни износио 57 и 58, а висина 18,5 cm. Од мањих база нађено је више комада. Оне имају исту профилацију, али нешто мању висину (15,5 cm). Комади су сувише мали и не дозвољавају да се пречник база тачно утврди, па је закључено да је на горњој равни износио од 46 до 48 cm.

КАТАЛОГ 50
сл. 197, 199

Нађени су делови два стабла стуба из овог атријума. Једно стабло је било могуће готово у целини обновити. Недостајао је само делимично доњи део. При врху оно има двоструки астрагал, а пречник горње равни је 48 cm. На стаблу, 88,5 cm испод завршне равни, постоје два правоугаона удубљења: једно величине 9X26, а друго нешто мање 13X13 cm. Према положају ових удубљења, могло се закључити, да су она била у вези са извесном суперструкцијом што се на стуб ослањала, а спајала се под правим углом.

КАТАЛОГ 53
сл. 75, 202 и 203

Јонски капители из овог простора нађени су у деловима; мада нису сви инвентарисани, зна се (по остацима који су још постојали на локалитету до 1967. године и о којима постоји фотографска документација) да је пет припадало волутама и један ехинус-кими.²⁴⁶ Поред тога, нађен је и један оштећен капител, инв. број 152, којем су, у време када је био у секундарној употреби, одбијени доњи делови волута и доња раван преклесана да би се проширило његово лежиште. По величини и обради волута закључено је да је он са осталим комадима припадао истој скупини. На основу овог капитела, чија је висина 17,5 cm, и посебно нађених остатака, било је могуће замислити у целини некадашњи изглед ових капитела и утврдити њихова стилска обележја. Волуте имају спирале двојачко обрађене: у облику једноставних танких трака, или имају средишни заобљени дебљи део и два бочна тања и плића. Спирале су код оба примера у доста високом рељефу са наглашеним оком у средишту. По средини бочних страна волуте су доста сужене балтеус-појасом. Од њега полази ка чеоној страни вишелисни биљни мотив. Он такође није на исти начин обрађен на свим примерцима, па је или у виду неколико редова ловорових листова, или има дугачко перјасто лишће које полази од балтеус-појаса, а врховима допире до чеоне стране. Између волута на ехинусу био је уобичајен украс у облику јајета у љусци са стреластим лишћем, а у угловима уз волуте стилизовани листови. Ехинус-кима је доста задебљана и излази упоље у облику четвртине круга као на класичним капителима, али је обликовање јајета у љусци нешто упрошћеније: оно нема двоструку љуску и доста је плитког рељефа. На основу волута и сужења на њиховим бочним странама, могло је бити утврђено да су волуте знатније прелазиле раван налегања, односно да су излазиле упоље у односу на ту раван и у односу на врх стуба. По томе, сразмерама појединих делова и по начину обликовања украса, ови капители имају готово сасвим класичне облике. Исклесани су од лепог ситнозрног мермера руменобеле боје, те се, обрадом и каменом од којег су израђени, показују вредним као дела из најбољих клесарских радионица Царства.

КАТАЛОГ 53
сл. 202

КАТАЛОГ 51
сл. 76 и 200

Коринтски капител нађен у атријуму F (инв. број 13), је једини комад откривен до 1974. године исклесан од мермера са сивкастим жилама. Од њега је сачуван само доњи део, висине 29 cm, те он не пружа податке о томе како је изгледала чаша капитела у целини, нити какве су биле његове сразмере и однос доње равни према висини и висине према завршној равни. Због тога се може анализовати само начин обликовања акантусових листова. Капител је у доњој зони имао осам широких листова акантуса, сачуваних у целини, а из горње зоне постоје почети следећег

245 На првој бази је на трохилосу уклесано грчко слово β.

246 Комади су били изложени у лапидаријуму на самом локалитету, али су у међувремену нестали.

низа. Листови су пластични, одвојени од калатуса, са наглашеним обрисом. Са сваке стране они имају по два режња, подељена на по четири зупца и повијени врх. Први зупци првих режњева доњих листова преломљени су и спојени са зупцима суседног листа, а на осталим режњевима се блаже повијају. У горњем реду извесни зупци су поново изразитије повијени. Канали што полазе од врхова зубаца дубоко су урезани, а нарочито бразде по средини и оне које раздвајају режњеве. Ове последње се спуштају до подножја самог капитела. Овај капител, исклесан из чврстог, једног мермера — што је омогућило лепо обликовање листова, оштрих рубова, танких бразда на жилама и између режњева, напетог облика — представља најлепши до сада познат клесарски рад из Гамзиграда.

сл. 78—80

И поред познавања бројних чињеница о члановима колоне са тремоа у атријуму F, на основу њих се није могла замислити некадашња просторна целина. Коначан закључак о изгледу колоне трема овог атријума донет је на основу налаза из другог дворишта палате, атријума H. У њему није постојао непрекидни стилобат, већ само постоља стубова. Она су начињена на исти начин и од истог камена као у атријуму F, а имају приближно и исте величине: 63—70X70—94 cm. На северној страни су откривене четири такве плинте, од којих је једна (I) постављена уз сам западни зид (4).

На јужној страни, на истом међусобном растојању, откривени су у малтеру трагови база стубова. Њихов је доњи пречник износио 56 cm.²⁴⁷ Доцније, када је на том месту уклоњен малтер — подлога мозаика — нађене су исте камене плинте у доњем слоју. Поред ових постојале су још две, број VI и VII, које се разликују од осталих. Већих су димензија и нису биле у целини сачуване. Постојао је само доњи слој од два реда опеке, а по отisku на горњем слоју малтера, видело се да је на њих налегао камени блок. Слој зидан опеком био је виши неколико сантиметара од осталих плинти, а пошто је најмања могућа висина каменог блока над њим износила око 30 cm, видело се да су у атријуму H пред улазом у кружну просторију (N), на исти начин као и у атријуму F испред сале G, стубови били подигнути на виша постоља. Непосредно уз постоља лежала су два стабла која су са њих пала. Њихов доњи пречник износи 55 и 56, а укупна висина 414 cm. Оба стабла имају иста велика правоугаона удубљења, али овде на 158,5 cm испод завршене равни. Ова стабла и остаци база осталих стубова помогли су да се утврди некадашња целина. Тако је било очигледно да су на вишим постољима испред улаза у кружну просторију били велики стубови, висине 414 cm, јер на друга мања постоља нису могли стати, а да су на осталим местима били мањи, са базом чији је доњи пречник 56 cm. У овом атријуму нађене су такође две врсте база и делови јонских капитела исте величине и обраде као описани капители из атријума F. Поред тога нађен је један угао абакуса чије су стране биле конкавне, што је свакако део коринтског капитела. На основу делова јонских капитела из оба атријума могло је бити закључено да је њихова раван налегања износила од 35 до 38 cm, што би значило да су они стајали на мањим стаблима, а да је друга врста капитела била на стубовима који су уоквиравали и наглашавали улазе у важне одаје ове грађевинске целине. Однос великих стубова према мањим утврђен је на основу већ поменутих удубљења на сачуваним стаблима, јер је сигурно да су у њих биле ужлебљене јаке водоравне греде, положене преко мањих стубова, што су чиниле кровну конструкцију тремоа. За васпостављање целине, у овом низу чињеница, недостајали су подаци о висини постоља великих стубова, а тиме и висини мањих стабала, јер мање базе, њихово стабло и јонски капители имали су висину равну висини постоља великог стуба заједно са базом и стаблом. Овај последњи износ био је умањен за 158,5 cm, јер су на тој висини почеци правоугаоних удубљења у које су биле ужлебљене поменуте водоравне греде. Ако се висина стабла мањег стуба означи са x, а непознато постоље са у и уведу познате бројчане вредности добија се једначина:

КАТАЛОГ 52

сл. 201

$$15,5 + x + 17,5 = y + 18,5 + 414 - 158,5 \text{ или}$$

$$33 + x = y + 274,0$$

Две непознате величине могуће је свести на једну посредно, анализом сразмера сачуваних целих великих стабала и уз помоћ броја садржаних модула у њиховој висини. Тако је закључено да је модул — половина доњег пречника великих стабала — износио 27,5 cm, а висина са незнатним одступањем 15 модула. Из пречника доње равни базе мањег стуба могло се закључити да је мање стабло имало доњи пречник око 40 до 43 cm. Ако се усвоји таква величина модула мањег стабла, а тиме и висина, која обезбеђује исти међусобан однос између виших и нижих постоља, као и у атријуму F, добијају се за мања стабла следеће бројчане вредности: пречник доње равни 40, висина 293 и пречник горње равни 36 cm. На тај начин би стуб имао висину 15 модула, а заједно са горњом гредом износио 3,4 m. Толика је ширина трема од зида до осе стуба, па би ова колонада у потпуности имала оне сразмере које за такве случајеве препоручује Витрувије.²⁴⁸ Претпоставку о висини мањих стабала, до које се дошло теоријским путем, потврђују извесна цела стабла из римских грађевина, нађена у античкој Салони, јер су њихове мере потпуно подударне са претпостављеним мерама гамзиградских стабала.²⁴⁹ Стубови исте величине и сразмера као код гамзиградских већих стубова, такође су налажени на касноантичким локалитетима — у Хераклеји Линкестис код Битоља, на пример.²⁵⁰ То сведочи да је реч о облицима примењиваним на једном ширем подручју, можда посредством путујућих мајстора, који су на разним местима припремали архитектонске делове за нове грађевине.

Ако се ови закључци примене на колонаду атријума F добијају се исти исходи. За велике стубове северног трема била је позната висина постоља — на основу нађених делова и једне целе базе, пречник доње равни стабла — па је утврђено, уз помоћ истих пропорцијских односа, да су они били високи 3,83 m. Велика правоугаона удубљења на овим стаблима нису на истом растојању од врха као код другог пара, већ на 88,5 cm, али, из положаја греда ужлебљених у њих и висине постоља произашло је да су мања стабла у првом атријуму имала исту висину као у суседном.

сл. 83 и 84

Пречнику завршне равни већег стабла одговарао је описан коринтски капитал (инв. број 13). Тако је постало извесно да су на великим стубовима, наспрам улаза у дворану G, стајали коринтски капители, образујући заједно са стубовима и наспрамним пиластрима наглашено предворје пред улазом. Познати примери античких споменика наводе на помисао да су у питању носачи балдахина, или греде са троугаоним тимпаном, чиме би било дато посебно значење тим вратима. Ови архитектонски облици ретко се појављују у склопу који је својствен гамзиградској колонади: са стубовима неједнаке висине у једном низу. На перистилу Диоклецијанове палате, на пример, нису сви стубови исте висине нити су њихова постоља у истој равни, али су уметнути масивни ступци који та два неједнака дела раздвајају.²⁵¹ У недавно откривеном перистилу у Наисусу, међутим, колонада околног трема била је повезана са стубовима у средишњем делу pročеља на исти начин као у Гамзиграду.²⁵² Једак старији пример са истим распоредом познат је из палате у Фишбурну (Fishbourne) из

248 Vitruvije, knj. V, gl. IX.

249 Cf. J. Brondsted, *La basilique des cinq martyrs à Kopljuč*, Recherches à Salone I, Copenhagen 1928. fig. 36—3.

250 Cf. Г. Томашевић, *Портик со почесни и вотивни споменици*, Хераклеја II, (Битола 1965), 10 и сл. 2, где је теоријским путем утврђена, на основу базе, висина целог стуба и М. Чанак-Медић, *Ансамбл на базиликата А од ранохришћанскиот период*, Хераклеја II, (Битола 1965), 43 sq. и пл. VIII, где су приказани на цртежима

комади ових стубова, нађени у секундарној употреби у базилици А. Доцније, 1968. године, у Хераклеји је нађено неколико целих стубова, којима су потврђена ранија теоријска разматрања Г. Томашевић.

251 J. i T. Marasović, *Dioklecijanova palača*, t. 45 и цртеж 32 у прилогу.

252 Исходи истраживања, вршених последњих година, још нису објављени, али према нађеним постољима стубова и комадима стабала ово се могло и пре тога утврдити.

времена Флавијеваца.²⁵³ Вероватно би пажљивије и подробније проучавање архитектонског украса са других локалитета пружило нове доказе о истом просторном решењу.²⁵⁴

сл. 82 Целину са гамзиградским монументалним улазом у салу G, чини и уређај у средишту атријума. Ту су, наиме, нађене мермерне плоче којима је овај простор био у целини поплочан, изузев у једном правоугаоном пољу величине 2,1X3,70 m у источном делу. Наспрам улаза у салу G, у оси врата, био је постављен зденац. Од зденца је нађен простран камени суд пречника 1,74 m у комадима и део његовог постоља. На овом последњем је било означено квадратно лежиште величине 60X60, а на доњем делу каменог суда кружно лежиште пречника 52 cm. Било је очигледно да је између постоља и суда постојао један члан са квадратном плинтом и кружном завршном равни. Претпостављено је због величине и тежине суда да је тај члан био низак те да је зденац, у целини, имао облик сличан касноантичким плитким зделама са кратким постољем. Према обради средишта унутрашњег дела каменог суда, могло се утврдити да је ту, постојао још један члан из којег је са веће висине избијала вода, а по обради руба, да се суд у целини пунио и да се она преко његовог руба преливала. Пошто је зденац био постављен наопрам улаза у салу G, а не у средишту атријума, основа средишног дела је композицијски решена на тај начин што је у његовој другој трећини остављена слободна површина, по свој прилици за зеленило. То се могло закључити по потпорним зидовима што су тај простор оивичавали и по томе што је недостајала подлога за плочник на том делу.

сл. 85 Међу преосталим одељењима, посебно место заузима велика сала G, северно од атријума. Она има на северној страни велику полукружну апсиду, делимично одвојену од осталог простора снажним пиластрима. сл. 86—89 Под у сали је украшен на бочном делу мозаицима, крај улаза са емблемом у којој је представа Диониса са леопардом. У средини просторије је под од опека са по неком мермерном плочицом. Опеке су сложене у звездолике геометријске мотиве. По обиму тог средишног дела, судећи по отиску у малтеру, постојала је шира равна трака од камених плоча, па се видело да је овај део био нешто виши од околног. У току даљих истраживања подова и начина њихове израде, М. Медић је утврдио да је сачувани део у средишту ове просторије подлога богатијег пода, који је био изведен у техници *opus sectile*.²⁵⁵ На почетку полукружне апсиде, или боље речено уз јужну страну пиластара, постојали су трагови усправно постављених танких плоча те је јасно да је под у апсиди био виши него у осталом делу просторије. Треба поменути остатке откривене у подлози пода ове сале. Испод мозаика постоје канали за грејање простора, а на западном зиду (2) отвор и сегментни лук. На истом месту, са спољне стране, постоји добро очувано лежиште. Недостаје само део свода. Од лежишта један канал улази испод пода у прстоторију и даље се рачва у два дела. Један крак се пружа косо према средишту апсиде до зида ширине 91 cm, који је изграђен упоредно са унутрашњом страном апсиде, а други крак иде ка источном зиду (2) и дуж њега ка јужном. Пошто у сали постоји уређај за загревање, у претходним истраживањима је претпостављено да је она била део купатила. Доста наглашено одвајање апсиде од осталог дела просторије наводило је на помисао да је апсида била предвиђена за базен. Нису, међутим, нађени никакви остаци који би говорили о таквој намени апсиде: нема трага преградног зида између пиластара нити хидрауличног малтера, који је у таквим случајевима обавезно коришћен за подлогу базена. Поред тога, не постоје ни доводни ни одводни

253 Cf. V. Cunliffe, *Fishbourne, Rom in Britannien*, Neue Entdeckungen der Archäologie, Ver. G. Lübbe, Düsseldorf, 1971, 82 sqq. Abb. 15, 16, 25, 26.

254 Изгледа да је исто тако била решена колонида перистила велике зграде из Абритуса, где постоје у једном низу постоља неједнаке висине, cf. Т. Иванов, *Проучавања през римската и рановизантијската епоха в Българија* (1944--1964), Археологија VI, књ. 3 (Софија 1964), 43, сл.

3 и 4. Атријум у Гамзиграду има још једно посебно обележје: два стуба, која наглашавају улаз у салу G, нису у средини северне стране атријума. И ова појава вероватно није била ретка. Исти, асиметричан положај, подређен улазу у једну просторију, имали су стубови у атријуму панонске виле рустика у Ајзенштату (*Eisenstadt*), cf. M. Birô, *Roman Villas in Pannonia*, Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae, t. XXVI (1974), fig. 18.

канал, па се ова претпоставка могла у целини искључити. Ложиште уз западни зид ове сале је, према томе, служило само за њено загревање, а такви су уређаји нађени и у другим просторијама које извесно нису служиле као купатила.²⁵⁰ Доцнија ископавања уз пиластре, заједно са откритим мозаицима, показали су ову дворану у сасвим другом светлу. Наиме, ту на почетку апсиде, уз пиластре открити су у темељима продужетак, нешто шири од самих пиластара, који говори да је испред њих постојало још неко постројење. На истом месту стајали су у неким грађевинама самостални стубови што су подухватали неку врсту тријумфалних лукова, као у двома великим раскошним салама са полукружним нишама у Пјаци Армерини,²⁵⁷ а такво се постројење једино могло претпоставити и у гамзиградском случају. Целину са претпостављеним оквиром полукружне нише у сали G изгледа да је чинио и део којем је припадао зид изграђен уз апсиду са унутрашње стране. Непосредно уз овај зид изграђен је канал за грејање, а то значи да је полукружни зид, о којем је реч, служио као ослонац за велике опеке којима је канал био покривен. Он је, међутим, несразмерно велике дебљине у односу на унутрашњи зид канала, јер овај други има дебљину свега 17 cm, а било би оправданије да је унутрашњи зид јачи пошто је морао подупирати испуну под подом. Могућност да полукружни зид са унутрашње стране апсиде претставља неку старију фазу грађења могла је бити искључена, јер је спољна апсида добро повезана са околним зидовима и нема трагова да је доцније дограђена. Зато је постало извесно да је овај унутрашњи полукружни зид имао неку посебну намену. Примери са низом слободних стубова уз унутрашњу страну апсида наводе на помисао да је у Гамзиграду посредни исти просторни облик.²⁵⁸ Такав украс у апсиди и онај на њеном почетку, уз пиластре, сасвим би били у складу са ванредно вредним и раскошним подом изведеним у мозаику и у техници опус сектиле. Тема мозаика, из циклуса Дионисовог тријумфа, и средишни уздигнути део сале, наговештавају, са друге стране, да је она служила као трпезарија (triclinim).²⁵⁹ Овој сали, обрадом фасада — расчлањеним масивним пиластрима — најсличније су велика дворана Галеријеве палате у Солуну и, нарочито, аула палатина у Тријеру, из времена Константина.²⁶⁰ Њен положај у односу на атријуме и терме на источној страни још више је повезује са извесним познатим касноантичким палатама, о чему ће доцније бити више речи.

Посебне тешкоће настале су у одређивању употребе трију просторија у источном делу: N, O и P. Лепо обликоване, правилно изведене, са кружним вестибилумом, са једном просторијом тетраконхосне и другом триконхосне основе, оне представљају јединствену скупину. Уз просторију у облику четворолиста постоје два мала одељења. У њима, или непосредно испред њих, била су, вероватно, ложишта. Од њих, испод пода тетраконхоса, по обиму конхи, воде канали, а судећи по распореду полукружно засвођених отвора у подножју на конхама 3 и 4, изгледа да су исти канали спроведени и испод

255 На ову могућност је указао Ђ. Бошковић знатно пре него што су нађени материјални остаци у другим одајама палате који ово потврђују.

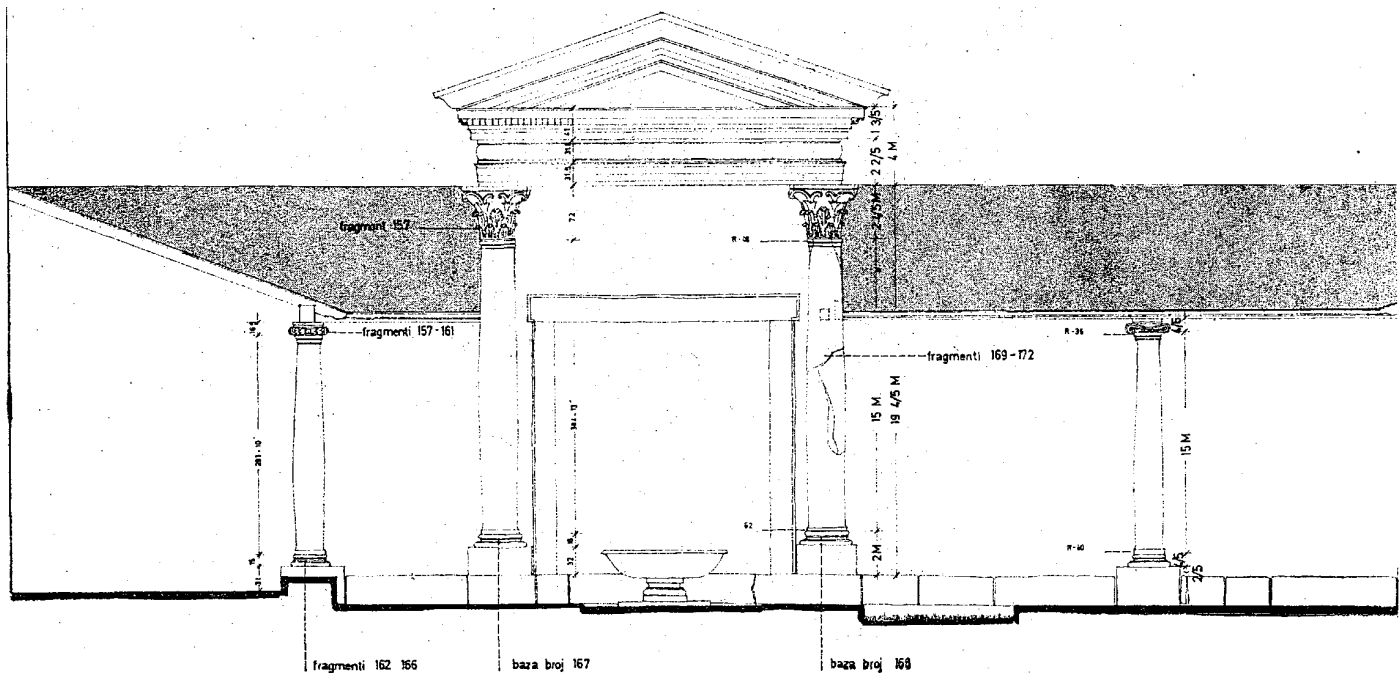
256 Тако је хипокауст постојао у многим стамбеним одајама у северним крајевима, Панонији на пример. Он је нађен и у Мезији и Тракији у становима имућних грађана cf. Т. Иванов, *Проучавања врху хипокауста в римската и рановизантијската епоха в Българија*, Археологија, књ. 1 (1971), 23.

257 Cf. G. V. Gentili, *La villa imperiale di Piazza Armerina*, Roma 1954. Јаки пиластри на почетку апсиде постоје и у великој дворани Галеријеве палате у Солуну и у аули палатини у Тријеру.

258 С. Mango, *Architettura bizantina . . .*, t. 96 — део медресе Халавија (Алеп) из средине VI века.

259 Ово је већ раније претпоставио N. Duval, (*Palais et forteresses de Yougoslavie . . .*, 120).

260 У погледу времена изградње ауле палатине у Тријеру научници нису у потпуности сагласни. Р. Краутхајмер мисли да је она саграђена између 305. и 312. године (cf. *The Constantinian Basilica . . .*, 117 sq. и no. 2 где је наведена важнија старија литература). Тот (E. Tóth) и поред тога подсећа на раније мишљење Сестона да је мала базилика испод ауле палатине можда из времена Константина Великог, а да је аула из друге половине IV века (*Late antique Imperial Palace in Savaria*, Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae XXV, fsc. 1—2, no. 143), што се археолошки више не може доказати.

пода у осталим двома просторијама. У овим одајама, међутим, нису нађени базени за купање, ни доводни ни одводни канали за воду, што чини извесне сметње да се у њима види купатило, иако су одговарајућег облика.²⁶¹ Могуће је да ће се одводни канали наћи испод подова, за шта до сада нема ни предзнака, јер на сачуваној подлози не постоје сливници.²⁶² Уређај за загревање, што се из откривених остатака може само делимично васпоставити, такође не пружа могућности за потпуно поуздано утврђивање намене просторија. Пошто облик ових одељења наводи на помисао да је посреди ипак купатило, јер је за такву употребу исте просторне облике већ Витрувије препоручио,²⁶³ изнад два мала простора са ложиштима морају се замислити базени са топлотом водом. Истина, по Витрувијевој препоруци на том месту би требало очекивати котлове за воду одакле би се она даље водила до базена,²⁶⁴ али овај уређај је свакако доцније упрошћен, па су базени за топлу воду грађени изнад самих ложишта, као у Хераклеји Линкестис, на пример.²⁶⁵ Уколико би се исти положај базена претпоставио у гамзиградским термама, просторија у облику тетраконхоса би се могла узети као *sudatorium* или *laconicum* — просторија за купање у пари и за масажу, а просторија триконхосне основе као *tepidarium* или *frigidarium* — за купање у млакој или хладној води. На тај начин би ова грађевинска целина имала оне неопходне просторије које су имала и сва мала приватна купатила. Ради поређења, треба поменути пример терми у летњиковцу на Сицилији, вероватно цара Максенција, где постоје, не само све просторије које једно римско купатило подразумева, већ

261 О купатилима и уређају хипокауста cf. Т. Иванов, op. cit., 23—44, где је наведена старија литература.

262 Такви сливници постоје у великим јавним термама у Салони, cf. W. Gerber, *Forschungen in Salona*, Österreich. Arch. Inst., erster Band, Wien MCMXVII, *Die Bauten im Nordwestlichen Teile der Neustadt von Salona* 109—117, а водовodne цеви је нашла Н. Спремо у знатно млађим термама из Царичиног Града и на осно-

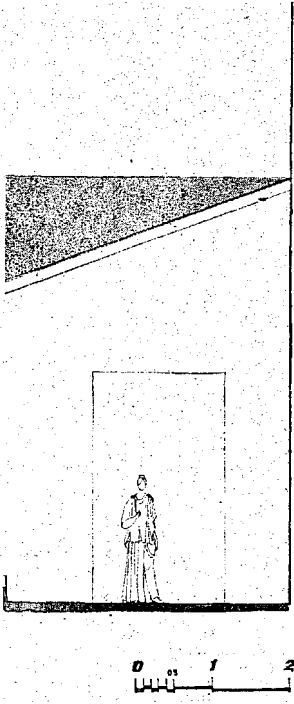
ву њихових остатака врло уверљиво реконструисала некадашњу водоводну мрежу, (cf. *Терме у Царичином граду*, Старинар н.с. 1961, 11—20).

263 Cf. Vitruvije, loc. cit.

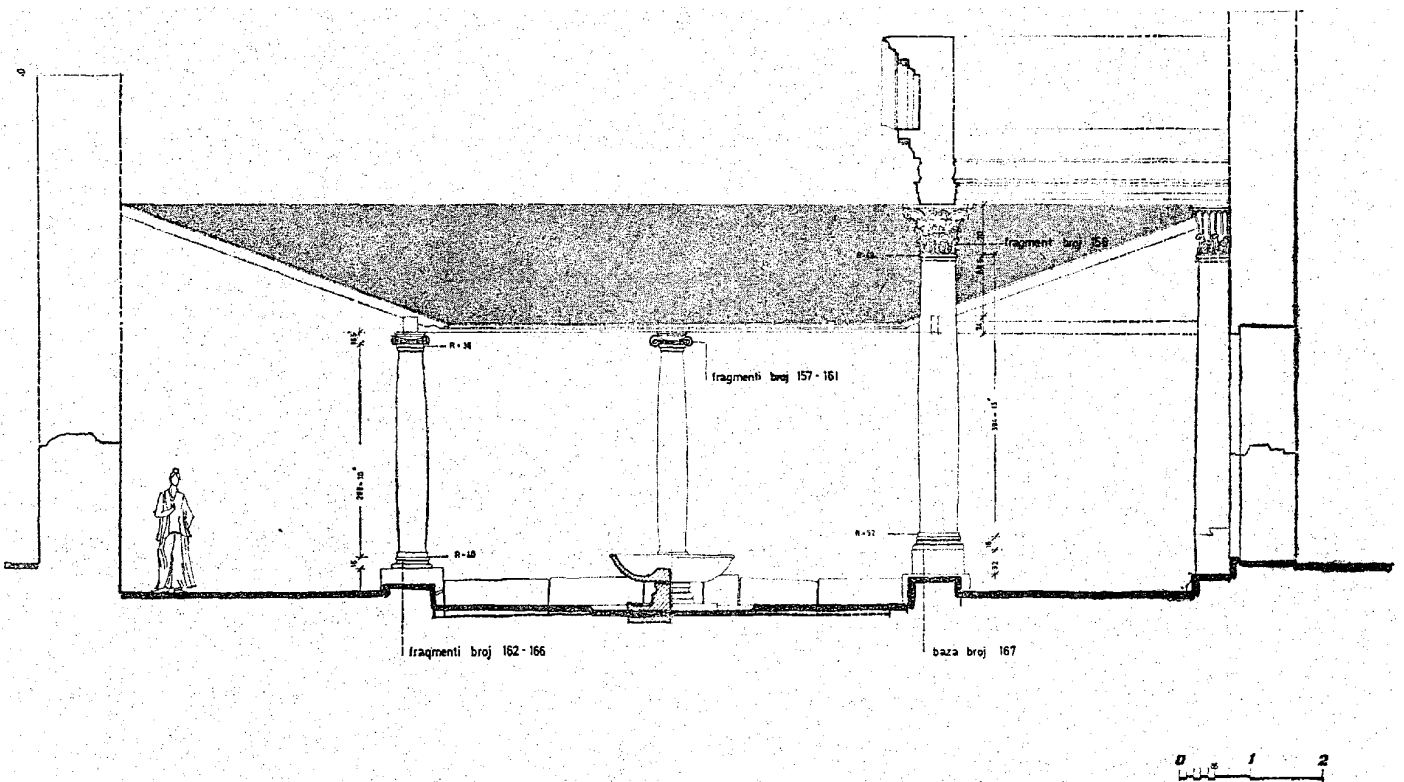
264 Ibid., 119.

265 Благодарени томе што је део изнад ложишта терми био добро очуван, види се да су над њим били по-

83 Подужни пресек кроз
атријум F — идеална
реконструкција

84 Попречни пресек кроз
атријум F — идеална
реконструкција

оно има и веома сложени просторни склоп,²⁶⁶ затим мале домаће терме "из Салоне, у којима је Гербер видео *apodyterium, frigidarium, tepidarium, caldarium*²⁶⁷ и приватне терме истога типа из Сирмијума.²⁶⁸ Такво се устројство, према томе, може очекивати у готово свим античким купатилима. И поред тога што у Гамзиграду није могуће поуздано одредити намену појединих одељења и што ту нису нађени сви уређаји својствени купатилима, ова се грађевинска целина може сматрати термама. Тако се недостатак уграђених уређаја за купање у триконхосу, којег би требало сматрати за тепидаријум или фригидаријум, можда може објаснити чињеницом да су постојале многе посебне посуде за ту сврху, као *labrum*, на пример.²⁶⁹ Да су у купатилима заиста постојале разне посуде за умивање, често изузетно скупocene израде, сведочи Климент Александријски (IV век). Он истиче раскошну обраду купатила, а места где су се умивале жене, по његовим речима, биле су одаје грађене прекрасном вештином, са завесама, попуњене златним и сребрним столицама и истим посудама од којих су једне служиле за пиће, а друге за умивање.²⁷⁰ Гамзиградске мале терме биле су такође раскошно уређене. Тако је под предворја био украшен мозаиком, а у осталим одајама ове целине постојали су подови у техници *opus sectile*,²⁷¹ зидови покривени фрескама, мермерним соклom и разноврсним геометријским орнаментима од разнобојних каменних плочица.

За разлику од описаних просторија, у малим одајама, М и L, је доказано постојање водоводних канала и базена. Ту су сачувани једноставни мали базени од опека. Обложени су водонепропустљивим малтером, и имају једно заједничко ложиште и уређаје за загревање испод три базена. Они су, међутим, доцније уграђени, те се не могу доводити у везу са описаним купатилом. У ове просторије улазило се из атријума Н, а међусобно су биле повезане вратима, тако да су оне у палати чиниле одвојену целину.

Завршавајући анализу просторија и делова елевације палате из северозападне инсуле, потребно је осврнути се на извесне облике украса, који су за све просторије заједнички. У свим дворанама је, наине, нађено врло много делова и целих плоча разнобојног камена од облоге зидова, затим делова штукатуре и зидних слика. Међу каменним плочицама има разноврсних профилисаних трака, затим плочица у облику разних исечака круга од једне врсте брече зелене и беле боје, од ружичастог и зеленкастог лапорца, црвеног кречњака, порфира, сивозеленог и белог мермера. Украсне ивичне траке имају на закошеној чеоној страни непрекинуте таласе. Нађене су у великом броју у сали D и G, где и профилисане мермерне плоче — лезене — (инв. број 216—218), а затим бројне мале танке плочице разноврсних облика које су можда украшавале намештај, или биле део посебних зидних поља. На основу нађених комада се зна да су зидови атријума F и кружног предворја N били украшени фрескама, а разноврсни комади штукатуре, у облику јајета у љусци и зубаца — највероватније делови унутрашњих венаца — допуњују представу о некадашњој раскоши ове грађевине. Овај украс надахнут тзв. другим помпејанским стилom, појавио се у време тетрархије, а у Константиново доба био је нарочито омиљен. Исти начин украшавања примењен је у Галеријевој палати у Солуну, тетрархијској гробници Дијане на виа Салариа у Риму, на грађевинама у Тријери и на бројним хришћанским светилиштима и меморијама из IV века.²⁷²

КАТАЛОГ 65, 66, 67

сл. 216—218

266 Cf. G. V. Gentili, *op. cit.*, 18 sqq.

267 *Op. cit.*, 107.

268 Cf. М. Паровић-Пешикан, *Римске терме у Сирмијуму*, Старинар н.с. XV—XVI, 1964—65 (Београд обј. 1966) 31—45.

269 Лабрум је био плитак камени суд на подножју високом око један метар, (W. Gerber, *op. cit.*, 107).

270 E. Barbier, *La signification du cortège représenté sur le couvercle du*

coffret de „Projecte”, Cahiers Archéologiques XII, 1962, 31 sq.

271 Приликом истраживања и припрема за конзерваторске радове, М. Медић је утврдио да су на тај начин били изведени подови у тетраконхосној и триконхосној просторији.

272 О карактеристикама позноантичке уметности и обнови помпејског стилског израза cf. F. Gerke, *Kasna antika i rano hrišćanstvo*, прев. А. Cermanović-Kuzmanović, Novi Sad 1973, 97 sqq. Опширније о истом питању cf. *infra* стр. 146 sqq. и no. 375.

По начину зидања и употребљеном градиву палата не представља јединствену целину. Зидови сале А, С и источног ходника К су тањи и грађени су од наизменичних редова ломљеног камена пешчара и опеке. Уместо опеке употребљаване су негде танке плоче лапорца.²⁷³ На исти начин зидан је и део зида 3 у сали D, испред просторије осмоугаоне основе. По начину слагања градива, ови зидови би били ближи фасадама млађег утврђења да обрада база пиластара ка фасади сале А не показује потпуну подударност са соклом и подножјем контрафора на *porta decimana* старијег утврђења. Сличност обраде и употреба истог градива недвосмислено показују да су ова два постројења градили исти мајстори, настојећи да зграде на декуманусу имају уједначен спољни изглед. За разлику од пиластара са косо завршеним базама на јужној фасади, пиластри на западном зиду су без њих. Тачне разлоге због којих су оне изостале засад је немогуће утврдити иако је очигледно да су настале извесне измене у овом делу, о чему сведоче различити темељи зидова у салама А и С. У осталим салама зидови су грађени са слојевима за изравнање од три реда опека (*opus mixtum*). Једино се у зидовима просторија N, O и P виђају слојеви и од два реда. Градиво се разликује од оног у дворанама А, С и К, јер је овде поред опека употребљен глиновити лапорац ружичасте и сивозелене боје. Само су у подножју један, или два реда, изграђена од чврстог камена пешчара као и зидови првих сала. Опеке у овим зидовима доста су неједнаке и неправилне, са заобљеним и оштећеним рубовима. Разлике у њиховим мерама ипак нису изразите: у осмоугаоној просторији су величине 40—41X 28,5—29,5X4—5 cm, а исте су и у сали D; у атријуму F су 38,5—39,5 X 28,5X4 cm, а у сали G 40—41X27—31X4—4,5 cm. У овој просторији се, дакле, опеке највише међусобно разликују, уз то су грубљег састава и веома неправилне. Слојеви за изравнавање нису у свим просторијама на истој висини, али су на приближним размацима од 0,80 до 1,20 m. У предворју и у конхама одаја O и P, редови опека, међутим, на много су мањим размацима, свега 21 до 40 cm, а величина опека је 29X13,5X5—5,5 cm. Опеке у конхама су слагане на два начина: или су окретане краћом страном према лицу зида да би се лакше образовала кривина, или дужом, а тада је видна страна тесана. Ови зидови су били са унутрашње стране обложени каменим плочама. Њих још има у подножју, а у горњем делу, на размацима од 50 до 60 cm, остале су у зидовима жељезне куке којима су плоче биле причвршћене. Површински део спојница је сачуван само у овим просторијама. Оне су широке 2,5 до 3,5 cm, а благо су конкавне и по средини увучене за око 4 mm.

Подлогу подова у просторијама где је спроведено грејање чине стубићи од целих опека, величине 40 X 30 X 6 cm, или од делова. На њих налажу велике плоче од печене земље, величине 55 X 55 X 8 cm,²⁷⁴ а затим је постављено неколико слојева малтера (*suspensura*). Доњи слој је грубљи и помешан је са иситњеном опеком (*testae tusae*), а горњи, поред креча и ситнозрног песка, има и праха од млевених опека.²⁷⁵

За образовање извесних облика, као што су коси делови база на фасади сале А, или углови осмоугаоне просторије (E), припремане су опеке уз помоћ посебних калупа. Међу опекама нарочиту пажњу заслужују оне са печатима, јер могу бити значајне за даља проучавања кретања и распореда војних јединица у овој области, а тиме и за датовање грађевина. На њима се помињу извесни подунавски одреди, што доказује један печат са словима PP RIP, и пета македонска легија. Њена боравишта и кретања углавном су позната па би се, уз помоћ печата, могло утврдити време подизања ових грађевина. Са друге

273 На исти начин су зидани извесни зидови палате у Могорјелу (cf. E. Duggve, H. Vetters, *op. cit.*, 25 sqq.) и зидови утврђења у Филипополису из IV века (cf. Л. Ботушарова, *Античният Филипол в светлината на новите археологически разкопки, у Археологически проучвания за историята на Пловдив и пловдивския край*, Пловдив 1966, 40--54).

274 Преко стубића хипокауста обично су биле постављене веће опеке од две стопе (*bipedalis tegula*), величине око 60X60 cm (cf. Т. Иванов, *op. cit.*, 36), док су гамзиградске величине седам дланова.

275 О припреми и саставу малтера за суспензуру cf. Т. Иванов, *op. cit.*, 36. 38.

стране, опеке са истим печатима налажене су и на другим местима, те оне могу показати да између свих тих локалитета постоји извесна узајамна веза. Тако су нађене две опеке са текстом на жигу LEG . . .

V M . . у позитиву, затим неколико са већ поменутиим жигом у негативу од којег су сачувана слова MOES, које су, као што смо видели, из зидова млађег утврђења и два печата у негативу са словима LEG

V M CIII и G V M . CIII. Поред ових опека Ђ. Мано-Зиси је забележио међу комадима нађеним у палати једну са грчким текстом који није успео да прочита, затим две опеке са натписом у курзиву *Gencia* и *Ripensis*.²⁷⁶ Најзад, Мано-Зиси је поменуо међу раније нађеним опекама једну са чијег је жига прочитао *Gallica*.²⁷⁷ Доцније су нађене две опеке са истим целим печатом, па је било могуће текст у целини читати. У опеци је отиснут његов негатив, а гласи LEG V M CV, или LEG V M CD. Овај последњи је вероватно погрешан. Опеке са истим печатом нађене су у Видину.²⁷⁸ Благодарени нађеним опекама у Сучидави (*Sucidava*) и Целеи, на којима је исти жиг потпунији, ови примерци се могу читати као LEG (io) V M (acedonica) C(ohors) V, док се у натписима на претходним опекама помињу четврта и трећа кохорта. Опеке са овим печатима датоване су у крају III и у IV век.²⁷⁹

РАЗВОЈ ГРАЂЕВИНЕ

Описана грађевинска целина није једновремено настала. То се може закључити по начину зидања и по употребљеном градиву. По вези међу зидовима, међутим, изгледа да је грађевина била обележена у целини, а затим поступно грађена. Измена првобитног плана ипак је примећена на три места. Тако је зид 2 ходника К зидан на исти начин као зидови сала А и С али на 1,75 m од зида 1 почиње други начин рада и друго градиво. На истом месту откривен је темељ једног зида који се пружа управно на зид 2 сале К, а по споју два начина зидања на зиду 2 види се да је северни део доцније дозидан. Ово сведочи да је просторија М првобитно друкчије замишљена, али да је до измене дошло пре него што је овај део грађевине завршен. Исти је случај код споја зида 3 и 4 сале С, јер је косо профилисана база угаоног пиластра изграђена на 3,03 m од суседног пиластра на зиду 3, а доцније је угао померен за 72 cm према западу и пиластар грађен без доњег закошеног проширења. Пошто ни на осталом делу сале G, на зиду 4, није зидан профилисан сокл, чинило се да је тај зид заменио старији. Да би се то проверило отворене су две сонде уз југозападни угао сале С, једна са спољне, а друга са унутрашње стране, али се на старији зид није наишло, па изгледа да је на овоме месту измењен ранији план пре него што је просторија у целини изграђена. У североисточном делу палате такође су настале извесне измене првобитног плана. У атријуму Н се зид 3 источно од улаза прелама и мења правац, али је и поред тога добро везан са осталим зидовима. На зиду 4, међутим примећено је да су врата из сале G доцније пробијена, а ако се томе дода и чињеница да су терме грађене различито од осталих просторија у северном делу палате, могло би се закључити да су атријум Н, триконхосна, тетраконхосна просторија и кружно предворје делови једног следећег просторног плана. Пошто се у овом делу сви зидови конструктивно повезују, чак и код споја зида 1 и 4 у атријуму Н изгледа да је дошло до измене у време када је зидан спољни део апсиде у сали G и да је у то време зид 2 ове сале са фасадним пиластрима већ био делимично изграђен. Палата би, према томе, представљала једну целину која је настала, са мањим изменама, према првобитној основној замисли, а само би се одаје у североисточном делу могле сматрати последицом доцнијег проширења.

276 D. Мано-Zisi, *Le castrum de Gamzigrad* . . . , 83 и по. 3.

277 Ibid., и сл. 23.

278 Cf. З. Морфова, *Римски тухли и керамици с печати од Северна Българија*, Археология 1, 1963, 23, сл. 5. О опекама са жиговима пете македонске легије cf. З. Ракева-Морфова, *Римските частни и императорски тухли с печати од Дунавското и Черноморското крайбрежје*, Археология 3, 1970, 38. Треба напоменути да су у Видину нађени и други

мади који сведоче да су између гамзиградског насеља и Бононије постојале непосредне везе. Ту су нађени не само јонски капители, који са капителима из атријума F и H имају велике сличности, већ и бројни други комади архитектонског каменог украса који је израђен од истога белог кречњака од којег су и многи украси у Гамзиграду (cf. И. Атанасова, *Новооткрит бронзов римски портрет във Видин*, Археология 1, 1963, 15, 58 и сл. 6.

279 cf. A. Petre, op. cit., 37 sq.

85 Западни зид велике дворане G са снажним пиластрима на спољној страни

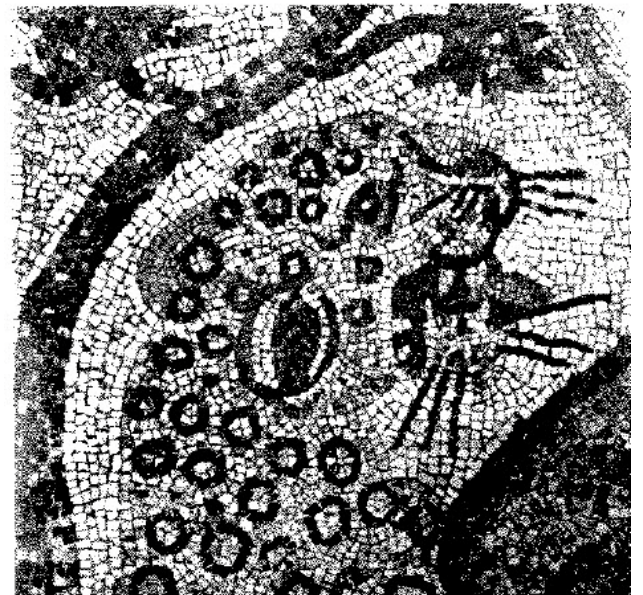
86 *Део бочног мозаичког
тепиха у дворани G
палате*

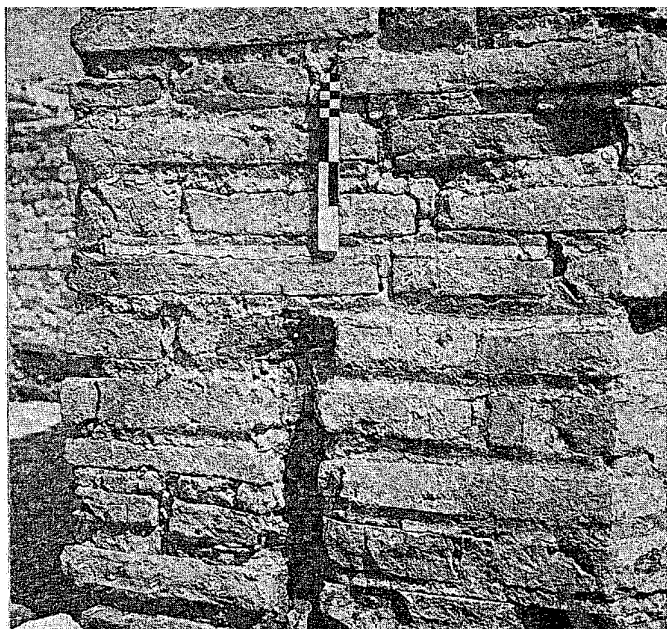
87 *Део једног поља у
дворани G, са
представом пса у скоку*

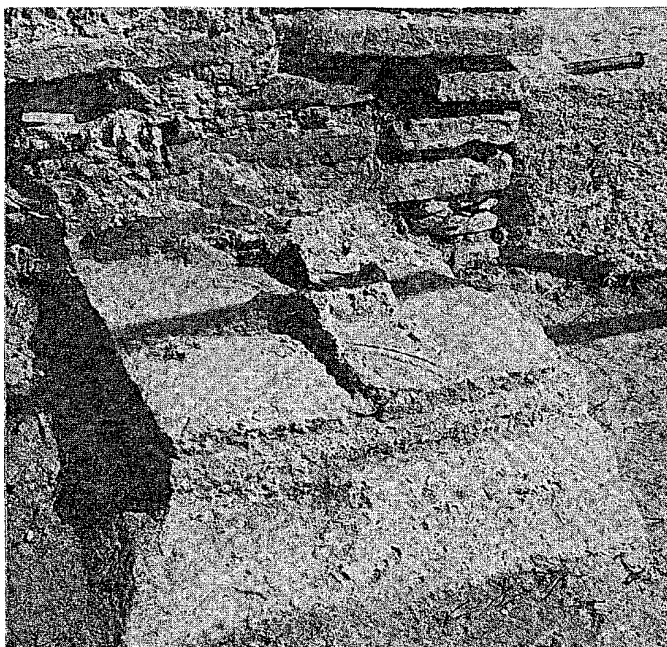
88 *Емблема са представом
Диониса са леопардом из
дворане G палате*

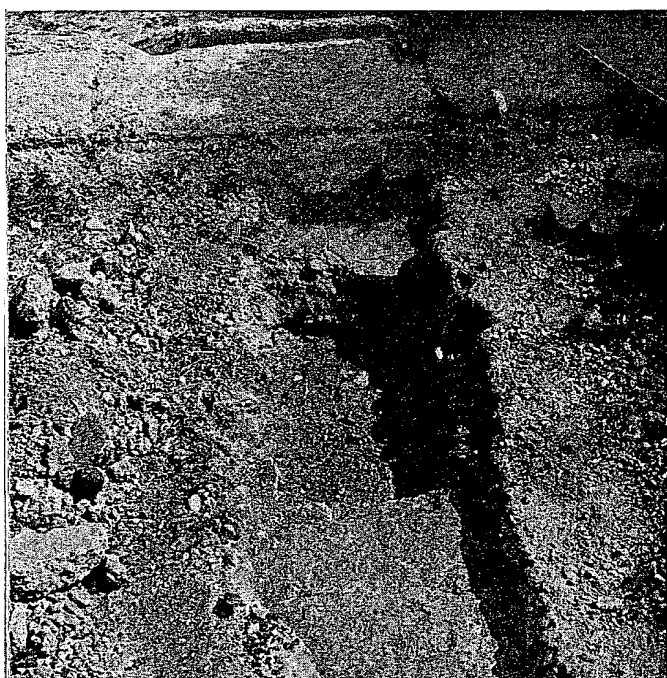
89 *Детаљ емблеме са
представом Диониса*

90 Спојнице на зидовима
триконхосне просторије
терми (O)

91 Пиластар наспрам
великих стубова у
атријуму F, призидан уз
осликани зид 3 дворане G

92 Однос доњег малтерног
пода према прагу врата у
дворани G

Начин зидања појединих делова показује на који су начин антички мајстори изводили радове. Закључено је да је целина размерена, да су начињени темељи свих зидова, а потом изграђене сале А и, уз извесне измене, сала С. У исто време подигнут је и један део ходника К и део јужног зида (З) сале D са просторијом осмоугаоне основе Е. У другој фази завршене су остале просторије. Мање разлике на зидовима у овом делу, које се огледају у начину градње приземне зоне, или убацивању великих блокова пешчара на једнаким растојањима, као у зидовима Н—3 и 4, показују да је у грађењу учествовало више скупина мајстора. То би уједно значило да је зграда брзо зидана. После завршетка грубих грађевинских радова започела је обрада унутрашњих делова, али изгледа да она није текла без прекида, јер је на више места запажено да су и у то време вршене поновне измене. Тако су накнадно уграђене колонаде у оба атријума, а зидови и подови одаја украшени су скупоценом облогом тек пошто је грађевина извесно време била у употреби. Пошто су ове чињенице веома значајне за одређивање развоја грађевине, морају бити подробно описане.

У анализи колонаде дворишта F и H, наведено је да су оне накнадно уграђене. У атријуму F стога што се пиластри наспрам већих стубова, не само не повезују са зидовима сале G, већ што су дозидани у време када су зидови већ били омалтерисани и осликани, јер су између пиластара и зида нађени остаци бојеног малтера. У атријуму H колонида се на северној и јужној страни не повезује са зидом сале G и није наспрам њених фасадних пиластара већ су камена постоља распоређена независно од њих. У овом делу су могле, као што је поменуто, већ у току зидања зидова настати измене, због којих се стубови тремова нису уклопили у већ постојећу поделу фасаде сале G. Чак и ако се овај случај искључи, остају други докази да је грађевина била у употреби и пре него што је добила скупоцену унутрашњу обраду. Тако је у току конзервације и подизања мозаика утврђено да је испод скупоценог пода, који и данас украшава ове просторије, постојао под од малтера, са површинским слојем ситнозрног састава. Колико је овај под био у употреби није могуће утврдити. По сачуваном површинском изглачаном слоју и односу малтерног пода према прагу у сали G, где је свега неколико сантиметара нижи од усеченог жлеба на који је доцније налегао мозаички под, изгледа да је био привремен и да се већ у време када је постављан рачунало на израду другог, скупоценог пода.²⁸⁰ Можда би се време употребе првог пода могло приближно одредити на основу налаза у кружној просторији N, где је утврђено да је у доњем поду био накнадно просечен канал. У време када је постављан мозаик овај канал више није био у употреби, већ је пресечен новим праговима од танких мермерних плоча, постављених на улазе у просторије O и P. У тремовима атријума H, такође је постојао прво један једноставнији под. У време када су слагане разнобојне коцкице на поду ових тремова, он је подигнут у јужном делу да би се добио добар пад према северу, па је мозаик покрио до извесне висине базе стубова.

Остаје још да се помену налази у подлози плочника у средишту атријума F. Ту су, приликом конзерваторских радова и уклањања

280 Испод мозаичких подова у Гамзиграду нађена је подлога неједнаког састава. Негде је имала три слоја и изглачан први најнижи слој, а у извесним салама чак пет слојева и тада у две равни изглачану површину. Они су ишли одоздо нагоре овим редом: први слој је кречни, доста масан малтер дебљине 9,5 cm, изглачан, затим следи слој посног кречног малтера са доста шљунка (8 cm), а трећи дебљине 6,6 cm има доста туцане опеке. Овај је слој изравнан и изглачан. Тек преко њега стављен је дебљи малтер (9,7 cm) са сасвим мало млевене опеке у који су улагане мозаичке коцкице. У току конзервације мозаика на дру-

гим античким и рановизантијским локалитетима, М. Медић је нашао друкчију структуру подлоге: један слој сложеног камена преко којег је био дебљи слој малтера крупнозрног састава, а потом малтер у који је улаган мозаик (cf M. Medić, *Technique, Materials and Conservation of the Mosaic in the Narthex of the Large Basilica in Heraclea Lincestis, Heraclea III (Bitola) 1967, 88 sq. и сл. 3, 4*). Исти састав подлоге нашао је Медић и испод мозаика у оближњој Медијани. Подлога гамзиградских мозаика се, према томе, знатније разликује од уобичајене, јер је привремени малтерни под заменио уобичајени *statumen*.

подлоге мермерног плочника, нађени канали што су од зденца водили према атријуму Н.²⁸¹ Око оловне цеви, којом је довођена вода, изграђени су заштитни зидови од опека — целих и комада. Ту је нађено 17 делова, дебљине 7 до 8,5 cm. Према тим комадима је утврђено да су опеке имале дужину 44 до 44,5 и ширину 31,5 до 33 cm, а таквим опекама, како је показано раније, грађено је млађе гамзиградско утврђење. Ове чињенице дозвољавају два различита тумачења: да је приликом једне касније поправке канала уграђен у подлогу пода млађи грађевински материјал, или да је, с обзиром да је то градиво нађено у поду, ова палата добила раскошну опрему у време грађења млађег утврђења, што ће се доцније, на основу других података, моћи утврдити.

сл. 93

У прво време се ова грађевинска целина састојала од описаних просторија. Истина, на западном зиду дворишта F и на северном атријума H постојала су врата од почетка, те изгледа као да се рачунало на даље ширење ове грађевине, иако се у та два правца ниједан зид конструктивно не повезује са њеним зидовима. Палата је, према томе, поступно грађена. Изгледа, поред тога, да су извесни њени делови накнадно уметнути између већ изграђене дворане G и грађевина у североисточном делу насеља. На такву помисао наводе правци пружања извесних зидова у атријуму H и у одајама O и P. Тако, на зиду 3 атријума H постоји лрелом и скретање ка југу, а источни зид одаја O и P прилагођен је правцу пружања грађевина у североисточном делу насеља. Поред тога, нађени су, западно од атријума F и источно од ходника K, делови пода од неправилних мермерних плочица (*opus segmentatum*), што показује да су на обема странама, у извесно касније време, дозидане нове просторије. Ово проширење палате према истоку могло је бити стављено у време подизања млађег утврђења, јер су на зиду 2 ходника K накнадно отворена врата, а она су грађена великим опекама каквих има у зидовима овог утврђења и у подлози пода атријума. Једновремено су дозидани и зидови који су прислоњени уз зид 2, а пружају се према истоку.

НАМЕНА

Описана палата не слаже се потпуно ни са једном познатом врстом грађевина, па се отуда њена првобитна намена теже могла утврдити. Доношење коначнога суда отежавала је и чињеница да остали делови северозападне четврти још нису откривени, а до 1974. године ни простор источно од ходника K, а ту су могле бити очекиване споредне и помоћне просторије, на основу којих би се намена палата могла сигурно утврдити. Исти је случај и са највећим бројем оних грађевина са којима се гамзиградска може поредити, јер ни код њих нису увек откривене потпуне целине. И поред тих околности, пошто гамзиградску палату чине неколике простране дворане и једно постројење које је служило за купање, могло је бити утврђено да је у питању резиденција у којој је један део био намењен званичном, а други приватном животу. Мала лична купатила, истина, постоје и у склопу јавних терми, али остале просторије ове грађевинске целине наводе на мисао да је у Гамзиграду посреди раскошно пребивалиште.²⁸²

По општој замисли гамзиградскрј палати су сличне панонске куће, познате по примерима из Карнунтума (*Carnuntum*) и Аквинкума (*Aquincum*).²⁸³ Основно обележје тих кућа су три упоредна уздужна

281 У средишту атријума, на месту где је био слободан непоплочан део, нађена је већа јама са многим остацима металних и керамичких судова, међу којима је била и византијска глејосана керамика. У овом атријуму је, поред тога, откривено и више гробова.

282 У претходним истраживањима се помишљало на могућност да је грађевина у северозападном делу Гамзиграда могла бити купатило (Б. Мано-Зиси, *Гамзиград и његови мозаици...*, 51; М. Чанак Медић, *Касноантичка палата...*, 61). Велике терме са разноврсним садржајем су,

међутим, према познатим примерима, биле јавна купатила, а величина и устројство гамзиградског дела за купање сведочи да је он могао служити једној, или сасвим ограниченом броју особа. Таква мала лична купатила постоје и у склопу великих јавних терми, али пошто у осталим дворанама гамзиградске палате нису нађени уређаји за скупно купање, могућност да је она била јавно купатило могла се искључити.

283 Cf. E. Swoboda, *Carnuntum, Romische Forschungen in Niederosterreich*, Bd. I, Graz — Köln 1958, 138—147.

простора, од којих је средњи био одвојен за двориште, и један попречни чеони. За разлику од хеленистичко-римског осовинског распореда просторија, овде је примењена ортогонална схема, што у Гамзиграду показују сале А, С и D са двориштем В. Разлика се састоји у томе што би, уместо великих дворана А и D, у панонској кући био низ мањих одаја.²⁸⁴ У Гамзиграду образовање великих дворана на том месту условило је, ради смештаја осталих просторија, даље ширење грађевине према северу и укључивање нових простора за повезивање: дворишта F и H. Један други пример из Карнунтума — велика грађевинска целина уз цивилно насеље, названа палатом — показује сродну замисао основе.²⁸⁵ Ту постоји једна велика сала са полукружном нишом величине 21,60X12 m и на њу управно неколико других пространих. У односу на ову грађевину и описани тип панонске куће, гамзиградски пример је сложенији, јер је допуњен новим просторним облицима: унутрашњим двориштима са високим и раскошним портицима. Без њих, спајањем сале D са управном G и непосреднијим повезивањем дворане D, узаним ходницима, са термама, јужни део гамзиградске грађевине би се схемом основе сасвим приближио палати у Карнунтуму. У палати у Карнунтуму постоје уређаји за загревање у свим великим дворанама, али је, на основу откривених остатака, искључена могућност да су оне служиле као купатила.²⁸⁶ Иако намена палате у Карнунтуму, на основу просторног склопа, није могла бити ближе одређена, ипак се може поменути могућност да је била резиденција и да је можда у њој дошло до сусрета четворице владара, у време пољуљаног мира у Царству, 307. године.

Решења сродна северном делу гамзиградске грађевине, (са атријумом F и H, салом G и одајама терми O, P, N), постоје такође у средњоевропском подручју. До сада су познате неколике палате са великим дворанама попут гамзиградске G, од којих јој је најсроднија аула палатина у Тријери, уз чије дуже зидове су били подигнути тространи тремови.²⁸⁷ Сличне велике сале познате су из Меца, Конца, античке Саварије и Лефелбаха (Löfelbach) из северних области,²⁸⁸ а из јужних, велике сале са полукружним нишама у Пјаци Армерини, у Галеријевој палати у Солуну и у палати на Мљету.²⁸⁹ У погледу просторног склопа, северном делу гамзиградске палате најсроднија је грађевина из Лефелбаха из IV века, где је испред велике дворане један атријум, уз десну дужу страну друго двориште са тространим тремом и даље, уз овај атријум, терме са осмостраним предворјем око којег се нижу просторије купатила.²⁹⁰

Пада у очи да код свих примера са којима је гамзиградска палата упоређивана, постоји по једна велика дворана са полукружном нишом на једној од њених краћих страна. Уз дуже стране су дворишта са тространим тремовима, а уз десно двориште и једно постројење са уређајима за умивање. За већину наведених сродних палата је утврђено да су биле пребивалишта царева и да су служиле за њихове повремене боравке у провинцијама. Иако постоји између

284 Cf. Ibid., Abb. 8, 10 и 11.

285 Ibid., 131—136 и Abb. 5.

286 Ibid., loc. cit.

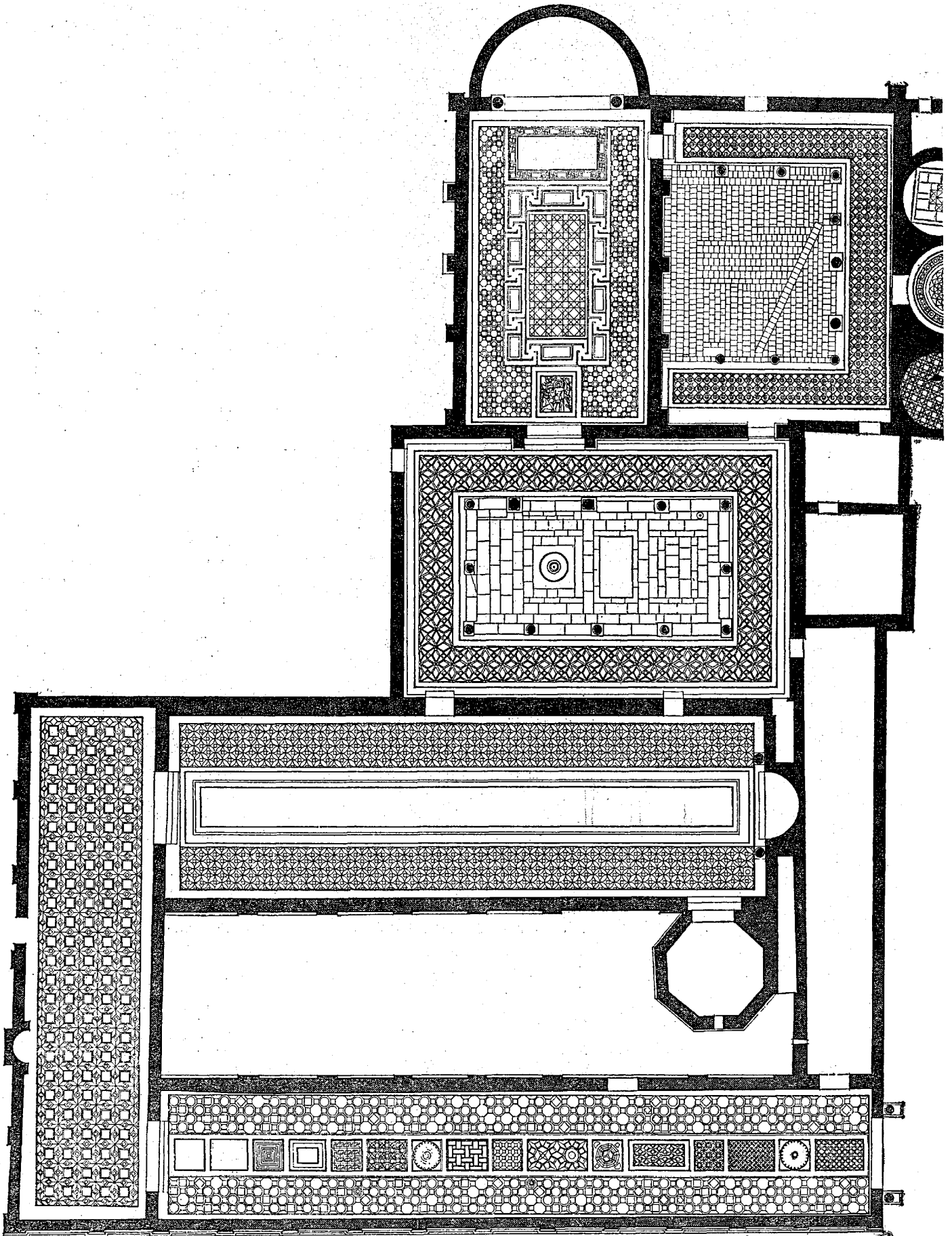
287 Необична је околност да су ти тремови повезани са фасадом ауле палатине на исти начин као гамзиградски тремови у атријуму H са фасадом сале G, cf. W. Reusch, *Backöfen orientalischen Form in römischen Trier*, *Trierer Zeitschrift*, 33 (Trier 1970), Abb. 3.

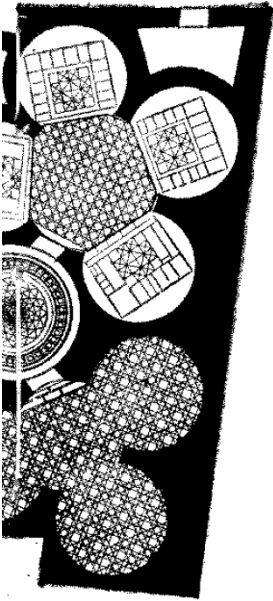
288 За касноантичке остатке у *Savaria* недавно је доказано да су делови палате. Ту су откривени једна велика дворана са полукружном апсидом дужине 47,40, а ширине 16 m, чији су подови украшени мозаицима, и неколико околних просторија

међу којима су делови малих терми. Првобитно је претпостављено да је велика дворана служила за хришћански култ, али на основу уређаја за загревање испод подова и стилских обележја мозаика таква намена сале могла је бити искључена. На основу сачуваних остатака и података Амијана Марцелина, који помиње *lavacum regium* у овом граду, претпостављено је да је у питању једна од резиденција цара Константина, cf. E. Tóth, op. cit., 117—133; *idem*, *A szombathelyi késormai csaszári palota*, *Archaeologiai Ertesito* 101 (Budapest) 1974.

289 *Infra* no. 423.

290 E. Tóth, op. cit., fig. 5/1 и no. 173 где је наведена литература у којој се детаљније расправља о палати у Лофелбаху.

ових резиденција и Гамзиграда упадљива сличност у просторном склопу, а у начину обликовања и расчлањавања фасада између ауле палатине у Тријери и дворане G у Гамзиграду, не би се смело изричито говорити о гамзиградској палати као царском пребивалишту да у другој великој дворани (D), на чијем је подном мозаику приказан велики тријумфални лов, не постоји у апсиди зидано седиште и уз десну, дужу страну, просторија осмоугаоне основе, чија се намена једино у склопу царске палате може разумети и објаснити,

Пошто су царске палате само делимично познате, о њиховим некадашњим целинама може се стећи потпунија представа сабирањем података о разним појединачним споменицима и сазнања о царским церемонијама и званичним службама, детаљно описаним од Константина Порфирогенита и Псеудо-Кодина. Ова дела су добар ослонац у том проучавању, иако су настала знатно после времена о којем је сада реч, јер, како је навео цар Константин, он је сакупио и описао ризницу античког наслеђа сачувану у старим церемонијама или у усменом предању.²⁹¹ Тако се од њега сазнаје да су, поред велике, осмоугаоне сале са троном, постојале дворане са троном другачијег просторног склопа и да је свака од њих служила у одређеној прилици и за друге сврхе.²⁹² На основу откопаних делова палата цара Галерија у Солуну, знамо да је ту главна сала са троном била у облику тробродне базилике. У свим случајевима трон је стајао у полукружној ниши засвођеној полукалотом. У Галеријевој палати у Солуну, уз главну салу са троном постоји мала осмоугаона одаја, а исти је случај са одајом E уз дворану D у Гамзиграду, чија се намена може објаснити на основу података Константина Пор-

291 Konstantin VII Porphyrogénète, *Le livre des cérémonies*, Tome I, Livre I — chap. 1—46 (37), établi et trad. A. Vogt, Paris 1935, 1 sq. (Fol. 21^v, 22^f).

292 У великој царској палати у Цариграду постојале су велика дворана у палати Дафне, у Хрисотриклиносу, Консисторијуму и другде, cf. Konstantin VII Porphyrogénète, op. cit., passim.

фирогенита. Он нас, наиме, обавештава да је такав просторни облик имала одаја у којој су чуване одежде и инсигније и да је то оделење имало нарочиту улогу у свечаним царским обредима.²⁹³ Облачење цара је имало симболично и свето значење, а, у извесним случајевима било је повезано са обредним умивањем²⁹⁴ Отуда у таквим одајама често постоје уређаји за умивање, као у Солуну на пример. а извештај сличан уређај постојао је, по свој прилици, и у Гамзиграду у одаји Е, јер је ту на поду нађен хидраулични малтер.

Поред просторног склопа и уређаја у појединим оделењима, многе друге занатске појединости повезују гамзиградску палату са познатим царским пребивалиштима, нарочито са солунском палатом. Због свега тога, могло је бити закључено да је гамзиградска палата служила за пребивалиште једном од тетрархијских или потоњих владара.

ВРЕМЕ ИЗГРАДЊЕ

СЛ. 76

На основу раније изложених података о развоју палате, могуће је установити приближан хронолошки однос њених делова, а време када је она изграђена и допуњена новим просторним облицима може бити одређено уз помоћ стилских обележја каменог украса и на основу мозаика. Тако, тачнијем датовању колонаде тремова може да помогне коринтски капител (инв. број 13), јер један од капитела са декумануса Диоклецијанове палате у Сплиту има потпуно исто обликоване листове акантуса, исто исклесане танке жлебове по средини и између режњева, на исти начин повијене зупце и на исти начин, узаним каменим тракама, везане трећи и четврти зубац доњег режња са првим зупцем следећег. Нема сумње да су ова два капитела рад истих мајстора и да потичу из исте клесарске радионице. За ове капителе из сплитске палате већ је утврђено да су са Проконеса,²⁹⁵ чиме се посредно сазнаје да је гамзиградски, исклесан од сивог мермера, донет са овог малоазијског острва.²⁸⁶ Уз помоћ овог капитела могуће је датovati тремове атријума у почетак IV века. Основа за ближе датовање за сада нема. Донедавно је сматрано да је Диоклецијанова палата у Сплиту настала првих година IV века, али, у току последњих истраживања, је утврђено да се време завршетка њеног грађења не може везати за годину Диоклецијановог напуштања престола, већ да се мора рачунати да је грађење у њој настављено и после тога времена.²⁹⁷ Време уграђивања колонаде и тремова у два атријума у Гамзиграду представља доњу границу за настанак палате, док се за горњу, на основу нађеног новца, може узети време Аурелијана. Палата, како смо видели, није одједном настала, али се време грађења њеног последњег, северног дела може ограничити на доба до краја III или до првих година IV столећа. Јер, између завршетка палате и уграђивања монументалне колонаде са тремовима и посебним травејем пред двораном G протекло је извесно време. О томе сведоче зидови атријума F, који су већ пре подизања колонаде били покривени зидним сликама. Вероватно су овде прво постојали дрвени тремови, јер би они одговарали једноставним подовима који су постојали у великим дворанама палате у то време.

Најзначајнија фаза у развоју палате пада у време када су уграђене мермерне монументалне колонаде у двама атријумима и када су за њих донесени капители из једне од најчувенијих клесарских радионица Царства. Може се претпоставити да су у исто време,

293 Ibid., *Commentaire* I, Paris, 1935, 26 sq.

294 Ibid., 42 sq.

295 Cf. H. Kähler, *Split i Piazza Armerina, rezidencija dvaju careva — tetrarha*. Urbs 1961—1962 (Split), 101, sq. и сл. 6.

296 Ibid. Скулптуре увезене са Проконеса, нађене су и у другим местима у Горњој Мезији, cf. M. Mirković, *Rimski gradovi* . . . , 141.

297 У Диоклецијановој палати у Сплиту запажена је на више

места промена првобитног плана, а такође је утврђено да неке грађевине нису никад биле довршене, cf. J. Marasović и др., *Dioklecijanova palača*, *Izveštaj o Jugoslavensko-američkom projektu* . . . , 44. Ова чињеница би се могла довести у везу са недавно изложеним подацима, на основу којих изгледа да абдикација Диоклецијана није била унапред предвиђена, већ је била изазвана притиском цезара Галерија, cf. G. S. R. Thomas, *L'abdication de Dioclétien*, *Byzantion* XLIII (1973), hom. M. Canard, (изд. 1974), 229—247.

преко првих једноставних подова, искусни уметници поставили скупоцене мозаике и да су, тада, на велика зидна платна гамзиградских дворана сложене, у посебна поља, разнобојне камене плочице. Гипсани венци, мермерне оплате и лезене учиниле су њихову унутрашњост још раскошнијом. Овај подухват је, без сумње, предузет одједном, иако није одмах у целини остварен. То се може видети по мозаицима, њиховој неуједначеној изради и различитим стилским обележјима. На основу тих својстава се може закључити да су прво израђени мозаици у сали D, а да су подови у улазној дворани A и у великој G нешто доцније украшени разнобојним орнаменталним и фигуралним композицијама.²⁹⁸

На основу коринтског капитела из атријума F могло је бити закључено, да је ова скупоцена опрема уграђена у гамзиградску палату почетком IV века, а на основу новца нађеног у подлози мозаика у сали D, да је тај подухват предузет после 309. или можда тек после 311. године. Нешто више о томе може се закључити по начину извођења извесних делова, нарочито по обради унутрашњих површина, по начину њиховог облагања и по употребљеном камену. По тим појединостима у гамзиградској палати је могуће препознати рад оних мајстора који су украсили зидове царске палате у Солуну. Тако, у откопаним деловима солунске палате облога у приземном делу има сокл од једнобојног мермера, завршен профилисаним ивицом, изведеном на исти начин као у гамзиградској сали G, или у тетраконхосној или триконхосној просторији терми (O, P). Поред тога, међу комадима камене облоге нађеним у великом солунском октогону, има зеленог конгломерата и ружичастог мермера са белим жилама, белог са зеленим жилама и порфира, пореклом из истог мајдана из којег и облога што је украшавала дворане у Гамзиграду. Да је солунска палата била исто украшена као велике сале гамзиградске грађевине, сведочи и база једне лезене из великог октогона, обрађена на исти начин као лезене из гамзиградске сале G. Изложене појединости сведоче, дакле, о раду истих мајстора у Солуну и Гамзиграду. Пошто се на основу новца, нађеног у подлози мозаика, може одредити време радова у Гамзиграду од 309, или 311. године надаље, очигледно је да су солунски мајстори доведени у Гамзиград тек пошто су обавили већи део радова у царској престоници. Слично се догодило са градитељима Диоклецијанове палате у Сплиту, чији је рад, по клесарским ознакама, препознат на Константиновом славулуку у Риму, подигнутом између 312. и 315. године.²⁹⁹

Као што се на ископаним грађевинама у Солуну може видети, царска палата није била завршена за време цара Галерија, већ је њено подизање настављено доцније, изгледа за време Теодосија I. По свој прилици, њену градњу није прекинуо Галерије, већ изгледа да је до тога дошло после оног трагичног догађаја када су убијени Галеријева удовица и син и када је прекинут живот царске породице у Солуну 313. године. Зато изгледа вероватније да су солунски мајстори доведени у Гамзиград после Галеријеве смрти, односно после 311. године, с чиме би се слагао и податак о времену ковања новца нађеног у подлози мозаика у великој гамзиградској сали са троном (D)

ХРАМ СА ЖРТВЕНИКОМ

На простору палате грађено је у три наврата, али ту је следеће постројење хришћанска базилика, а пре ње је саграђен један пагански храм изван тог простора — по средини северног дела насеља — па ће подаци прво о њему бити изложени.

Храм, са улазом на источној страни, постављен је дужом страном у правцу исток — запад.³⁰⁰ Од њега је сачувано подножје, око два

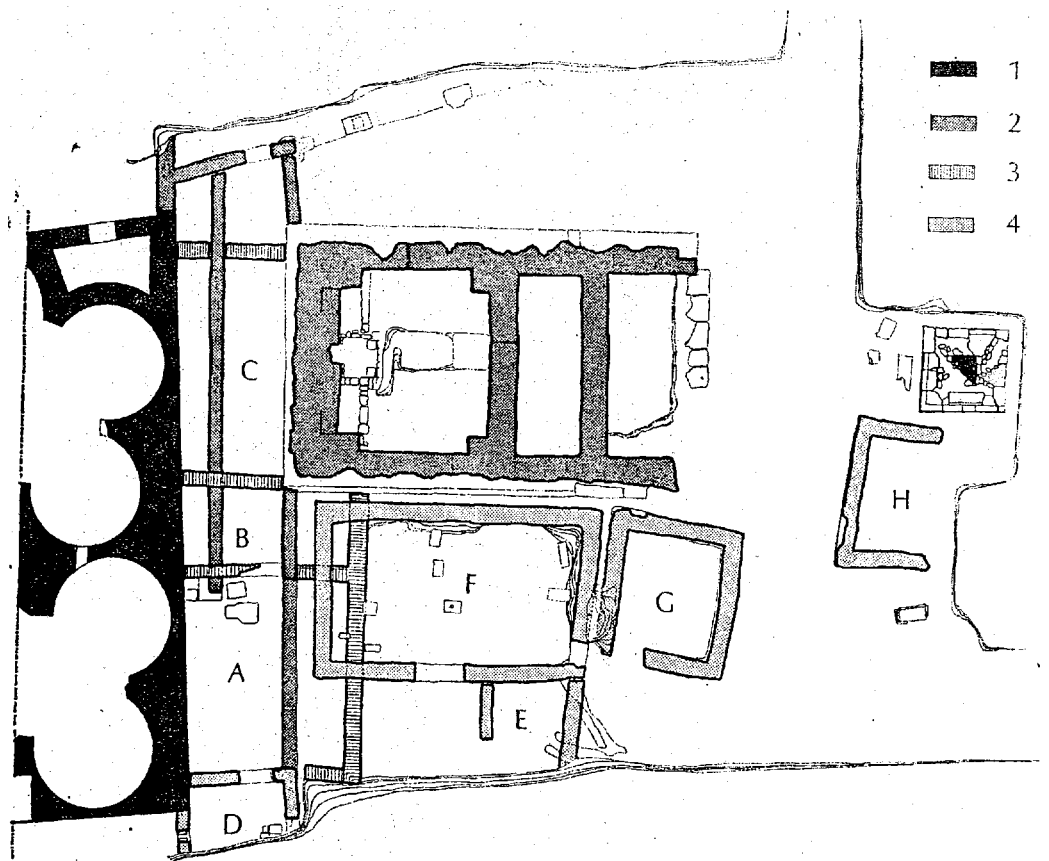
сл. 94

ОСНОВА И СТЕРЕОБАТ ХРАМА

298 Проучавајући мотиве на мозаицима и технику њихове израде, М. Медић је утврдио да мозаици у сали D нису једновремени са осталим мозаицима. Постоји међу гамзиградским мозаицима разлика у избору мотива, у стилским обележјима, а нарочито у начину израде.

299 Н. Kähler, *Split i Piazza Armerina...*, 99.

300 Усмеравање храмова према препоруци Витрувија требало би да буде такво да „људи кад приступају жртвенику да жртвују или обављају религиозне чини, гледају према источ-

94 Основа грађевинске целине која лежи источно од палате са паганским храмом, зидовима теменоса и доцнијим постројењима (1 зидови палате, 2 зидови храма и теменоса, 3 грађевине подигнуте крајем IV, или првих година V века, 4 просторије чији су зидови грађени блатним везивом)

сл. 95—97 и 105

сл. 105, 106

метра висине, из чијег су спољњег лица повађени готово сви камени блокови.³⁰¹ Отисци тих блокова се доста јасно виде, па се може утврдити висина и распоред некадашњих редова. На основу тих трагова је могло бити закључено да је у питању подножје храма, а према распореду зидова утврђена је врста грађевине.

Храм припада врсти протилоса, а судећи по величини, изгледа да је био тетрастилни. Од улаза на источној страни и некадашњег пространог степеништа, што је водило на платформу пронаоса, остао је само дер првог степеника. На основу трагова следећа два реда, сачувана на зиду који их је омеђавао са северне стране, познато је да су они имали висину око 21,5, а базиште 33 до 35 см. Дужина степенишног простора износи 365 см, или 11,5 стопа величине 31,5 см,³⁰² и на тој површини је могло бити уграђено дванаест степеника величине 21,13X33 см, у ком случају би степениште имало заједно са првим базиштем 13, односно непаран број степеника као у Витрувијевом опису.³⁰³ Истина,

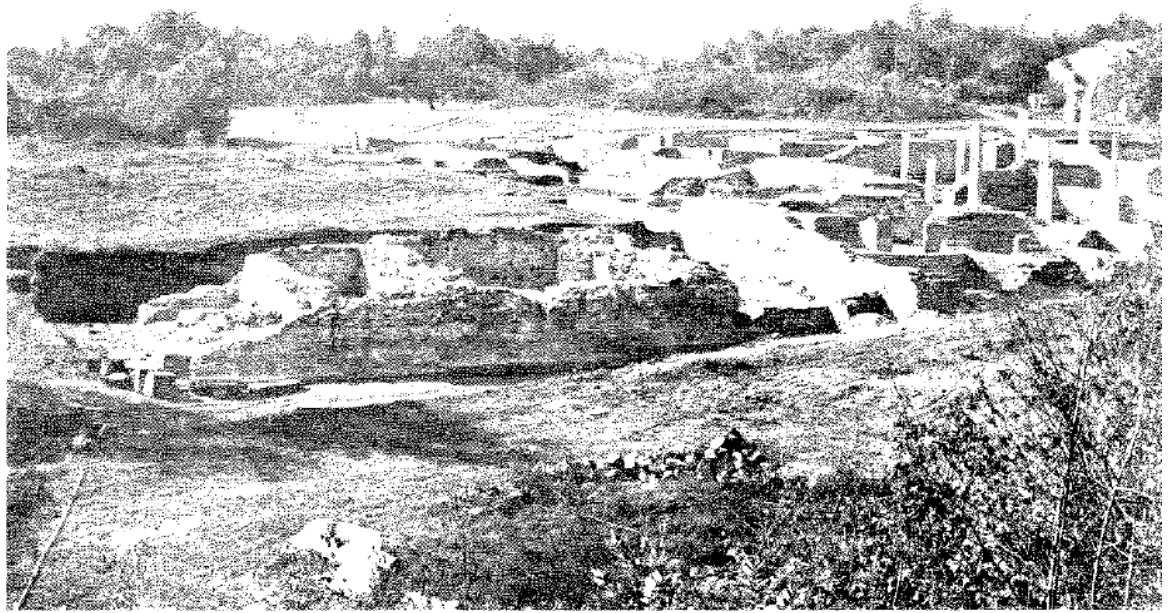
ној небеској страни" (op. cit., knj. IV, 92). Јупитеров храм у сплитској палати има светилиште на западној страни што Ф. Булић и Љ. Караман сматрају последицом устројства унутрашњег простора палате (op. cit., 97 sq). Усмеравање није могло бити у свим случајевима спроведено на исти начин, па су храмови у Риму усмерени светилиштем ка североистоку, истоку или југу, а у Помпеји храмови имају светилиште на северозападној и западној страни. И у Баховом храму у Балбеку је светилиште на западној страни. У извесним плански грађеним насељима, у деловима где су подизани храмови, као што је, на пример, случај са форумом у Филиппима, један је храм на источној, а други на наспрамној страни трга (cf. P. Collart, op. cit., 341), што сведочи да се првенствено водило ра-

чуна о положају храма у односу на остале делове градске целине.

301 Велики обрађени блокови још увек се могу видети у зидовима околних сеоских зграда.

302 Утврђено је да је величина стопе којом је храм измерен, о чему ће доцније бити више речи, износила 31,6—32 см.

303 Претпостављани су и степеници висине 23,05 са ширином базишта, 36,3 см, у ком случају би постојало 11 степеника. Величина, међутим, степеника 21,13X33 см више је одговарала сачуваним траговима, а њихов се ритам поред тога потпуно уклапао у висине појединих слојева стереобата, због чега је прва могућност искључена.

95 *Поглед на грађевине откопане источно од палате*

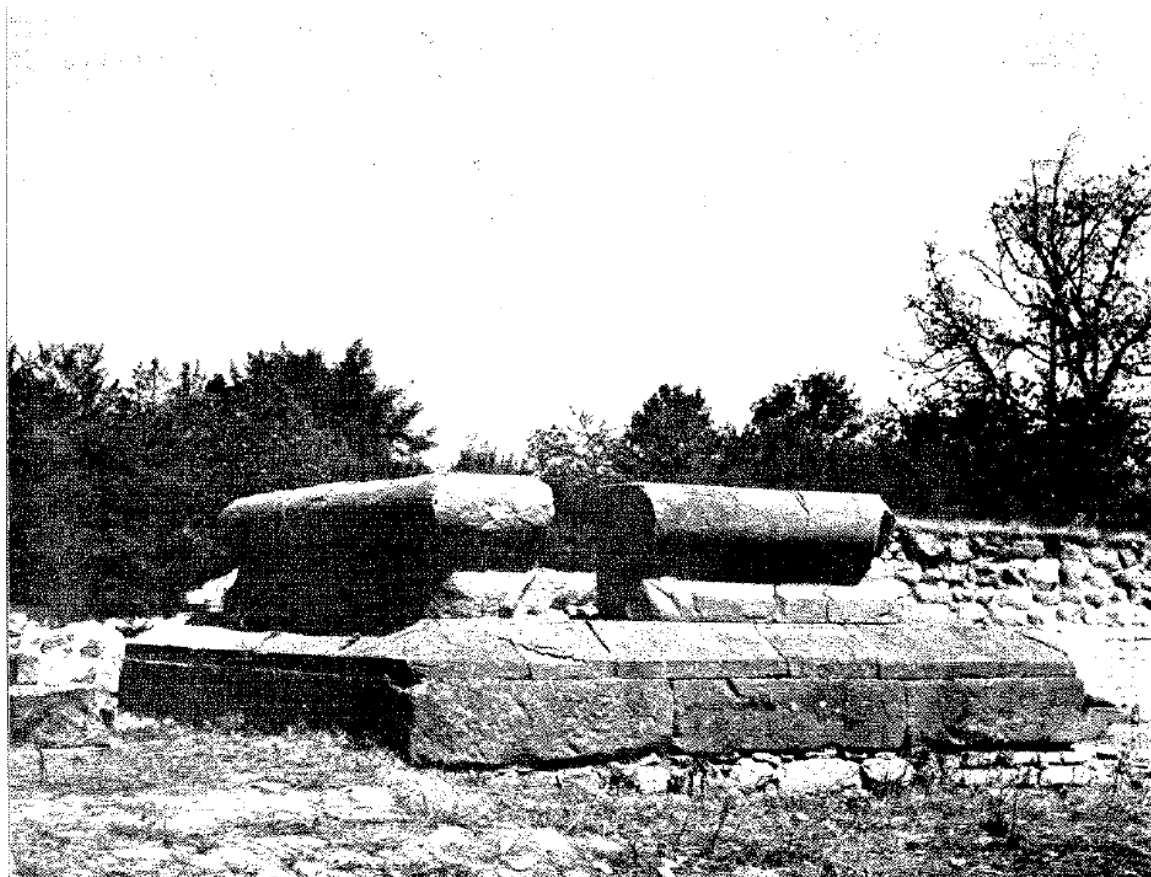
96 *Поглед на откривене делове паганског храма са југозападне стране*

97 Југоисточни угао стереобата храма са почетком степеништа што води на пронаос

98 Остаци жртвеника источно од храма

99 Обрада спојница на зидовима храма

100 Обрада спојница на западном зиду теменоса

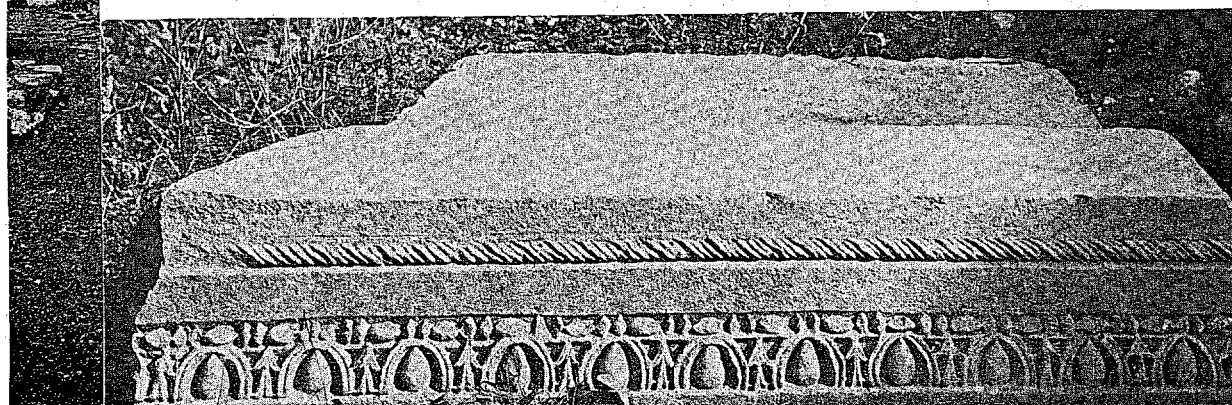

101 Западни зид теменоса и доцније подигнута постројења између терми палате и храма

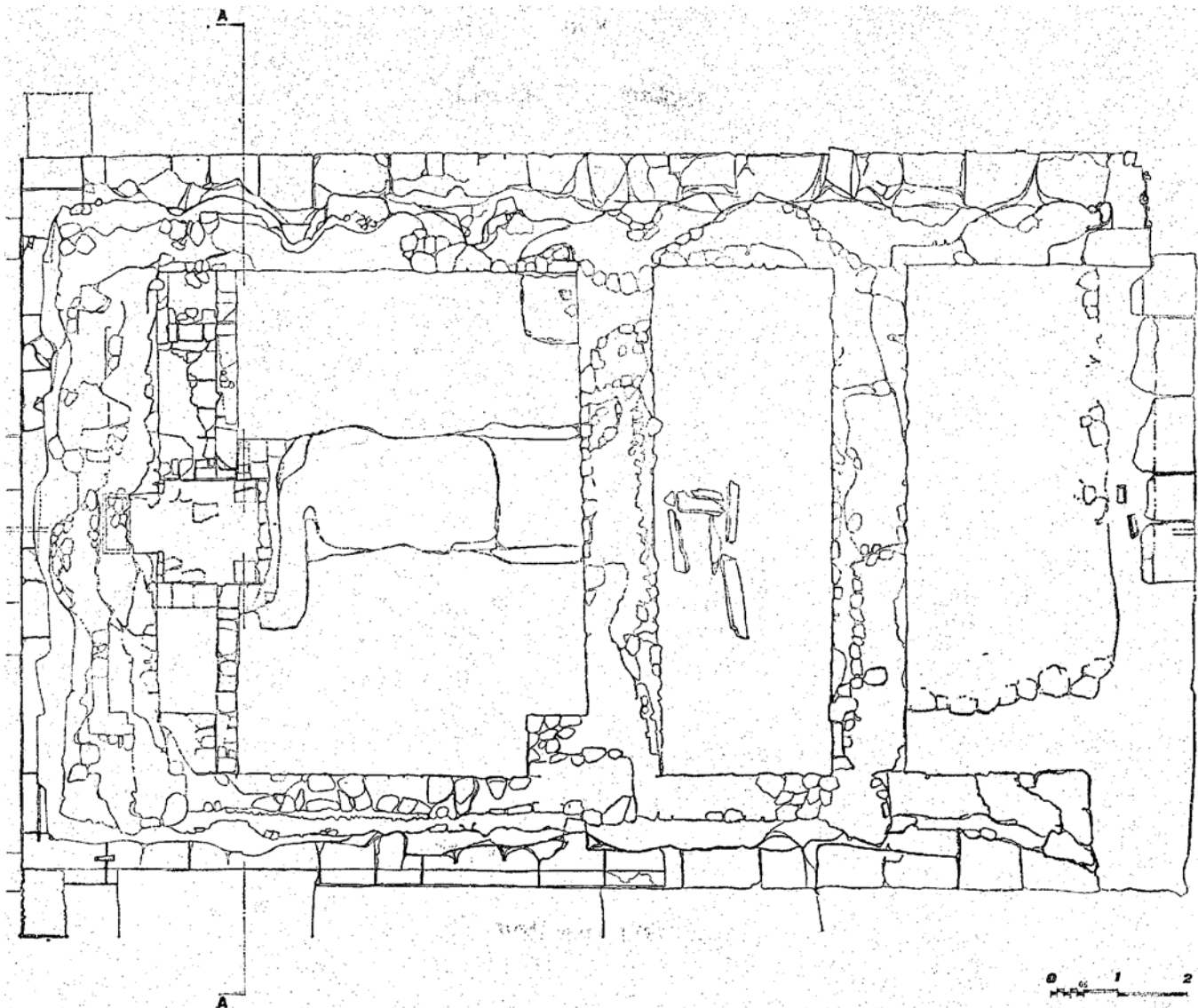
102 Део оквира врата храма, од сивог пешчара, инв. број 199

103 Део оквира врата храма, од сивог пешчара, инв. број 198

104 Детаљ чеоне стране оквира врата храма, инв. број 199, на којој је исклесана јајаста кима са стреластим лишћем, ћердан испод ње, а између два степенасто усечена доња поља, уље

105 Основа паганског храма

ови се степеници не поклапају са мерама које Витрувије препоручује, јер би требало да буду високи $\frac{3}{4}$ до $\frac{5}{6}$, а широки $1\frac{1}{2}$ до 2 стопе,³⁰⁴ односно 23,79 до 26,40 и 47,55 до 69,40 cm, што се на сразмере гамзиградског степенишног дела није могло применити.³⁰⁵

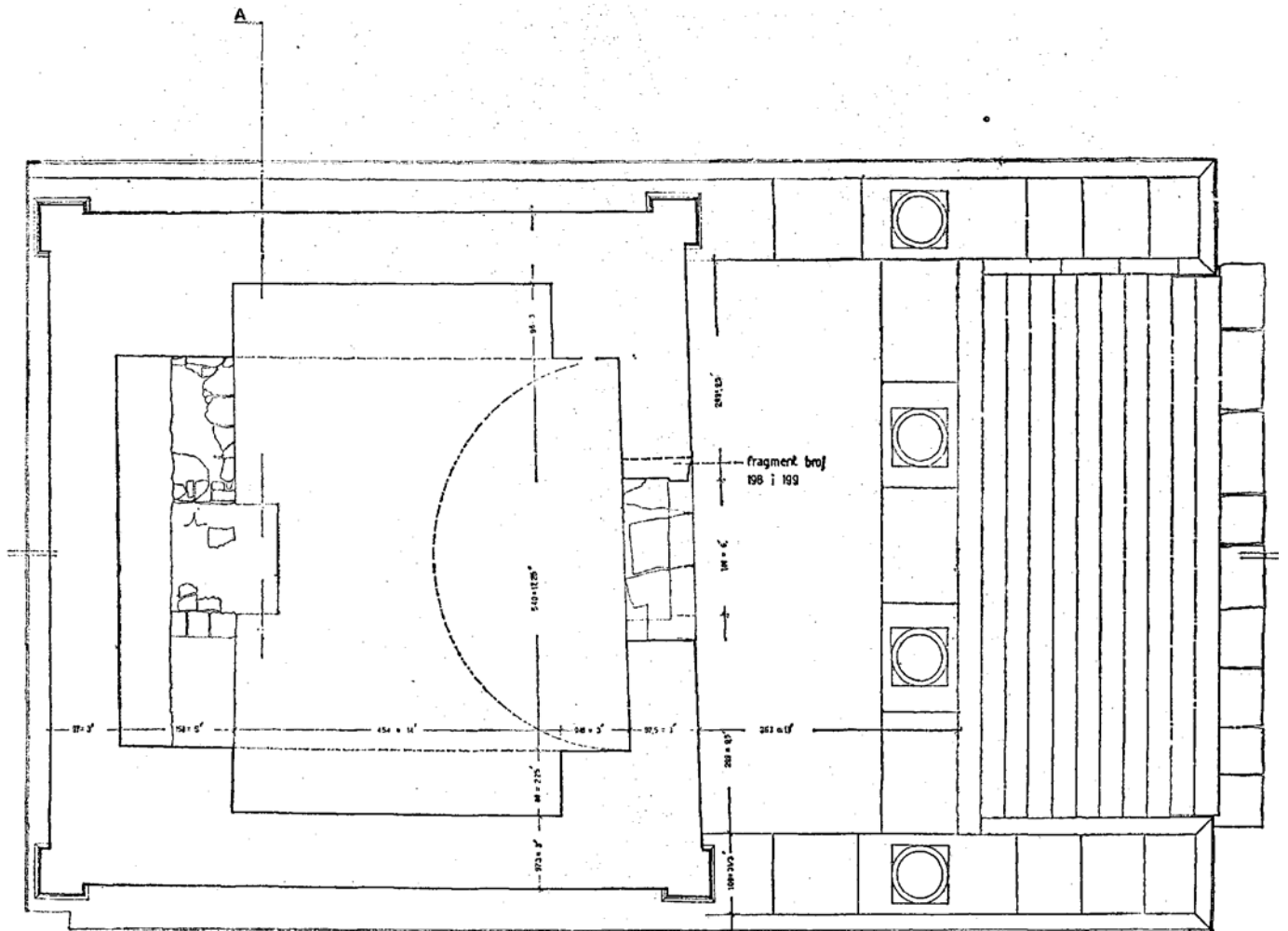
Подножје пронаоса састоји се од два упоредна попречна зида, која заједно са подужним образују правоугаони простор величине 3,65 X 7,24м, или 11X22,5 стопа. Зид на источној страни био је, према томе, подножје стилобата, а западни је одвајао пронаос од светилишта. Дужина стилобата, од осе јужног до осе северног зида, износи 8,95 m, или 28,5 стопа, из чега се види да је осовински размак између стубова био 9,5 стопа, а толика је и ширина пронаоса до зида светилишта. Храм, према томе, није имао анте, већ само угаоне пиластре.³⁰⁶ Од великих врата по средини источног зида светилишта, нађен је праг у деловима и комади довратника, па је позната основа врата у целини и делимично њен спољни украс.

304 Cf. Vitruvije, *op. cit.*, knj. III, gl. IV.

305 Степенице на добро очуваном паганском храму у Пули имају висину око 21, а газиште 44,4 cm. Сличну величину степеника је Вејлбах (F. Weilbach) предложио за храм у Салони (cf. *Le temple et la colonnade, Recherches à Salone*, II, Copenhagen 1933, fig. 9, 11 и 12).

306 Пиластри или тричетврт-стубови постојали су на угловима свих храмова типа протилоса, а међу примерима најближим гамзиградском храму је и храм у сплитској палати који има иста обележја. Није поуздано утврђено коме је сплитски храм

посвећен, али у науци је углавном усвојено да је то Јупитеров храм, па ће тај назив и овде за њега бити коришћен. И поред тога треба скренути пажњу да је А. Грабар изнео врло озбиљне разлоге због којих мисли да би Јупитерим храмом требало сматрати тзв. маузолеј. А. Грабар је, наиме, проучавајући царске кулне грађевине настале између 300 и 330. године закључио да су оне осмоугаоне и кружне основе служиле за култ императора и да су једновремено биле посвећене божанству чија је инкарнација био цар. (*Martyrium, Recherches sur le culte des reliques et l'art chrétien antique I*, Paris 1946, 219 sq.).

106 Основа паганског храма
— идеална
реконструкција

сл. 106

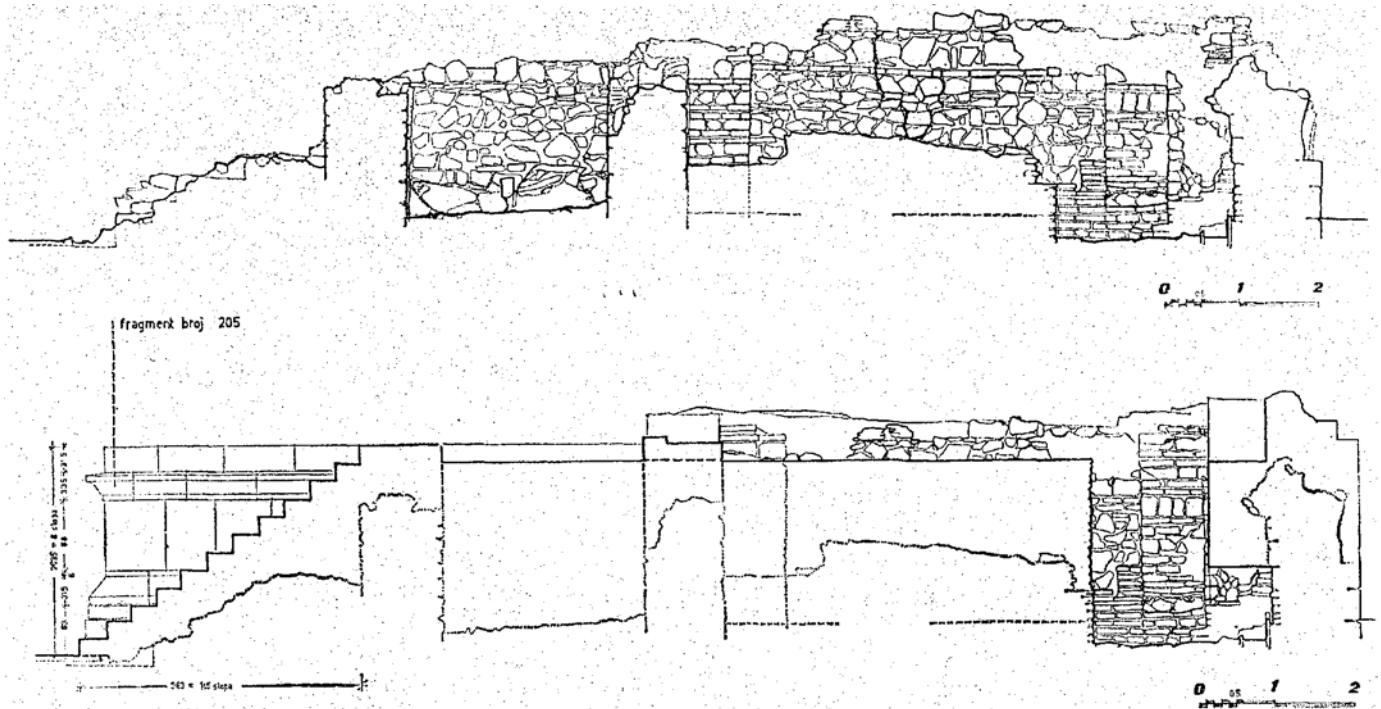
Светилиште (cella) храма је готово квадратне основе, величине 7,07X7,24 m, или 22X22,5 стопа,³⁰⁷ са јаким ојачањима у угловима на које је налегало горње постројење. Ова ојачања су уграђена тек када су зидови били подигнути до 1,8 m, што је могло бити утврђено по зидарској вези, видљивој на тој висини између њих и зидова. Иако ојачања нису ни грађена на исти начин као зидови, по усправној линији урезаној у свез малтер на зиду светилишта, којом је обележен положај ојачања, могло је бити закључено да се од почетка рачунало на њихово уграђивање.³⁰⁸

сл. 109

У исто време када су дограђена угаона ојачања, подигнути су, упоредно са западним зидом, на растојању од 90 и 150 cm, потпорни зидови којима је образована једна крипта крстообразне основе. Ови зидови имају лице правилно грађено целом дужином сем у средишњем делу, где је зид, судећи по облику спољашњег источног лица, зидан уз чврсту подлогу пода. Од тог зида према истоку наишло се, у току ископавања, на чврсту земљу са тањим слојем малтера, што је свакако остатак првобитне подлоге за плочник. Он није нађен у осталом делу, јер је тамо уништен у време грађења угаоних ојачања. Потпорорни зидови обухватају простор поплочан опекама у две равни. У средишту је квадратно поље 17,5 cm испод првог степеника храма, а два бочна су виша за 30 cm. Ту, у најнижем делу западног зида,

307 Сличан облик целе имао је храм у античкој Салони (cf. F. Weilbach, op. cit., 13 sqq., fig. 22), чија је величина 8,38 x 8,92 m, док је светилиште Јупитеровог храма у Сплиту дужине 7,29, а ширине 5,86 m (F. Bulić, Lj. Karaman., op. cit., 100). Сличне су величине и храмови откривени у античкој Дукљи (Doclea). Тако први храм има целу величине 7,4X7,55, други је знатно мањи, а светилиште у тзв. Дијанином храму је величине 6,5X7,4 m, (cf. P. Sticotti, op. cit., 70—98, сл. 31, 37 и 43).

308 Занимљиво је да угаоно ојачање у североисточном делу није нађено, већ само његов темељ на дубини од преко 2,0 m испод висине до које су сачувана остала угаона ојачања. У току ископавања овог дела грађевине нађена је велика количина грађевинског шута са доста комада мозаика и самих мозаичких коцкица. Било је очигледно да је то накнадно напуњена јама која је остала после вађења градива из ојачања.

107 Подужни пресек кроз храм

108 Подужни пресек кроз храм са реконструисаним стеребатом и степеништем

са дном на 35,5 cm испод истог степеника храма, постоји малена правоугаона ниша засвођена полукружним луком. У доњем делу нише, чија висина до темена лука износи 0,95 m, уграђен је мали базен од мермерних плоча. Овај је уређај био знатно испод пода у светилишту. Према остацима се, наиме, могло закључити да је под у светилишту храма био на 2,53 m.

Трагови степеника за силаз у крипту нису нађени. Уз зидове они нису могли постојати због угаоних ојачања, а нису нађени ни потпорни зидови у средишту између којих би били уграђени, па изгледа да је крипта била затрпана и покривена плочама.³⁰⁹ Испод Јупитеровог храма у сплитској палати постоји такође крипта, а првобитан улаз у њу није нађен. Недавно откривена подножја кружних светилишта, испред простилоса у истој палати, пружају нове примере приземних одељења у које се није улазило.³¹⁰

Описано подножје уз западни зид светилишта може се довести у везу са остацима двеју ниша у горњој зони. Ту, уз угаона ојачања на 2,35m изнад првог степеника храма, постоје платформе и део усправног зида иза њих. На тој висини се, дакле, сужавао зид, али не целом дужином, јер је по средини овог зида сачувано језгро које из те равни излази. На основу извесних облика олтара у сачуваним храмовима, описани потпорни зидови уз западни зид, могу се протумачити као подножја стубова, што су заједно са нишама у горњој зони образовали троделни олтар. Такве нише постоје у Дијанином храму у Ниму из времена Агрипе,³¹¹ а слично су били обликовани Бахов храм у Балбеку и олтар храма у Тријеру, где су над бочним пољима стајале водоравне греде, а над средишним лучни балдахин.³¹² Судаћи по сличним остацима на многим локалитетима, такво pročеље олтара (*adytum*) било је доста често.³¹³

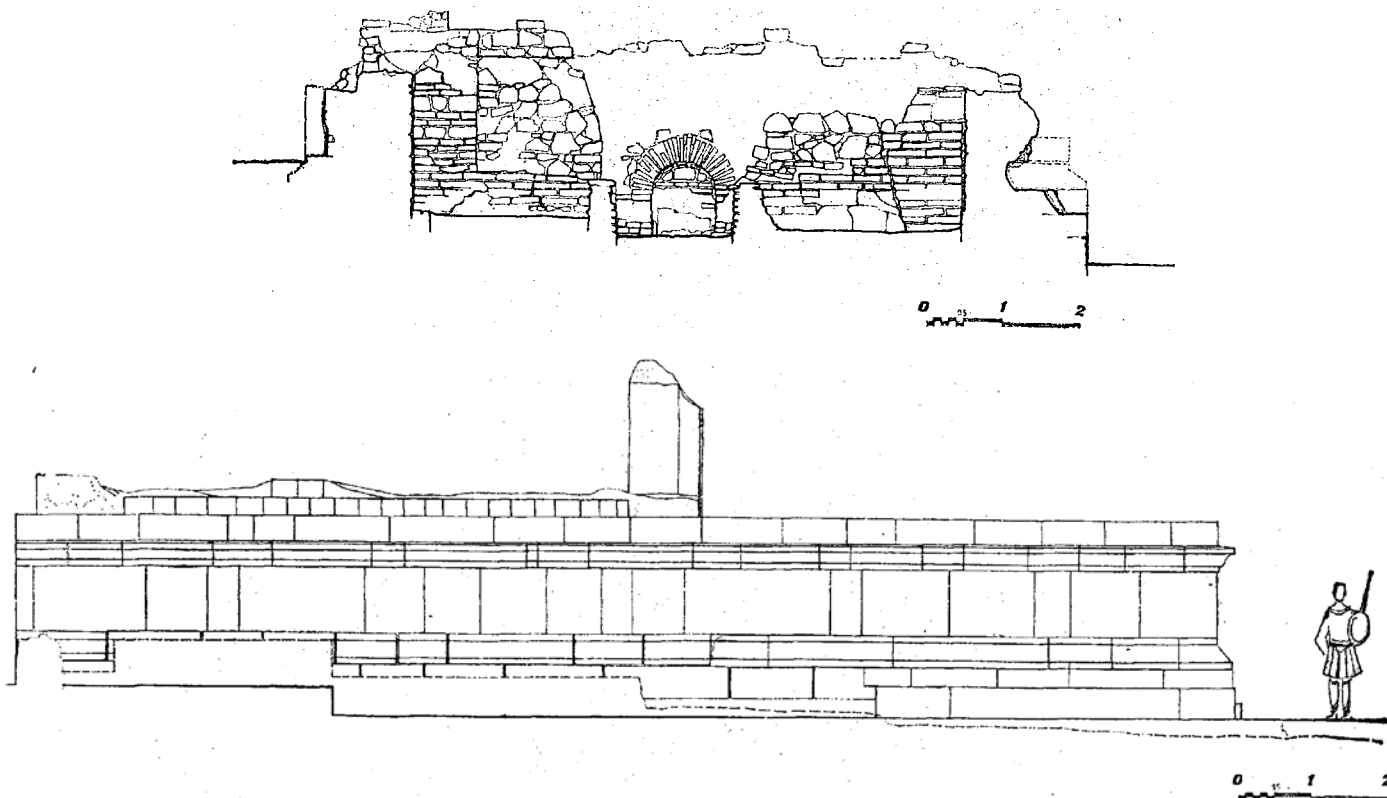
309 Ф. Булић, Љ. Караман, сматрају да крипта у Јупитеровом храму није имала другу сврху сем да држи под целе (*op. cit.*, 101), иако упозоравају да су од другог века крипте храмова служиле за смештај саркофага и урни (*ibid.*, 96). Старији грчко-пагански обичај сахрањивања хероја у средиштима градова обновљен је, наиме, у касноантичко време (cf. A. Grabar, *Martyrium* ..., 220).

310 Cf. J. i T. Marasović, *Dioklecijanova palača...*, sv. Prilog, sl. 34 и 36.

311 Cf. H. Keler, *Rimsko Carstvo*, prev. M. Garašanin, Novi Sad 1970, 52 sqq.).

312 Детаљне техничке цртеже храма у Ниму и Тријеру објавио је у свом трактату Паладио (A. Palladio, *I Quattro libri dell'Architettura*, Venetia 1570, 98—103 и 118—123).

313 Треба поменути поред храмова у Ниму и Тријеру, извесне сиријске храмове као што су у Слему, Санамену, Зевсов храм у Сераја у Канавату (cf. R. F. Hoddinott, *op. cit.*, 21 и fig. 9; H. C. Butler, *Early churches*

109 Попречни пресек кроз
святилиште храма

110 Стереобат храма —
идеална реконструкција

КАТАЛОГ 58
сл. 97, 208 и 209

Облик стереобата могао је бити са доста сигурности утврђен, иако није сачуван, благодарећи околности да су трагови некадашњих редова камена на спољној страни били, као што је наведено, врло јасни, а постоје бројне сродне грађевине које сведоче да је стереобат био готово једнообразан. Преко подножја завршеног профилисаним, или само закошеним блоковима, као у Гамзиграду, постојао је на свим познатим храмовима један доста висок усправан део, за који је код гамзиградског храма утврђено да је износио 88 cm. Завршни, горњи део стереобата на свим храмовима чине два слоја, од којих је доњи профилисан, а у горњем су једноставне правоугаоне плоче. Профилисани део излази упоље, тако да је његова усправна чеона страна у истој равни са подножјем, а горњи део у нагибу ради отицања падавина.³¹⁴ Архитектонски комади инв. број 205 и 206, нађени поред храма у Гамзиграду, висине 31,5 и 33,5 cm, потпуно одговарају профилу и осталим мерама овом положају. Тако је било могуће у целини замислити стереобат.

ЖРТВЕНИК
сл. 98

Испред храма, 8,25 m према истоку, мало померена из његове осе, стоји база жртвеника, величине 3,36X3,50 m, профилисана са три стране; на источној, судећи по обради зида и профила, било је степениште. У подножју жртвеник има проширење завршено закошеним блоком, а изнад висок профилисан део, којег чине једна равна трака и неправилан трохилос и торус у горњем делу. Облик подножја је доста необичан. Најсроднији су му кружни храмови сплитске палате.³¹⁵

ТЕМЕНОС И
ПОРТИК

Према ономе што је откривено између храма и терми палате и испред његовог северног зида, знамо да је око храма постојало двориште (témenos). Храм није могао бити у целини ослобођен околних доцнијих грађевина, па уз његов јужни зид стоје зграде грађене ломљеним

in Syria, Princeton University, s.a., 14 fig. 6). И у храму Бала у Палмири постојао је исто тако обликован таламос (cf. P. Collart, *Reconstruction du Thalamos du temple de Baalshmain à Palmire*, *Revue Archéologique*, fasc. 2, 1970, 323—327).

³¹⁴ Оваква подела подножја постојала је на свим античким храмовима. Њу је описао Витрувије у својој III књизи, у одељку о утемељивању храмова (op. cit., 71, sq.).

³¹⁵ *Supra* no. 310.

каменим, комађем опека и земљаним везивом у чијим зидовима има сполија са храма. Некадашњи теменос је стога само делимично познат.

сл. 101 Теменосу припада један зид прислоњен уз североисточни угао терми. Он иде у правцу севера и није у целини откривен, а са њим се повезује северни зид теменоса. Ускоро, или чак у исто време, изграђен је, готово упоредно са зидом терми, западни зид дворишта храма. Он је неједнако удаљен од зида терми, па је на ужој страни више примакнут да би се ублажио угао померања правца управних зидова храма. Упоредо са овим зидом, од угла храма до северног зида, изграђен је следећи, образујући са претходним ходник иза светилишта. Ова просторија је била отворена вратима према следећој на северној страни. Северни зид ове просторије се даље пружа према истоку, али не упоредно са фасадом храма, већ са изразитим скретањем ка северу. Ово је вероватно учињено стога што сличан правац имају на том делу одбрамбени зидови утврђења. Од западног ходника према истоку овај зид постаје стилобат колонаде портика. О томе сведочи једно сачувано подножје стуба колонаде, на којем је видљив траг квадратне плинте величине 43x44 cm. Интерколумније су доцније биле зазидане.

Спољње лице храма било је грађено великим, правилно обрађеним блоковима пешчара, (*opus quadratum*), а унутрашња страна је двојака. Доњи делови свих зидова грађени су до око 1,8 m само ломљеним сивим пешчаром са заглавцима и, на извесним местима танким плочама између два реда већих блокова, сем западног зида, који у подножју има и слојеве са опекама. У њему има више комађа опека и црепова, чега у другим зидовима има само у језгру. Од око 1,8 m зидови су грађени на исти начин као и угаона ојачања, па се на њима наизменично смењују два реда опека и један камена пешчара (*opus listatum*).³¹⁶ Ова се угаона ојачања повезују са зидовима тек од висине од које су они грађени наизменично опеком и каменом.

сл. 99 Величине опека су двојаке: 29—30x40x4,5 —5,5 и веће дебљине 7,5 до 8 cm. Ове последње су најбројније.³¹⁷ Дебљих опека, као на угаоним ојачањима има у оним дозиданим зидовима у унутрашњости светилишта, упоредним са западним зидом. Спојнице, дебљине 2 до 4 cm, двојако су обрађене: у деловима зиданим опеком доњи је део увучен и косо засечен, а на зидовима зиданим каменом, спојнице су широке и на њима су, танким предметом извучене, већ раније поменуће, својеврсне линије у разним правцима. Дебље опеке, уграђене у ове зидове, имају иста обележја као и раније описане опеке из зидова млађег утврђења: оне су велике чврстоће, сачуваних рубова и веома правилне. Истих опека, само у комадима има и у зидовима око теменоса. За два зида на западној страни је претпостављено да су истовремени са северним зидом теменоса, односно портика, иако се са њим зидарски не повезују, јер су зидани на исти начин, истим материјалом, а имају исте и спојнице. То је она иста обрада спојница као на зидовима храма. У овим зидовима има доста комађа опеке различитих дебљина, што сведочи да су узимане из старијих рушених грађевина. У њима се наизменично смењују један ред од ломљеног камена и један ред опеке, или плоча од лапорастог кречњака. Треба напоменути овом приликом да су на исти начин зидани и зидови прислоњени уз зид 2 сале К, о којима је већ раније било речи.³¹⁸

сл. 100

У језгру зида, грађеном ситним ломљеним каменом и комађем опека, има и комада архитектонског украса, углавном делова профилисаних плоча и стабала стубова, што се могло видети у подлози некадашњих степеника на источној страни.

АРХИТЕКТОНСКА
ПЛАСТИКА

За разлику од података о некадашњем монументалном подножју храма, остаци његовог каменог украса сасвим су незнатни и досадашња иско-

316 Доњи део угаоних ојачања зидан је до висине 96 cm само опеком, а од те висине у техници опус листатум..

дограђеним ојачањима и накнадно убаченом попречном зиду претежно опеке дебљине 7,5 и 8 cm.

317 За зидање нише и њеног свода у западном зиду коришћене су само опеке дебљине 4,5 до 5 cm, док су у

318 О овим постројењима и грађевинској целини из североисточне четврти биће речи доцније, у делу о просторном склопу насеља после његове обнове.

павања нису у том погледу пружила очекиване исходе. Најлепши су делови оквира врата, чије обликовање наговештава у којој је мери била богата спољна обрада храма. То су два комада исклесана из сивог пешчара, од којих инв. број 198 има једну страну закошену, па се види да је био на горњем делу довратника, или у углу надвратника. Укупна ширина блока износи 90,5 cm, а толика је и ширина зида између пронаоса и светилишта где су врата стајала. Чеона, украшена страна подељена је на неколико трака: горњу равну, затим следи кима са орнаментом јајета у љусци и стреластим лишћем испод чега је ђердан. Два степенасто усечена доња поља међусобно су раздвојена ужетом. Ова пластика у доста високом рељефу, са двојном љуском и правилним овалом јајета, са неједнаким ритмом орнамената на кими и у доњем низу, има све одлике скулптуре са краја III и почетка IV века.

КАТАЛОГ 59
сл. 210

Поред ових комада, нађено је још неколико који припадају истој врсти завршних венаца од белог кречњака. Веома су оштећени. Према до сада познатим комадима се види да је венац у доњем делу имао зупце, затим једну подеону торусну траку, а у горњем делу низ самосталних акантусових листова на конзолама. Од горњег дела киме није нађен ни један део. Пластика и обликовање акантусових листова је исто као на скулптури фасаде западних врата млађег утврђења, због чега неће бити посебно анализовано. Нађен је и један украсно обрађен комад од белог кречњака који би могао одговарати фризу. Он има у доњем делу равну траку, у средишту спиралну акантусову лозу, а у горњем делу профил од неправилног торуса и трохилоса изнад чега је по свој прилици била равна трака. Ова два члана су, дакле, делови греда, а највероватније су стајали у подножју полуобличастог свода у унутрашњости храма.³¹⁹

КАТАЛОГ 60
сл. 211

КАТАЛОГ 55

Ту су нађени, један део малог стабла стуба од сивог пешчара и више комада стубова, исклесаних заједно са базом од белог кречњака, за које је утврђено да су украшавали фасаде млађег утврђења. Ови последњи су ту могли доспети са северног бедема, а могуће је да су исти стубови коришћени и за колонаду портика око храма. Нађени су, раније већ описани, једноставни венци од сивога пешчара са профилом киме и равном доњом траком. Њихова горња површина није водоравна већ закошена као окапница. Овај венац има висину 31,5 и 33,5 cm и за њега је претпостављено да је био у горњем делу стереобата храма.

КАТАЛОГ 56
сл. 97, 208 и 209

КАТАЛОГ 57
сл. 207

Од ситног архитектонског украса нађени су остаци оквира каменог стола. Међутим, његов првобитан положај и употреба нису могли бити утврђени.

ВРЕМЕ ИЗГРАДЊЕ

Није се могло тачно закључити када је започето грађење храма. Његови се зидови не уклапају у ортогонални распоред просторија палате, већ се пружају у истом правцу као зидови грађевинске целине из североисточне четврти од које досада откривени делови припадају другом раздобљу грађења у насељу. Према подацима којима се сада располаже, изгледа да су изградња североисточног дела палате и почетак грађења паганског храма ипак пали у исто време и да су зато при изградњи терми начињена два различита просторна облика (одаје О и Р), како би се даље према истоку могла подићи друга значајна грађевина. Сигурно је, међутим, да је храм завршен и подигнут зид његовог теменоса у време када је палата већ постојала, јер је он прислоњен уз њене зидове.

Из анализе начина зидања и обраде спојница и на основу употребљеног градива, могло се закључити да су у време када је подножје храма подигнуто до око 1,8 m уграђена угаона ојачања, затим зидови којима је образована крипта уз западни зид у цели, а такође и зидови теменоса. На основу истих особености се, са друге стране, могло закључити да се ова фаза грађења на храму поклапа са временом изградње млађег утврђења. О томе сведоче и стилска обележја архитектонског

украса ових двају споменика, а такође и величина коришћене мерне јединице. Наиме, из до сада познатих делова храма, види се да су његови зидови и архитектонски украс размеравани стопом величине 31,6 до 32 cm, а мерном јединицом исте величине, односно лактом који из те стопе произилази, размеравано је и утврђење из времена обнове насеља. Завршетак грађења храма и изградња млађег утврђења пали су, дакле, у исто време. Према подацима о млађем одбрамбеном појасу и његовом временском односу према старијим бедемима, знамо да ово раздобље грађења није почело пре IV века, а, на основу паганског храма, можемо раније претпостављени временски оквир за ову фазу грађења потпуно поуздано ограничити на доба до Теодосија I.

БАЗИЛИКА I И ДРУГЕ ИСТОВРЕМЕНЕ ГРАЂЕВИНЕ

У време док је палата у североисточној инсули још у целини стајала, изграђена је прва до сада позната хришћанска богомоља у гамзиградском насељу. Пошто су после ње, у следећој фази, настале неколике једноставне зграде, зидане ситном грађом са блатним везивом, подигнуте преко већ местимично порушене палате — поред базилике I, у ову, трећу фазу грађења стављене су и оне одаје, уређаји, или само зидови за које је утврђено да су подигнути, или уграђени пре него што је започето рушење палате. То су зграде у најнижем слоју јужно од паганског храма, заједно са зидовима управним на западни зид његовог теменоса, неки зидови западно од атријума F и сале G и нови уређаји у одајама L и M, у триконхосној просторији O и у атријуму F.

БАЗИЛИКА I

сл. 122

сл. 111

Базилика I уграђена је у велику салу D римске палате. Преправка старијих грађевина за хришћанске цркве уочена је у многим другим случајевима. Ово се нарочито односи на време када је хришћанство признато за државну религију и када је требало подићи многе нове култне грађевине у свим областима Царства. План грађевине из претходнога доба није се умногоме изменио. Између северног и јужног зида сале D уграђен је, упоредно са источним зидом, на удаљености од 13,10 m, други зид са апсидом. Тада су уметнути стилобати са ступцима, или стубовима, и тако образовани бочни бродови наоса. Пошто поред стилобата постоје и два постоља, носача горњег дела цркве, позната је величина интерколумнија. Ту су нађени и делови оборених лукова, па је извесно да су бродови међусобно били подељени низом појединачних носача повезаних аркадама.

ОСНОВА

Распоред одаја палате у потпуности је био погодан за нову намену, па је западна дворана C постала нартекс цркве. Друге одаје хришћанске богомоље: протезис и ђаконикон, нису могле бити са сигурношћу препознате у одајама старије грађевине. У северном делу сале C откривен је један, доцније уграђен преградни зид, највероватније једновремен са базиликом I. Помоћу тог зида је образована просторија уз нартекс, али њена намена није сигурна.³²⁰ На источном зиду, са северне стране апсиде, постојала су врата према источном делу сале D, те је и она била део цркве. Овакав простор иза апсиде, јединствен, или подељен на две одаје није усамљен. Он постоји у неколиким ранохришћанским црквама.³²¹ Код неких је био дозидан доцније, те би се могло мислити да стоји у вези са преношењем ђаконикона и протезиса на источну страну цркава.³²² У гамзиградском случају,

320 У црквама из V века протезис и ђаконикон били су уз нартекс (Ђ. Стричевић, *Ђаконикон и протезис у ранохришћанским црквама*, Старицеар н.с. IX—X, 1958—59, 59—65). У гамзиградском случају нема довољно података да би се просторији у северном делу нартекса приписала слична намена.

321 Cf. Ch. Delvoye, *op. cit.*, II, 429 sq. и no. 2 на стр. 493.

322 На многим базиликама из V па и VI века — где не постоје ђаконикон и протезис на источној страни, или неки простор иза апсиде — отворена

су врата на источном зиду бочних бродова. Она постоје на источном зиду севернога брода у двома базиликама у Стобима, у базилици Ахиропитос у Солуну, у једној у Дукљи, у Свињарици и базилици на акропољу у Царичином Граду. У јужном броду на источном зиду врата постоје у Сикниону у Коринту и Бреговини, а врата на источном зиду у обома бочним бродовима у базилици A, B и D у Неа Анхиалос, у базилици Херсонеску на Криту, у двома базиликама у Коринту и базилици A и B у Филиппима (cf. Н. Спремо-Петровић, *op. cit.*, *passim*). После обреда крштавања

с обзиром на време кад је црква могла настати, није се могла одредити намена простора иза презбитерија, јер се зна да су до усвајања коначног облика хришћанске литургије,³²³ поред великих царских базилика, постојали многи локални видови богомоља.³²⁴ У време изградње базилике I подигнут је под у просторији D палате, што се може закључити по стилобату између бродова, јер је он виши од мозаичког пода. На стилобату су остала два поменута зидана квадратна постоља од опека и траг трећег у малтеру, у делу од апсиде према западу. Сачувана су само два реда опека изнад стилобата, а до те висине су свакако постоља била покривена околним подом, па је могуће да су изнад њих стајали стубови. Једновремено је начињен нов под и у оном делу просторије С где је образован нартекс. Остаци тог вишег пода нису нађени, али су видљиви трагови изравнавања. Оно је вршено густо распоређеним комадима опека и кровним цреповима. Поред тога, остао је и канал од керамичких цеви, непосредно испред западне фасаде сале С и у дворишту В. По отворима, на источном и западном зиду нартекса (сале С), могло се утврдити да је канал био изнад ранијег мозаичког пода у овој просторији. Овај канал није могао настати у следећој фази грађења, јер је у то време ископан бунар у дворишту В и њиме канал пресечен.

ПРОПОРЦИЈСКА СХЕМА
сл. 121

Сразмере наоса гамзиградске базилике одређене су тиме што је за његову дужину узета двострука ширина. Основа, према томе, има уз унутрашње стране зидова уписан двоструки квадрат, или правоугаоник 4:1, тј. октаву из система хармонских пропорција.

Усвојена пропорцијска схема уједно је била основа модуларног растера, што је било велико олакшање при извођењу грађевине. Из ширине бродова цркве и сразмере наоса могло се установити да је пројектни модул износио 9 стопа, што одговара ширини бродова од унутрашње стране зида до осе стилобата. Величина стопе износила је 30,4 cm, а укупна ширина наоса 36 стопа, од чега је 1/2 била одвојена за средишњи брод, а остатак подељен на два једнака бочна брода. Наос, дужине 72 стопе, био је, судећи по положајима двају постоља носача сачуваних *in situ*, подељен на девет интерколумнија.

Анализујући пропорцијске односе у базиликама илирске префектуре, Н. Спремо-Петровић није нашла примере истих сразмера наоса.³²⁵ У Коринту, Атини и Филипима постоје базилике, из IV и V века, са изразито издуженим, чак дужим наосом од гамзиградског.³²⁶ Иако се облик и сразмере наоса с временом мењају тако да су поједини облици својствени за одређена доба, наведени примери из Грчке, због велике међусобне временске удаљености, не могу бити непо-

увођени су нови верници у светилиште кроз нека слична врата (cf. P. Lemerle, *Philippie et la Macédoine orientale*, Paris 1945, 339 sqq.), али то нису пролази о којима је сада реч, јер ових последњих има и на оним црквама где постоје крстионице са својим посебним улазом, као у базилици Ахиропитос у Солуну, на пример.

323 Хришћанска литургија је добила коначан облик за време Јустина II (565/78), cf. J. W. Crowfoot, *Early Churches in Palestine*, London, 1941, 51.

324 Поред тога што није могуће утврдити положај двеју важних просторија гамзиградске палеохришћанске цркве — ђаконикона и протезиса — остаје неизвесно да ли је уз њу постојала крстионица. У извесним случајевима су старија римска купатила служила за ту сврху (cf. E. Dygge, *History of Salonitan Christianity*, Oslo 1951, 23). У термама гамзиградске палате постојали су такође потребни уређаји да би се оне користиле као крстионица, али се то није

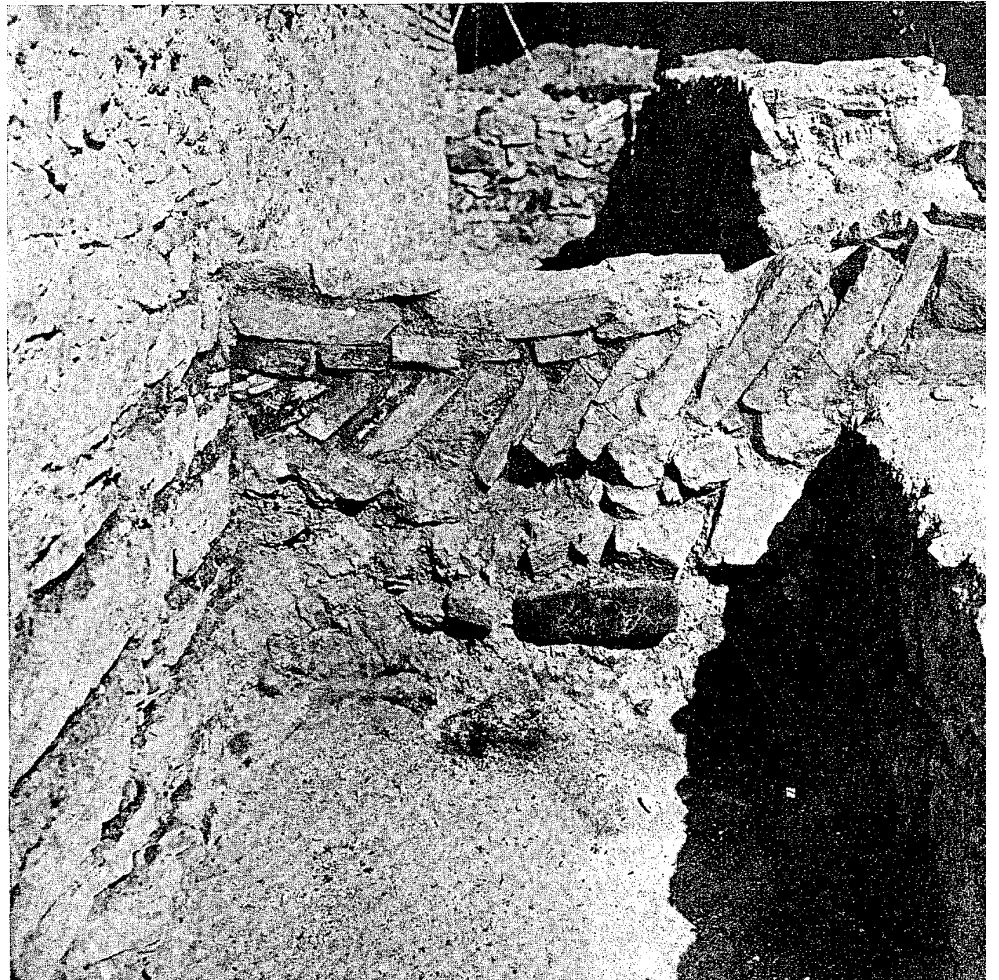
ипак догодило. Пошто ни у осталим одајама нису нађени уређаји који би могли одговорати таквој намени, не може се претпоставити крштавање у базилици I, иако је већ почетком V века крштавање вршено у свим хришћанским црквама без обзира на њихов ранг (cf. И. Николајевић, *Ранохришћанске крстионице у Југославији*, Зборник радова Византолошког института IX, 1966, 251; idem. *Поводом најновије дискусије о ранохришћанским крстионицама у Салони*, Зборник радова Византолошког института, 14/15 (1973), 161).

325 Н. Спремо-Петровић, op. cit. Међу базиликама из Бугарске за које сматра да су имале дрвену конструкцију, односно за које мисли да су старије, Н. Чанева је нашла само један пример са односом ширине према дужини 1:2 (*Старохришћанската и реновизантијската базилика от IV-VI в. в България*, Археология 2. 1968, 16).

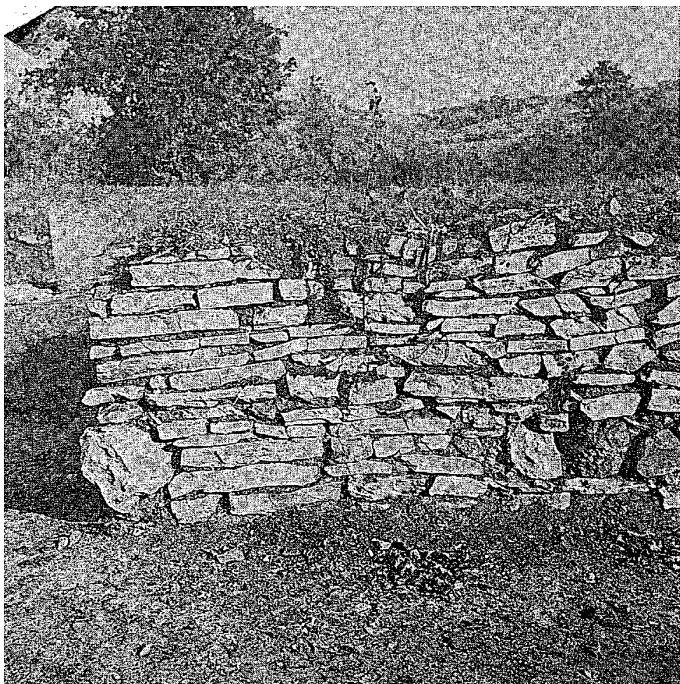
326 Н. Спремо-Петровић, op. cit., 43 sq., 62 sq., 65 sq.

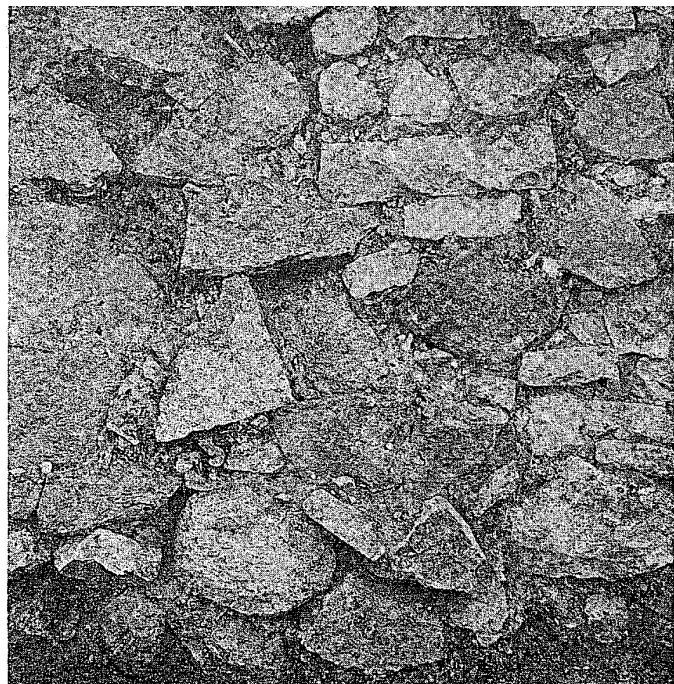
*111 Откривени делови
апсиде главног брода са
почетком источног зида
базилике I*

*112 Зидови прислоњени уз
источни зид терми палате*

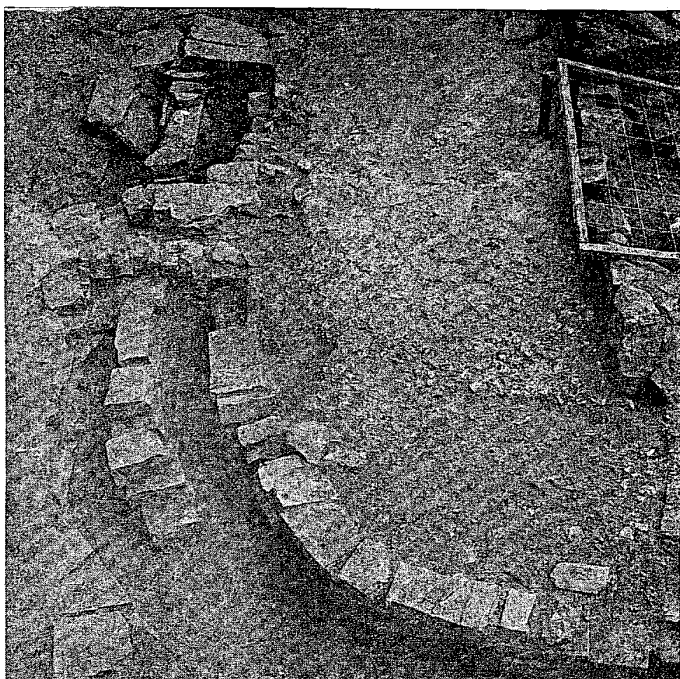

113 Начин слагања градива у зиду зграде јужно од жртвеника паганског храма

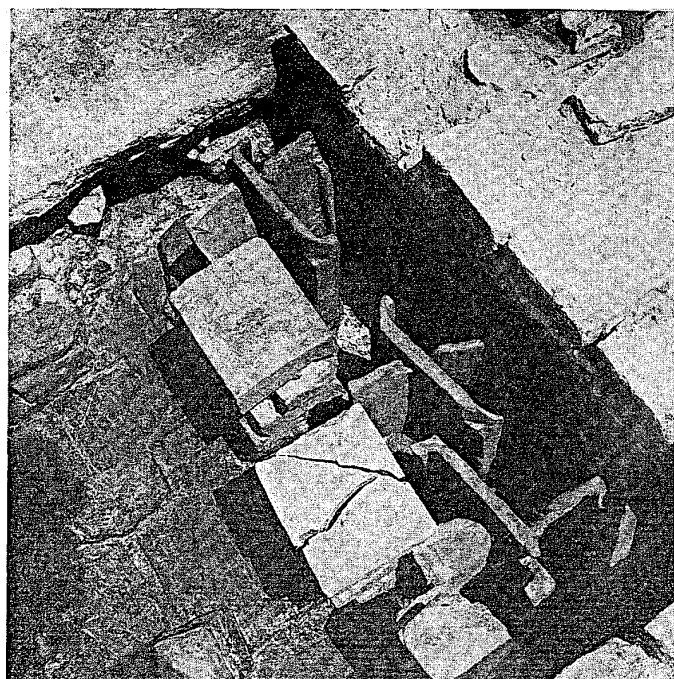

114 Начин слагања градива у зидовима зграда јужно од паганског храма

115 Накнадно уграђени канал у западном и северном трему атријума F

116 Стубићи хипокауста са уређајем за спровођење топлот ваздуха, од комада црепова, испод базена у одаји L

*117 Коринтски капител
исклесан у белом мермеру,
инв. број 15*

*118 Четворолисни капител са
протомима, инв.
број 215*

*119 Четворолисни капител са
протомима, инв.
број 215*

120 Поглед на темеље базилике III

средан ослонац за доношење суда о његовом развоју. Због многобројних локалних видова у време успостављања хришћанске цркве и обреда, извесни општи закључци се могу донети само на основу облика већег броја светилишта. Тако је утврђено да се хришћанске цркве развијају под утицајем великих царских задужбина, нарочито константинске базилике. Издужени наос великих раних светилишта, често са дванаест стубова између бродова, који симболизују дванаест Христових апостола,³²⁷ у потоњим црквама се скраћује, да би се, у време Јустинијана, свео готово на облик квадрата. Ово питање је разматрао Ђ. Стричевић, проучавајући обележја базилика из V и VI столећа. Његова запажања су од нарочите важности за испитивање гамзиградске базилике, јер се схема основе и решење појединих делова горњег постројења базилика са краја IV века приближавају оним хришћанским базиликама из V века које он проучава. Ђ. Стричевић је, наиме, већ упозорио на чињеницу да палеохришћанске грађевине из V столећа имају наос дужи од потоњих базилика.³²⁸ Овим базиликама је, исто тако, својствено да имају апсиду полукружну и са спољне стране, а између бродова углавном стубове. Сразмере наоса гамзиградске цркве и облик апсиде сасвим је у складу са овим обележјима балканских цркава из V века, па се може претпоставити да су носачи зидних површина између бродова били стубови, као у осталим црквама из тога доба. Томе у прилог говорила би и два нађена комада: једно стабло стуба (инв. број 42) и један коринтски капител. Пошто нема разлога да место за ове стубове тражимо на улазу у базилику, јер старија врата палате вероватно нису преобликована приликом изградње цркве, врло је вероватно да они припадају колонадама у наосу. Нађено стабло је исклесано од белог кречњака, а величином се незнатно разликује од стубова које знамо са фасаде млађег гамзиградског утврђења. Нешто увећаном горњем пречнику овога стабла и измењеном завршном астрагалу у односу на стабла са утврђења, одговара један коринтски капител чије је обликовање својствено за крај IV или почетак V века, односно за време када је базилика I могла бити саграђена. Стабло није у целини сачувано. Постоји у подножју само део базе, исклесане заједно са стаблом из једног комада, а при врху је једноставан једноделан астрагал. Нешто је наглашенији ентазис. Коринтски капител представља једну нову врсту са поједностављеном чашом. И он има листове акантуса само у једном реду, али, за разлику од четворолисних капитела, има осам великих широких листова. У горњем делу, мале висине, непосредно испод абакуса, исклесане су лисне чаше. Из њих полазе унутрашње хелисе водоравно повијене у облику заставица, а спољашње су прелазиле преко абакуса и савијале се у волуте. Горњи део капитела је оштећен, те постоје мале могућности да се замисли. Ипак може се закључити да је необичан положај његових украсних облика последица ниског простора одвојеног за њих. Видљив је почетак, односно дршка цвета у средишту абакуса. Она полази изнад врха једног акантусовог листа. Абакус је оштећен, али се види да је могао имати углове завршне равни само мало избачене упоље. При врху, уз абакус, постоји једна равна подеона трака, што је вероватно грло калатуса. У односу на целину капитела — абакус је веома низак. Сразмере појединих делова капитела, а нарочито обликовање листова акантуса, показују знатније одступање од класичних образаца: листови нису пластични у оној мери у којој су листови на раније анализованим примерцима; иако акантусов лист са сваке стране има по два режња, подељена на по четири зупца, и средишни са повијеним врхом, канали који полазе од врхова зубаца више нису наглашени; поједини зупци су постављени у водоравни положај, а сви се додирују врховима са зупцима суседног листа; бразде између режњева су нешто дубље, али се не спуштају до подножја листа као код старијих примерака; пошто је пла-

327 Како наводи Еузобије у *Vita Constantini*, cf. C. Mango, *The Art of the Byzantine Empire* 312—1453, Sources & Documents, New Jersey, 1972, 13.

328 Cf. Đ. Stričević, *I monumenti dell' arte paleobizantina in rapporto con la tradizione antica ed all'arte medioevale nelle regioni centrali dei Balcani*, Зборник радова Византолошког института

VIII₂ (Mélanges G. Ostrogorsky II) 1964, 400 sqq. Н. Чанева је, анализујући базилике из IV—VI века у Бугарској (loc. cit.), заступала мишљење да се издужени и краћи наоси једновремено јављају, што је детаљнијим проучавањем пропорцијских односа на старохришћанским базиликама илирске префектуре Н. Спремо-Петровић оспорила и тиме потврдила исправност становишта Ђ. Стричевића.

стика листа у целини плића, он се мање одваја од калатуса и има мање изражен обрис.

По описаним одликама, овај капител представља не само једну нову врсту, већ уједно и обликовање које није последица само слабијег клесарског рада, већ свођења облика, што је својствено млађем каменом украсу. Зато се може закључити да је овај капител настао најраније у последњој четвртини IV века.³²⁹ Пошто је прва хришћанска црква у Гамзиграду саграђена до првих година V века, описани коринтски капител је могао припадати њеној унутрашњости.

ГРАДИВО
сл. 111
Сви сачувани зидови, подигнути да би део палате био претворен у цркву, саграђени су опеком. Оне су неуједначене величине, али претежно дебљине 4 до 5 cm. Већ извршена конзервација онемогућава да се утврди да ли се и у којој мери данас постојећи остаци и изглед ових зидова разликује од оних који су били откривени. За темеље ових зидова у највећој мери је коришћен стари грађевински материјал. Отуда постоје и извесне неправилности на зиду полукружне апсиде и степенасто сужавање од темеља ка површинском слоју. Зидано је малтером са доста креча и ситнозрним песком, а спојнице имају дебљину опеке.

ДАТОВАЊЕ
Време преправке палате у цркву није се могло ближе одредити на основу просторног склопа и познатих делова горњег постројења хришћанске базилике. Основу за ближе датовање пружају трагови великих разарања, која су могла настати најкасније средином или можда већ почетком V века. Овај временски оквир потврђује и нађени новац, о којем је већ било речи, јер по њему би се ова фаза грађења ограничавала на доба до краја владавине цара Аркадија.

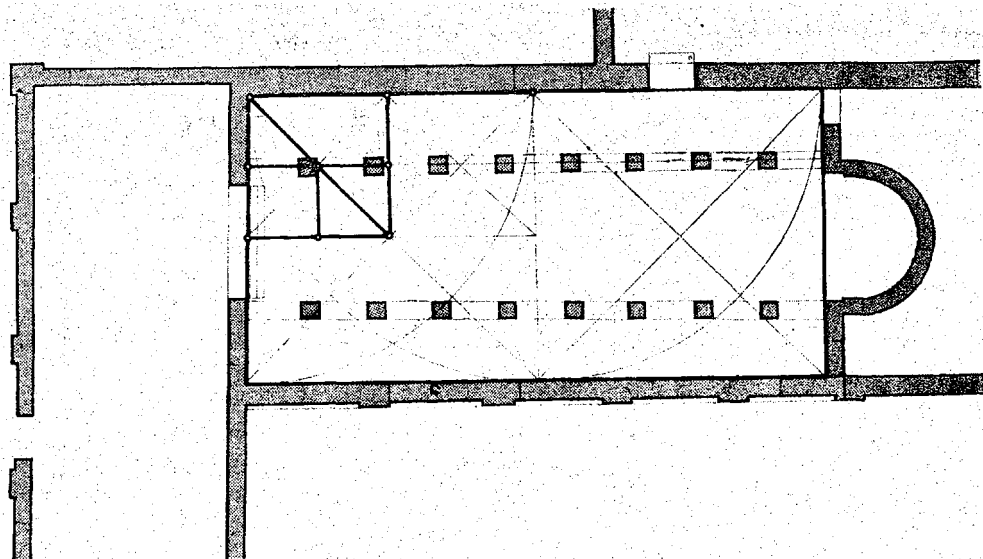
Претпостављено је, међутим, да црква није била саграђена непосредно пре јачих напада на пограничне градове, почетком V века, када су страдала многа насеља, као Кастра Мартис, на пример. Изгледа вероватније да се изградња базилике може довести у везу са проглашавањем државних добара јавним, у време Грацијана и Теодосија I, и насељавањем већег броја ромејског становништва у добро брањена и заштићена насеља. Томе би требало додати и заузимање Теодосија I за обнову градова и подизање нових цркава у многим крајевима Царства. Ове околности дозвољавају претпоставку да је изградња прве до сада познате цркве у Гамзиграду предузета у осмој или деветој деценији IV века.

ОСТАЛЕ ГРАЂЕВИНЕ
У овој фази, односно пре већих разарања, изграђен је у Гамзиграду низ просторија, вероватно за смештај новонасељених становника и њихових радионица. Ове зграде се могу, судећи по стратиграфији у квадратима G/12-18, везати за једно време грађења. У квадрату G/14 откривен је зид управан на западни зид сале G, а уз северни зид сале D неколико нових доцније дограђених зидова. Сви зидови нису исто зидани и не припадају истом времену грађења, иако полазе са исте висине. Извесни међу њима, заједно са подом од неправилних камених плочица (*opus segmentatum*), западно од атријума F, припадају другој фази грађења, односно времену када је палата проширена и допуњена потребним пратећим просторијама. Оне су доцније, у трећој фази, поново коришћене и тада, вероватно због нешто измењених потреба, неке просторије преграђене новим зидовима. Ни у једном од три случаја није нађено довољно података да би се могла утврдити првобитна целина, ни доцнија намена ових одаја. Једна каснија фаза грађења, истовремена са поменутих једноставним грађевинама, потврђена је у квадрату G/13, где су нађени остаци једне радионице, о којој ће доцније бити више речи. Ови остаци леже на слоју наноса

329 Капителе који имају извесне заједничке мотиве са гамзиградским примерком, као унутрашње хелисе у форми заставица, И. Николајевић је нашла у Стобима и ставила у крај

IV или почетак V века (*Рановизантска архитектонска... 9 sq.*). У исто време је датовала и капителе, који су му слични начином обликовања акантусових листова.

121 Основа базилике I са
уцртаном
композицијском схемом
коришћеном у току
пројектовања и
извођења

високом око пола метра изнад каменог пода и зидани су блатним везивом, те представљају већ четврту фазу грађења у насељу.

сл. 94

Вероватно у исто време када су уз зидове сале D и G образоване неке нове просторије, чији су подови у равни првобитних, подигнута је једна зграда на простору између купатила палате и паганског храма. Тада је разорен теменос храма, као што се могло закључити по његовим зидовима изравнатим у висини подова нових просторија. Ова нова зграда има три одељења: A, B, C, која се нижу један за другим у правцу севера. Подови тих просторија су на неједнаким висинама. Најнижи је у одаји A, где су на 4,23 m нађени остаци пода од малтера. У осталим просторијама, судећи по великој висини сачуваних зидова теменоса храма, подови су били на вишој равни. Ту су остали и трагови плочника од опека, уз источни зид купатила палате, на 4,91 m. Намена просторија и зграде у целини не може се одредити. Можда са њом у вези стоје остаци канала грађених кречним везивом, нађени испод источног зида одаје E. Они су добро зидани, а изгледа да нису служили грађевинама из касније фазе. У зидове ових канала уграђени су комади архитектонске пластике са старијих грађевина, чега у осталим зидовима из треће фазе није било; зато се — недовољно поуздано — приписују згради о којој је реч.

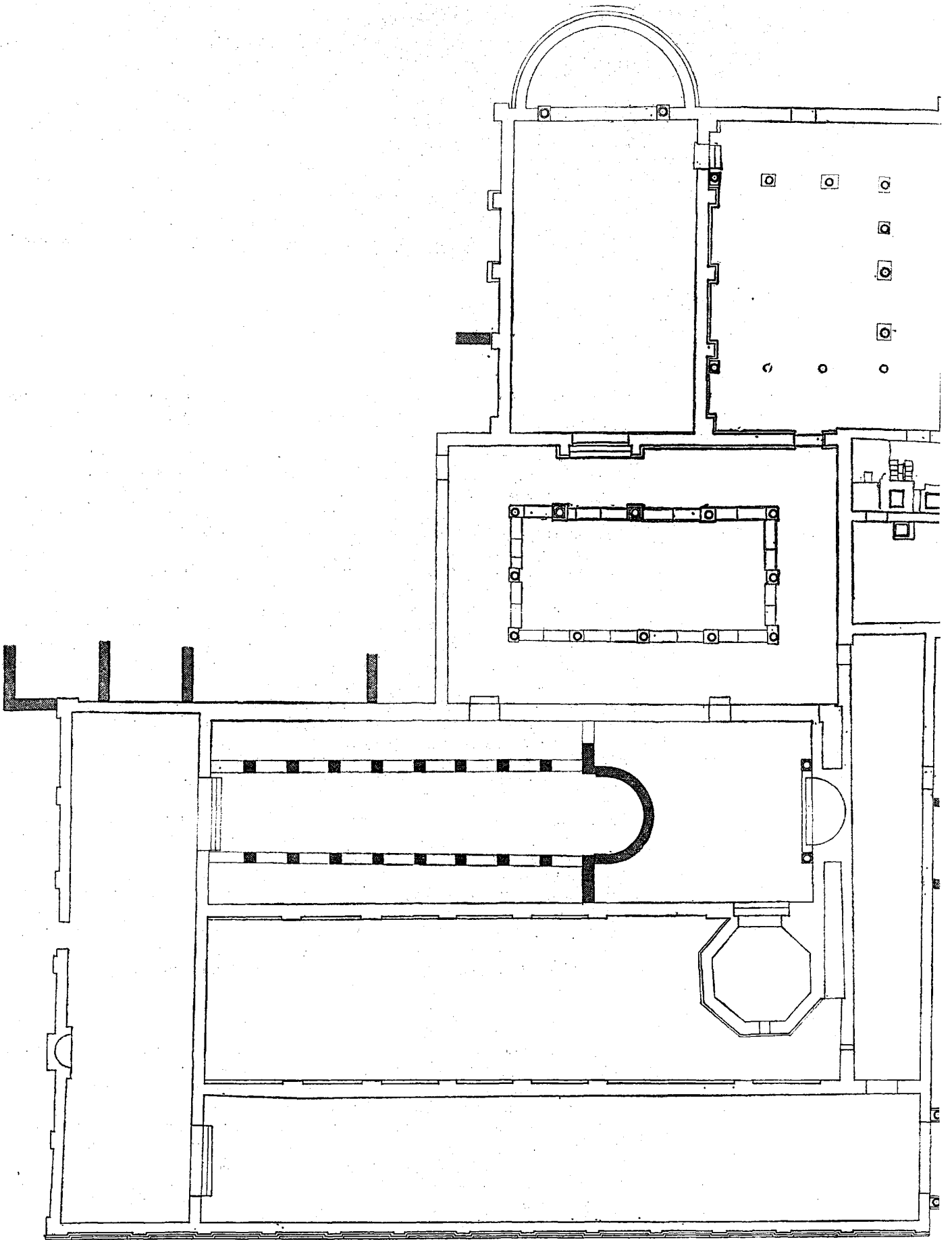
Палата у северозападној четврти не само да је једним делом постала хришћанска богомоља, већ су у неке њене одаје уграђени уређаји који сведоче о новим делатностима у насељу. Триконхосно одељење терми било је претворено у извесно време у радионицу стакла. Ту су, у равни ранијег скупценог пода од разнобојних камених плоча (*opus sectile*), нађени пећ и многобројни неправилни комади разнобојног стакла, што отпадају за време ливења и израде стаклених посуда. Изнад те пећи, у горњим слојевима, наишло се на остатке каснијих огњишта. Ова одаја је, према томе, у сличној употреби била дуже времена.

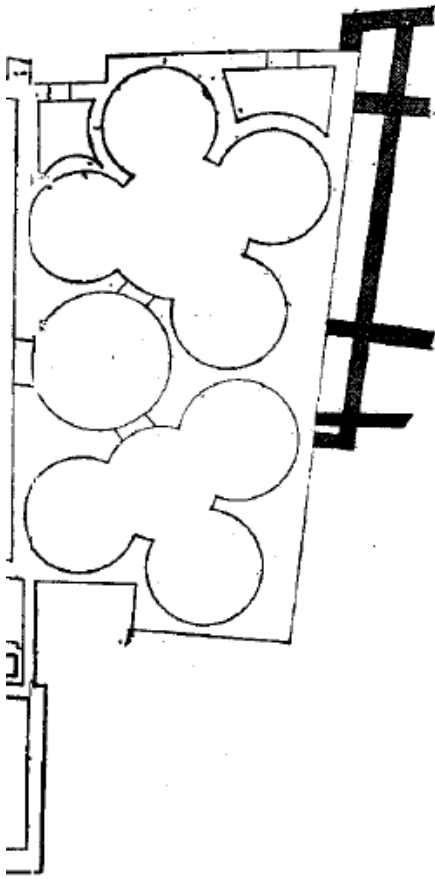
сл. 115

Изгледа, према положају у односу на подове палате, да је у исто време, када је триконхосна просторија претворена у ливницу стакла, односно када је први пут претворена у радионицу, у атријуму F уграђен један доводни канал. Он полази од западног зида атријума и скреће ка северу, да би на 2,5 m од њега, у благом луку скренуо ка јужној страни; нешто иза овог скретања, рачва се на два одвојена канала. У непосредној близини, у северном трему атријума, нађени су накнадни попречни зидови и бројни мали жрвњевци млина са којим се канал може довести у везу;

сл. 116

Уређаји у одајама L и M заслужују посебну пажњу. Овде су уграђена четири базена у просторију L, а у суседној је нађено ложиште и још један базен. Испод базена, у просторији M и испод два базена у суседној одаји (L), постоји уређај за загревање. Слични базени уграђени су у раскошне просторије Северне Палате (*Domus Fullonica*) у Сто-

бима, у току V века. Тада су оне преуређене за ваљање и бојадисање сукна, односно за текстилану и гинцеум.³³⁰ У гамзиградском случају мора се помишљати на неку сличну употребу уграђених базена. Истина, велике заједничке писцине у купатилима замењују се малим појединачним базенима већ од прве половине IV века,³³¹ али у то време, а и знатно касније, купатила су и надаље имала потребне пратеће просторије по угледу на истоврсне римске грађевине. Зато је готово искључено да су гамзиградски базени у просторијама L и M служили за купање. Изгледа вероватније да су и у овој раскошној палати, као у Стобима, већ крајем IV века настале још неке радионице, које заједно са ливницом стакла у некадашњим термама палате и малим млином из атријума F, сведоче о насељавању већег броја становника у Гамзиград, а једновремено, и о измењеним и тешким приликама, насталим већ у то доба у Горњој Мезији, односно Новој Дакији.

330 Cf. Ђ. Мано-Зиси, Ц. Вајзман, *Стоби — 1970—72*, Зборник Народног музеја VII, Београд 1973, 166.

331 Cf. R. Ginouvés, *Sur un aspect de l'évolution des bains en Grèce vers le IV siècle de notre ère*, Bulletin de Correspondance Hellénique, LXXIX, 1950 —1, 135—152.

сл. 113, 114

сл. 123

Раскошну палату и прву цркву у Гамзиграду задесила је судбина многих градова Дакије. У једном великом разарању готово су потпуно срушени зидови и уништени уређаји и опрема ових грађевина. Сви зидови још нису били оборени када је бројно досељено становништво започело са подизањем нових једноставних станова, зиданих од старог градива са блатним везивом (*opus craticum*). Није се могло утврдити како је текло рушење зидова претходних грађевина, иако се зна да сви делови нису једновремено уништени. То се може видети из нових грађевина, које се негде прислањају, или уграђују у старије, користећи се постојећим зидовима за образовање нових просторија. Тако је сигурно да су зидови улазне дворане А делимично још стајали, а исто тако и делови сале Е и G. Зидови просторија N, O, P у малим термама су, у време ископавања, затечени до висине од 1,8 m, али се ипак може рећи да је зграда већ била делимично срушена, јер је њен јужни део био рашчишћен, зидови на том делу снижени и простор изравнат да би се створило место за нову грађевину. Запажа се, међутим, да се ове невешто зидане зграде налазе у многим дворанама палате, али да се на њихове остатке није наишло на простору базилике I, због чега би могло изгледати да је она још у целини стајала за време ове четврте фазе грађења. Ову могућност искључује чињеница да је једновремено са овим једноставним, невешто зиданим зградама подигнута црква II, док се недостатак трагова таквих градњи на простору базилике I може објаснити чињеницом да је ту доцније у време грађења базилике III вршено рашчишћавање и изравнавање земљишта.

У време откривања ових постројења, а и доцније, Ђ. Мано-Зиси је мислио да ову грађевинску фазу треба повезати са насељавањем Словена.³³² Пошто су подови ових станова испод пода цркве, чију је изградњу он ставио у Јустинијаново време, Ђ. Мано-Зиси је претпоставио да су посредни остаци укопаних кућа или земуница. Из ископавања се, међутим, зна да су мале просторије уграђене у салу А палате имале врата у равни античких мозаика, док то није случај са одајама у западном делу ове дворане. Под ових просторија је виши за око пола метра и лежи на грађевинском шуту са траговима пожара и на слоју црепова. Сличан случај је и у северном делу старије грађевинске целине. Раван становања је, међутим, и у овим просторијама још увек испод равни пода поменуте базилике. Зато, а и због запажених слојева у појединим одајама, сведока њихове дуге употребе, почетак грађења ових једноставних сиромашних зграда мора бити стављен у време пре грађења базилике III. Потврду за то, поред стратиграфије, опет пружа, као што је наведено, нађени новац.

Међу овим грађевинама могле су бити препознате једна црква, стамбене зграде, у сали А и испред ње, у сали G, и једна радионица испред атријума F. У току ископавања 1972. и 1973. године откривене су још неке сличне грађевине јужно од паганског храма. Скоро у свим одајама откривени су остаци ложишта. Нека су била боље сачувана, па се видело да су имала калотаста горњи део. У једној просторији је уз огњиште откривен и банак. За ове грађевине и њихове становкике везују се бројни налази оруђа за пољопривредне радове, здела од печене земље. Ту свакако спадају бројни камени жрвњеви, од којих је нађено преко сто комада, ситне жељезне справе и најзад оруђа из поменуте оставе: две лопате, једно цртало плуга,³³³ један трнокоп, лист плуга, један стругач, длето и још неки предмети.

Једновремено са овим становима и радионицама подигнута је источно од просторије M једна црква. Од ње су, до 1974. године, откопани само извесни делови. Тој цркви је припадала једна просторија, на источној страни са полукружном апсидом и писцином, можда крстионица. Зидови ове просторије, грађени блатним везивом подигнути су преко тада већ порушених зидова 1 и 2 одаје M или на грађевинском

332 *Le castrum.*, 72. Истина, Ђ. Мано-Зиси је уједно упозорио да се у овим просторијама наишло и на рановизантијске предмете.

333 Ово је забележено у дневнику радова 28. 9. 1963. године.

шту високом око 50 cm. У просторију се улазило са источне стране, преко неправилних мермерних степеника постављених уз апсиду и прилагођених њеном полукружном облику. Писцина је зидана опеком. Она је крстообразног облика са спољне стране, а њен унутрашњи део, величине 52 X 56 cm, обложен је мермерним плочама. Сачувани део писцине има дубину 74 cm са отвором на дну, повезаним са одводним каналом. На основу степеника што воде у ову просторију, може се претпоставити да је горњи руб писцине био издигнут изнад пода за неколико десетина сантиметара. Према њеној величини изгледало би да је служила за крштавање деце или, уколико је коришћена и за одрасле могла је служити само за крштавање поливањем, а не и имерзијом.³³⁴ Иако писцине овог облика у просторијама уз нартекс нису можда увек служиле за крштавање,³³⁵ у гамзиградском случају изгледа да ће се таква намена доцније потврдити.

Источно од ове просторије нађени су велики камени блокови и постоља стубова некадашњег атријума. Овај део је, доцније, готово у целини уништен, многи блокови поново размештени, па је засада немогуће васпоставити целину. Стилوبات је на овом месту од истог пешчара, а постоља стубова од истог кречњака од којег су исклесани стилوبات и постоља за колонаде атријума палате. Зато је вероватније да ови остаци потичу из једног старијег раздобља. Али, без обзира када је овај атријум подигнут, он је свакако служио као део ове цркве. Јер, иако су просторија са писцином — крстионица, наос и друге, имале под на вишој равни за око 0,5 m од атријума, степенице којима се излазило у крстионицу и просторију северно од ње, полазе са равни пода атријума. Можда је ходник К био укључен у ову грађевинску целину. Ту су стубови са фасаде млађег утврђења били у секундарној употреби, а нађени су поред лежишта од опека, за преко 50 cm вишем од ранијега пода.

Од главног дела ове цркве до сада је откопан само један део северног зида; удаљен је од јужног зида триконхосне просторије терми за свега 2,45 m. Примећено је, међутим, да су сви зидови терми на јужној страни нижи од осталих и изравнани на око 0.75 m од некадашњег пода, што је могло бити учињено у време грађења неког анекса цркве и у вези са њим. Ако је то тачно, висина до које је сачуван јужни зид терми показивао би висину земљишта северно од цркве у време кад је она била саграђена.

Зидови цркве су од комађа опеке, ситног ломљеног камена и бројних сполија. У току ископавања, налажене су, исто тако, и плоче од сушене земље са сецканом сламом — ћерпич. Као везиво било је употребљавано блато од глиновите земље. Само су неки зидови цркве, као северни, нешто боље зидани, па је у везиво додавано и нешто креча. Ту је и градиво пажљивије слагано и одабирани су већи комади опека.

У току ископавања, Ђорђе Мано-Зиси је из унутрашњости неколиких таквих једностаних грађевина издвојио керамику византијског порекла.³³⁶ Та чињеница би могла говорити да је у гамзиградском утврђењу и надаље остало насељено околно ромејско становништво и да се

334 У време у које је стављена базилика II било је уобичајено крштавање имерзијом, али су писцине за ту сврху биле величине 2 x 2 m (И. Николајевић, *Ранохришћанске крстионице...*, 227 sq.). Крштавање само поливањем је, међутим, установљено и у далеко значајнијим црквама из V века, као што је базилика А у Филипима, на пример (cf. P. Lemerle, *op. cit.*, 336 sq.).

335 Мале писцине нађене у просторији уз нартекс у Свињарици, Клисе — Кој, Царичином Граду (у базилици Е) и у Куршумлији, по мишљењу Ђ. Стричевића, нису коришћене за крштавање, већ су биле хонектириони (*Баконикон и протезис...*, 63. О истом питању cf. И. Николајевић,

Ранохришћанске крстионице..., 232 и по. 31). Оне су крстообразног облика, налазе се у равни пода и смештене су у полукружне нише, због чега су за крштавање биле веома непогодне.

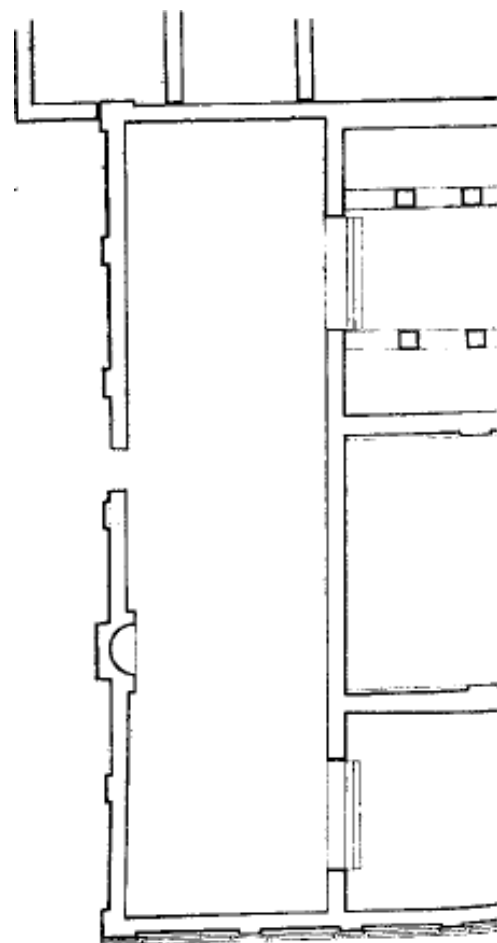
336 Међу бројним уломцима керамичких судова, нађеним у овим слојевима, већ је у току ископавања у великој сали А нађена била и глеђосана византијска керамика. Доцније, када је чишћен бунар у дворишту В, који је саграђен и коришћен једновремено са овим становима, нађене су две амфоре од исте беле керамике. Најзад, у јами у средишту атријума Е, насталој у истом раздобљу, јер припада истом хоризонту, поново су откривени бројни комади глеђосаних земљаних судова.

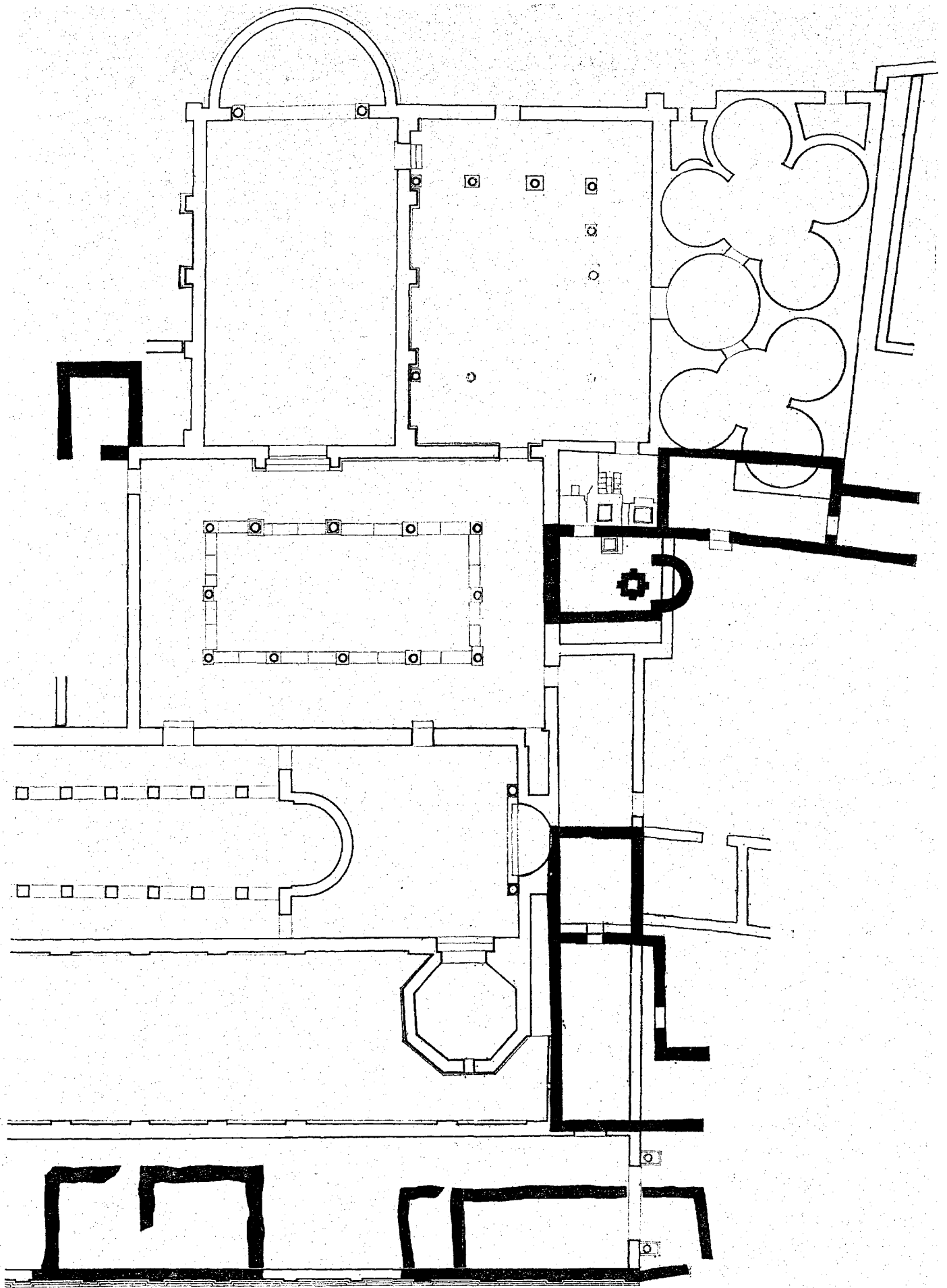
ова фаза грађења може за њега везати. Знамо, међутим, да су у V веку, у ове пограничне области, насељавани варварски савезници и да је њихово присуство, нађеним покретним предметима, потврђено на више места. У Гамзиграду, по досадашњим сазнањима, доказа о њиховом насељавању нема, али није искључено да ће се, после сређивања и обраде покретних налаза, показати да су они и овде повремено боравили. Јер, њима се можда може приписати један капител са необично сведеним биљним и неким новим облицима, нађен у току ископавања паганског храма, а то значи у непосредној близини ових једноставних грађевина. По тектоници, овај се капител ослања на старије примерке из Гамзиграда. Он има абакус са конкавно увученим средишним делом и избаченим угловима, а у доњој зони четири велика широка листа повијена испод углова. Спољашње хелисе, у виду равних широких трака, спојене су по средини капитела. Необично је да је у средишту, уместо цвета, људска глава, као што је необично да се на простору од подножја до места где се спајају хелисе налазе: винова лоза са грожђем и бршљеновим листовима, или стабло и круна дрвета. Велики самостални листови имају сасвим нов облик. Уз усправну средишњу жилу симетрично, на обема странама, распоређени су поједини листови. Слично обликовани листови познати су са извесних примерака из Салоне, које је Кауч датовоао у крај VI и VII век. Он их је приписао варварима.³³⁷ У скупуни којом Кауч илуструје позноварварске капителе, има примера, где је у средишту, као самосталан украс, грозд са виновим листом, што постоји и на гамзиградском. И поред извесних сличности у обликовању и распореду украса, сви примерци из Каучевог корпуса имају знатно упрошћенију обраду, те су свакако млађи од гамзиградског капитела.³³⁸ Гамзиградски би се примерак, према томе, због облика абакуса, и обликовања листова могао ставити у V век.

337 R. Kautzsch, op. cit., 234 sq.

338 Ibid., Tf. 49, 50.

123 Позне, невестио зидане,
зграде подигнуте на
простору палате

0 5 10

У северозападној четврти Гамзиграда следеће раздобље грађења представљају темељи базилике III. У време када је започело подизање базилике, зидови старије палате и цркве I били су вероватно већ у великој мери порушени, јер многи, као што смо видели, нису ни у претходном раздобљу више стајали. Уколико су неки зидови и остали, они су у то време порушени до висине од око два метра, сем северног зида сале D, који је постао спољни зид северног брода новог светилишта. Тле је тада изравнано, а негде насуто. Тагове насипања уочио је Ђ. Стричевић на неколико места.³³⁹ Поред северног зида дворане D, можда су делимично коришћени и зидови сале C за темеље новог нартекса, јер ту нису нађени остаци млађих зидова.

ОСНОВА

Базилика III је такође тробродна са апсидом на источној страни, споља трапезастом, а изнутра полукружном. Средиште кривине апсиде није у равни источнога зида, већ је померено ка истоку; између апсиде и источног зида наоса уметнут је травеј, те је олтарски простор продужен. Уз јужни брод цркве изграђени су темељи крстионице четворолисног облика.

Базилика III има својствен облик олтарског дела и мању дужину у односу према ширини него црква I. Све до сада откривене цркве са овим обележјима датоване су у VI век.³⁴⁰ Зато је, на основу просторних облика, стратиграфије и односа базилике III према старијим постројењима, Ђ. Мано-Зиси ову грађевину ставио у Јустинијаново време.³⁴¹ Црква III је вероватно саграђена после четврте деценије VI века, односно после времена када је започело ужурбано утврђивање и обнова дунавске границе.³⁴²

Спољни зидови сачувани су до 1,80 и 2,25, а до 1,75 m изнад мозаичког пода постоје и стилобати између бродова, због чега је сигурно да су откривени делови базилике III њени темељи и да је под био изнад те висине. У равни до које су сачувани зидови, нађена је малтерна подлога на неколико места, али права висина пода није утврђена. Исто се односи и на некадашње спољње околно тло. Изгледало би да је слој од обрађених правилних блокова кречњака, који постоје на спољној страни зидова, био већ на делу видног зида. Овај слој је, међутим, на источном зиду апсиде на 1,15 m од мозаичког пода, на осталим зидовима апсиде га нема, а на источном зиду северног брода је виши за 60 cm. Треба додати да су зидови палате, односно источног дела дворане D сачувани до 2,05 m и да на њима нема трагова дозиђивања, због чега изгледа да је тло на овој страни цркве било још више.

Сви дозидани делови сачувани су до исте висине, што наводи на помисао да црква можда никад није ни била завршена. Пада у очи, исто тако, да међу остацима архитектонског украса није било оних који би се могли поуздани приписати VI веку.³⁴³

339 Cf. supra no. 54.

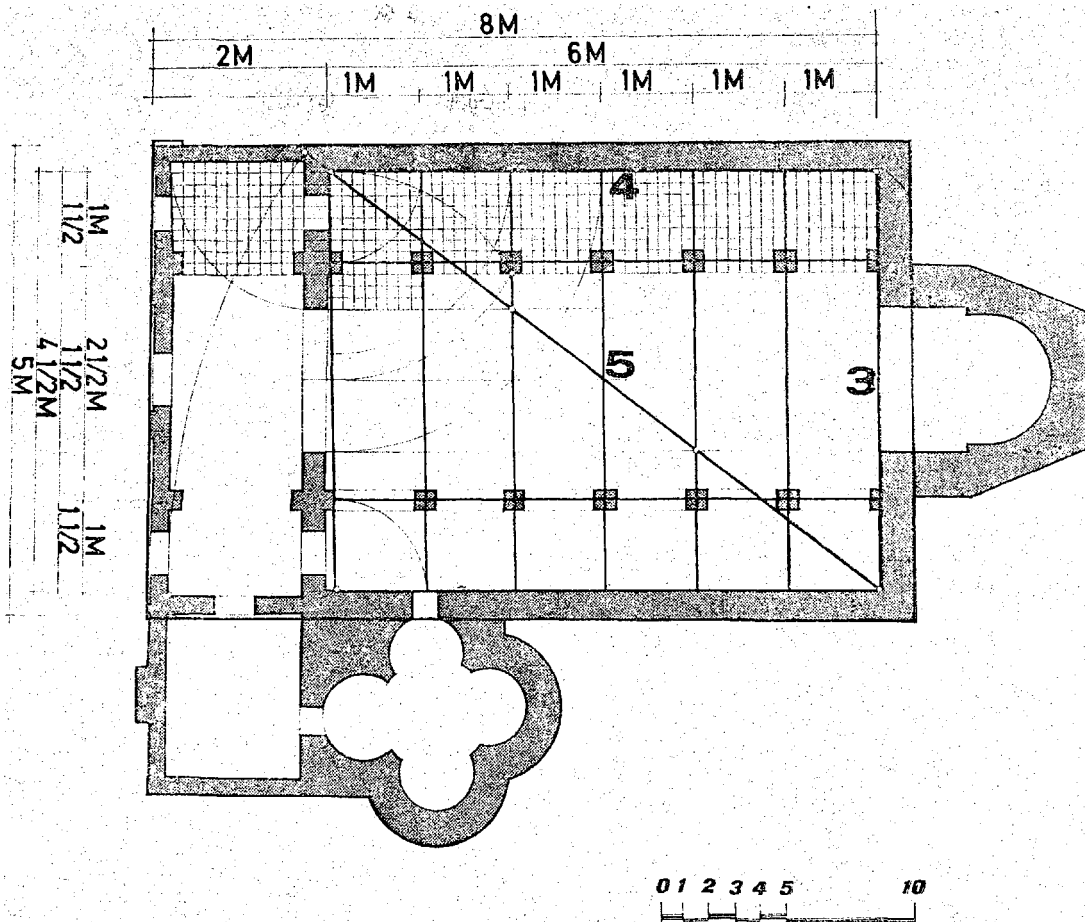
340 Као посебна обележја ових споменика сматрају се сразмере наоса и облик олтарског простора. Да је овај облик својствен базиликама из VI века упозорио је Ђ. Стричевић већ 1953. године (*Старовизантијска црква код Куришумлије*, Зборник радова Византолошког института XXXVI, књ. 2, 1953, 183). Доцније је разматрајући рановизантијско градитељство у средишним областима Балкана, детаљније анализирао и остале карактеристике базилике из VI столећа (supra no. 328). О апсидама споља тространим, као облику нарочито омиљеном на Балкану, говорио је Делвоа (Ch. Delvoe, *Étude d'architecture paléochrétienne, Byzantion XXXII*, fasc. 2, 1962, 505). Исто тако обликоване апсиде постојале су на многим базиликама из Јустинијановог времена (cf. Ch. Diehl, *Justinien et la civilisation byzantine au VI siècle*, Paris 1901, 325),

али се овај облик јавља већ на Св. Јовану Студити у Цариграду (454 или 463. године), cf. J. Ebersolt, A. Thiers, *Les églises de Constantinople*, Monuments de l'art byzantin III, Paris 1913, pl. I. О истом питању cf. С. Бояджиев, *Нови дани за Хисарските стени*, Известия на Българските Археологически институт, XXX, (1967), 106.

341 Le castrum de Gamzigrad..., 72.

342 Обнова утврђења на лимесу почела је, по мишљењу Ф. Барниша, тек после бугарске провале 540. године (cf. *Византиски извори I*, no. 181; idem, *Византиски Сингидурум*, Зборник радова Византолошког института XLIV, 1955, 6).

343 Ђорђе Мано-Зиси је у дневнику ископавања, вршених 1953. године, забележио да су нађени „јонски кемфер-капители“, а они би се можда могли ставити у VI век. Међу сачу-

124 Основа базилике III из Јустинијановог времена са уцртаном пропорцијско-композицијском схемом

ПРОПОРЦИЈСКА СХЕМА

сл. 124

Темељи зидова су од ломљеног сивог пешчара, а један темељ стилобата је од плоча лапорца, вађеног вероватно из старијих зидова палате. Углови су грађени већим, правилније обрађеним блоковима кречњака, међу којима има доста сполија.

Иако од базилике III постоје само темељи, они су пружили доста сигурне основе за утврђивање пропорцијске схеме коришћене за пројектовање и извођење овог дела грађевине. Тако је утврђено да се од унутрашње стране темеља, ширина односи према дужини као 3:4, односно, да заједно са дијагоном образује египатски троугао 3:4:5. Укупна ширина наоса износи 36 стопа, што је дељиво са 3 и 4, па је источни зид подељен на три дела, од којих један одговара ширини источног травеја, а наос на четири једнака дела, од којих по један чини бочне бродове — од зида до спољне ивице стилобата — а два средишни. Тиме је одређен пројектни модул, од 8 стопа, односно онолико колико износи ширина бочних бродова од зида до средине стилобата. Он је послужио и за поделу наоса на једнаке интерколумније, јер је у његовој дужини садржан шест пута.

Међу базиликама које имају исто обликоване олтарске просторе, и које су савремене гамзиградској грађевини, Н. Спремо-Петровић је на седам анализирала пропорцијске односе.³⁴⁴ Она је утврдила да се ширина према дужини на четири испитане грађевине односи као $\sqrt{3}:2$, на две чак 1:1, а само је једна базилика нешто дужа и има однос страна $\sqrt{3}:1$. Према анализама Н. Спремо-Петровић, дакле, базилике овога типа имају мању дужину у односу према ширини него код гамзиградског примера. Однос $4\frac{1}{2}:6$ тј. 3:4 Н. Спремо-Петровић је запазила на једном другом типу базилике из истог времена,

ваним комадима архитектонске пластике, ни у Гамзиграду, а ни у музеју у Зајечару, нема примерака који би одговарали његовом опису, па је могуће да су тада нађени комади погрешно названи.

344 Ту спадају базилика са криптом, епископска базилика и базилика у доњем граду Царичиног Града, затим базилика у Свињарици, Радиновцу, Бреговини и базилика А из Херсонесоса на Криту (Н. Спремо-Петровић, *op. cit.*, *passim*).

на тзв. Синагоги из Стобија из V или VI века и на базилици у Суводолу из VI столећа.³⁴⁵ Пропорцијски односи, утврђени у првих седам цркава, уочени су на још неким грађевинама, што сведочи да су чешће коришћени. Сразмере, пак, гамзиградске грађевине и њена пропорцијска схема су једноставнији, њихово преношење на модуларну мрежу је лакше, а тиме и пројектовање, обележавање и извођење. Примена сложенијих пропорцијских схема на другим истовременим базиликама сведочи, међутим, да су њихови градитељи били образованији, а да је за гамзиградску цркву коришћена далеко једноставнија грађевинска геометрија.

ГРОБОВИ

У непосредној близини базилике III, уз њен северни зид и на простору некадашњег атријума F (у кв. 7-12), нађено је више гробова. Сви гробови су били постављени у правцу исток—запад, а по начину сахрањивања и прилозима могло се закључити да су то гробови хришћана. Време када је вршено сахрањивање на овом простору није могло бити утврђено. Извесни налази из овог храма, који је Ђ. Мано-Зиси датовоао у IX—X век,³⁴⁶ спречавају доношење коначнога суда о времену сахрањивања док се не проуче остали налази из овог сектора. Уколико се утврди да су гробови савремени базилици III, они би били једини докази да је ова црква у целини завршена и да је била у употреби.